

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА
ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ЛИНГВИСТИКАЛЫК
МААЛЫМДАМАСЫ**

БИШКЕК – 2015

УДК 811,51
ББК 81,2Ки
К 97

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Жооптуу редактор: Мусаев С.Ж., филология илимдеринин доктору,
профессор

Рецензент: Токтоналиев К.Т., филология илимдеринин доктору,
профессор
Усубалиев Б.Ш., филология илимдеринин доктору,
профессор

Редколлегия

Акматалиев А.А.	Маразыков Т.
Байгазиев С.О.	Мусаев С.Ж.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Садыков Т.	Эркебаев А.Э.

К 97 Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Б.:2015.-256 б.
ISBN 978-9967-464-70-4

Лингвистикалык маалымдама кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик системасы боюнча кыскача түшүнүк берүү менен, анын грамматикалык түзүлүшүндөгү негизги кубулуштарды, көрүнүштөрдү, процесстерди чечмелөөдө мурда түзүлгөн грамматикалардагы, энциклопедиялык мүнөздөгү башка эмгектердеги маалыматтарга таянды. Эмгек Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин терең өздөштүрүүгө, тил саясатын өркүндөтүүгө кызыкдар болгон жалпы коомчулукка арналат.

К 4602020400-15
ISBN 978-9967-464-70-4

УДК 811,51
ББК 81,2Ки
© КРУИА, 2015
© «Avrasya Press»2015

Баш сөз

Кыргыз Республикасы күнкөрсүз Өлкө катары өз тагдырын өзү чечүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон мезгилден тартып, кыргыз элинин коомдук-экономикалык, маданий социалдык жана саясий өнүгүү жолуна түшүшү көптөгөн проблемаларды күн тартибине алып чыгуу менен, алардын ар тараптуу чечилиш зарылчылыгын шарттады. Кыргыз Өлкөсүнүн жана мамлекет түзгөн кыргыз элинин кызыкчылыгы түздөн-түз чагылдырылган ушундай көкөйкесте проблемалардын бири катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилинин коомдук-саясий функциясынын ар тараптан кеңейиши жана кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары изилдениши, колдонулушу, өнүгүшү жөнүндөгү маселелер көтөрүлдү. Ушул багытта мамлекеттик деңгээлде укуктук-нормативдик бир катар документтер кабыл алынып, алгылыктуу иштер жасалды. Бирок ошого карабай Өлкөдөгү тил саясаты, мамлекеттик тилдин өнүгүшү ал-абалы коомчулукту толук канааттандырбаган деңгээлде калып жатканы акыркы учурда ачыктан-ачык белгиленип келүүдө. Ушул абалды туура жолго салып, Өлкөдө тил саясатын өркүндөтүү, мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн стратегиясын аныктоо жана практикалык иштерди аткаруу багытында Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы жөнүндө” атайын Жарлыгы чыкты. Бул Жарлык мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана Өлкөдө тил саясатын туура нукка салуу багытын көрсөткөн жана кечигип болсо да учурдун талабына шайкеш, төп келген Жарлык катары коомчулуктун колдоосуна ээ болду.

Жарлыкта Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн коомдук-саясий, илимий жана, эң негизгиси, каржылык маселелери так аныкталып, улуттук программанын негизинде конкреттүү иштер мерчемделди. Ошондой конкреттүү иштердин бири катары

кыргыз тили боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн жана практикалык иштерди аткаруунун негизинде мамлекеттик тилдин маселелерине тиешелүү эмгектерди даярдап басып чыгаруу атайын белгиленди. Ушул багытта “Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы” деген эмгек автордук коллектив тарабынан иштелип чыгып, жалпы коомчулукка сунушталууда.

Эмгек эки чоң бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмүндө кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик системасы боюнча кыскача лингвистикалык маалымдама берилсе (С. Мусаев), экинчи бөлүмүндө кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүндөгү негизги кубулуштар, көрүнүштөр, процесстер, түшүнүктөр жана алардын атоолору жөнүндө кыскача лингвистикалык түшүндүрмө берилет. Мында бир жагдайды өзгөчө белгилеп коюу зарылчылыгы бар. Жалпыга белгилүү дүйнө тилдериндеги грамматикалык, лексика-семантикалык процесстер белгилүү деңгээлде жалпы универсалдуу мүнөзгө ээ. Дүйнө тилдеринде кездешкен процесстер, кубулуштар кыргыз тилине, анын структуралык, грамматикалык, семантикалык деңгээлдерине да мүнөздүү. Бирок ал процесстердин ишке ашышын теске салуучу форма-каражаттар механизмдер, законченемдүүлүктөр белгилүү даражада өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондуктан бир тилдеги кубулушка карата айтылган, чечмеленген түшүндүрүү экинчи бир тилдеги кубулушту чечмелөөдө, түшүндүрүүдө дайыма эле төп, шайкеш келе бербейт. Коомчулукка сунушталып жаткан эмгекте ушул жагдайга да атайын көңүл бурулду.

“Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы” буга чейин иштелип чыккан эмгектердеги, өзгөчө кыргыз тилинин фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүмдөрү боюнча түзүлгөн грамматикалардагы, энциклопедиялык башка эмгектердеги маалыматтарга таянуу, аларды негиз тутуу менен түзүлдү жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болгон кыргыз адабий тилин терең өздөштүрүүгө, тил саясатын өркүндөтүүгө кызыкдар болгон жалпы коомчулукка арналып, Президенттик Улуттук программанын алкагында көрсөтүлгөн

талапка ылайык иштелди. Лингвистикалык малымдаманы даярдоого өтө жигердүү катышып, аз гана убакыт ичинде аталган эмгекти Абдыкалыкова А. – **И**; Абдыкеримова А. – **Г, З, Л, Р**; Абдразакова Г. – **В, Е**; Баястанова Т. – **Э**; Ибрагимова Т.Г. – **Н, Ц, Ч, Ы**; Маразыков Т. – **К**; Мусаев С. – **Б, Д, Ж, О, С, У, Ф**; Мусаева Т.С. – **А**; Садыкова С. – **Ө, Т, Ү**; Чыманов Ж. – **П**; Эгембердиев Р. – **М**. даяр кылышты. **З. Темирбекова** компьютерге терди жана корректураларды жасады. Баарына терең ыраазычылык билдирем. Эмгекке карата айтылуучу ой-пикирлер, сунуштар болсо, түзүүчүлөр жана редактор түшүнүү менен кабыл алат.

P.S. Өткөрүлгөн тендердин талабына ылайык бул маалымдаманын көлөмүн өтө кыскартууга, б.а. 600 бетке жакын материалды 260 бетке түшүрүүгө туура келди. Ошондуктан көптөгөн материалдарды киргизүүгө мүмкүнчүлүк болбоду.

Жооптуу редактор, профессор С.Ж. Мусаев

Кыргыз тили

Кыргыз тили – Енисей жазма эстеликтери деп аталып, маданий-адабий дөөлөттөр жаралган байыркы кыргыз тилинин өнүгүп-өркүндөтүлгөн, иштетилген, калыптанган формасы катары кыргыз элинин коомдук-экономикалык, саясий-социалдык, маданий турмушунун баардык тармактарында толук кандуу жана кеңири колдонулуп жаткан адабий тили, Кыргыз Республикасын түзгөн конституциялык титулдук негизги улуттун улуттук эне тили, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жана Кыргыз Республикасында жашаган башка улут өкүлдөрүнүн, этникалык топтордун өзара карым-катнаш, байланышын тейлөөчү улут аралык тил. Акыркы мезгилдердеги маалыматтарга таянсак Кыргыз Республикасында жашаган жалпы калктын 72% тен көбүрөөгү кыргыз тилинде сүйлөйт жана ал тилди өз эне тилим деп эсептейт.

Кыргыз Республикасынын негизги калкы – кыргыздар. Кыргыз Республикасынын аймагынан сырткары чоң этникалык топ катары кыргыздар Өзбекстанда (230 миңден ашык), Тажикстанда (90-100 миң тегерегинде), Кытайдын Кызыл-Суу Кыргыз автономиялык облусунда (250 миң ашык), Туркиянын Ван аймагында (4000 дей) тээ мурдатан отурукташып келген жана ошол мамлекеттердин атуулу катары жашоосун улантууда жана кыргыз тилин өзара карым-катыштын тили катары колдонуп келишүүдө. Мындан сырткары кыргыздар майда-майда этникалык топ катары Ооганстандын, Пакистандын түндүк-чыгыш райондорунда отурукташкандыгы, аз-аздан болсо да Австралияда, Иорданияда, Индияда жашап жаткандыктары жөнүндө да маалыматтар бар. Бүгүнкү күндөгү журт которуштуруу агымынын таасиринде кыргыз тилинин өкүлдөрү Европа, Азия, Америка өлкөлөрүнө чейин жетип туруп калгандары да бир топ.

Кыргыз тилинин аталышы б.з.ч. III кылымдардагы Кытай жазма булактарында биринчи жолу кездешкен кыргыз

этнонимдик атоо менен түздөн-түз байланышат жана ошондон келип чыгат.

Кыргыз тилинин түрк тилдер бүлөөсүнө кирээри жөнүндөгү маселе 19-кылымдарда эле аныкталган. Бирок түрк тилдер бүлөөсүнүн кайсы тобуна жата тургандыгы боюнча ар түркүн пикирлер айтылган. Окумуштуу И.Н.Березин кыргыз тилин түрк тилдеринин түштүк тобуна кийирсе, В.В.Радлов – батыш тобуна, Ф.Е.Корш – түндүк тобуна, А.А.Самойлович түндүк – батыш же кыпчак тобуна кошот. Ал эми Н.А.Баскаков кыргыз тилин байыркы тилдерден деп атап, түрк тилдеринин чыгыш Хунн бутагынын кыргыз-кыпчак тобуна кийирет. Кыргыз тили өзүнүн фонетикалык курулуш, грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү боюнча башка түрк тилдерине караганда, Тоолуу алтай тили менен өтө жакын генетикалык тектештикти түзөт.

Тарыхый булактарда белгиленип жүргөндөй кыргыз тилинде б.з. 5-6-кылымдарында жаралган байыркы Енисей (Орхон рун) жазуулары жазылган, орто кылымдарда кыргыз тилинде араб, уйгур жазмалары колдонулган. Октябрь социалисттик революциясына чейин жана анын алгачкы жылдарында араб графикасына негизделген алфавит колдонулуп, кыргыз тилинде жазмалар жаралган. 1911-жылдан тартып кыргыз тилинде Э.Арабаевдин бир нече окуу куралдары, О.Сыдыковдун, Б.Солтоноевдин эмгектери жарык көрсө, 1924-жылы Э.Арабаевдин, К.Тыныстановдун алиппе, хрестоматиялары басылып чыгат. Ушул эле жылдын 7-ноябрында араб алфавитинде улуттук тунгуч гезитибиз “Эркин-Тоо” жарык көрөт. Бул улуттук жазуубуздун жана кыргыз тилинин жазуу формасынын өнүгүшүнө аябай чоң таасир этип, түрткү берди. Кыргыз тили жазуу формасындагы адабий тил катары өнүгүү жолуна түштү. Бирок араб графикасы кыргыз тилинин фонетикалык курулуш өзгөчөлүгүн толук чагылдыра албагандыктан, ал 1927-жылы латын графикасына негизделген алфавитке алмаштырылды. Фонемалык принципке негизделген бул алфавитте кыргыз тилинин өзүнүн төл тыбыштарынан болгон 30 тыбышты белгилеген 24 тамга колдонулган.

Кийинчерээк ө, ү, ң, в, х, ф тыбыштарын белгилеген тамгалар кошулган. Латын графикасына негизделген кыргыз алфавити 1940-жылдын аягына чейин колдонулуп, 1941-жылдан баштап ал кириллицага негизделген орус алфавитине алмаштырылат да, орус тилинин алфавитиндеги айрым бир шарттуу белгилер бар экендигине карабай, андагы 33 тамга толугу менен кабыл алынып, ага кыргыз тилинин өзгөчө тыбыштары болгон ө, ү, ң, тыбыштарын белгилеген үч тамга кошулуп, алфавиттеги жалпы тамганын саны 36 га жетет. Ошентип бүгүнкү кыргыз тилинде 36 тамга, 39 тыбыш бар деп Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин Президиуму 1941-жылы 12-сентябрда кыргыз тили үчүн жаңы алфавитти жана ага негизделген орфографиялык эрежелерди, ал эми 1953-жылы 30-майда кыргыз орфографиясынын такталган, толукталган вариантын Указ менен бекитти. Кийинчерээк кыргыз тилинин орфографиялык эрежелеринин жаңы редакциясы 2002-жылы, соңку редакциясы 2012 жылы бекитилди.

Фонетикалык жактан кыргыз тили башка түрк тилдеринен айырмаланып 8 кыска, 6 созулма үндүүнүн фонемалык касиетке ээ болушу менен мүнөздөлөт. Созулма үндүүлөр байыркы созулмалар жана кийинки созулмалар болуп бөлүнүшөт. Басым, негизинен, акыркы муундагы үндүүгө түшөт. Сингармонизм закону үндүү, үнсүз тыбыштардын жасалуу орду, жасалуу ыгы, жасалуу мүнөзү жана сүйлөө органдарынын катышына жараша өзара ыңгайлашуусу, үндөшүүсү аркылуу мүнөздөлөт да, кыргыз тилинин башка түрк тилдеринен өзгөчөлөнүшүн көрсөтүүчү фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүк болуп саналат. Кыргыз тилинде 20 үнсүз төл тыбышы бар. Булардын 6 уяң үнсүздөр (л, м, ң, н, р, й) же жарым үндүүлөр, 6 жумшак үнсүздөр (б, в, д, з, ж, г) жана 8 каткалаң үнсүздөр (к, п, с, т, ч, ш, ф, х). Муун түзүү касиетине кыргыз тилинде үндүүлөр гана ээ жана муундун төмөнкүдөй негизги типтерин белгилөөгө болот: Г – а-та; СГ – са-на; ГС – ал; СГС – кат; ГГС – ооз; СГСС – даңк; ГСС – ант.

Лексикалык жактан кыргыз тили төл сөздүк катмардан жана өздөштүрүлгөн сөздүк катмардан турат. Кыргыз тилинин

лексикалык байлыгы диалектилик мүнөздөгү сөздөрдүн, чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү кабыл алуунун жана сөздөрдүн семантикалык жылыштарынын эсебинен калыптанды. Бул көрүнүш бүгүнкү күндө дагы күчөөдө. Ошону менен эле катар морфологиялык жана синтаксиситик каражаттардын өзара комбинациясы да кыргыз тилинин лексикалык байлыгын арттыруунун эң ийкемдүү жолу экендигин көрсөттү.

Жалпы грамматикалык (морфологиялык жана синтаксиситик) түзүлүшү боюнча кыргыз тили синтетика-аналитикалык мүнөзгө ээ агглютинативдик типтеги тил катары көпчүлүк түрк тилдерине мүнөздүү негизги белгилерге жана бирдей грамматикалык категорияларга ээ. Ошондуктан тилдин фонетико-лексико-грамматикалык негизги бирдиги катары сөз өзүнүн морфологиялык түзүлүшү боюнча лексикалык маани берүүчү жана кызматчы бөлүктөрдөн – негизги жана көмөкчү морфемалардан, ал эми синтаксистик жактан сөз формаларынан жана алардын тизмектешүүсүнөн турат. Сөздөрдүн уңгу, туунду түрүндө лексика-грамматикалык маани туюнтушу жана айрым сөздөрдүн андай касиетке ээ болбошу, б.а. сөздөрдүн лексика-грамматикалык табияты аларды сөз түркүмү деген чоң категорияга жиктеп кароо зарылчылыгын шарттайт. Кыргыз тилинде лексикалык толук мааниге ээ 6 сөз түркүмү (зат, сын, сан, атооч, тактооч, этиш), өзгөчө 3 сөз түркүмү (сырдык, тууранды, модалдык сөздөр) жана кызматчы 3 сөз түркүмү (байламта, бөлүкчө, жандооч) бар. Зат жана заттык маанидеги атоочтор сан, жөндөмө, таандык, этиштик маанидеги сөздөр ыңгай, мамиле, чак, жак, ал эми сын атооч, тактоочтор даража категориясы менен өзгөрөт. Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрүнүн өз ара бири-бирине өтүүчүлүк даражалары да өтө жогору. Бул конверсия, транспозиция деген процесстер менен коштолуп, тилдин лексикалык корунун баюу, толукталуу мүмкүнчүлүгүн арттырып, сөз жасоонун өзгөчө бир механизмин көрсөтөт.

Кыргыз адабий тили жалпы элдик тилдин базасында калыптанды. Анткени бүгүнкү күндө колдонулуп жүргөн кыргыз

тилинде айрым бир аймактык, этникалык өзгөчөлүктөргө караганда жалпы кыргыз элине мүнөздүү, аларга толук түшүнүктүү тилдик белгилер өтө басымдуу. Ошондуктан биз кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүгү анын адабий тилдик формасын түзөт дейбиз. Албетте, мындан тышкары жалпы элдик тилде, өзгөчө анын оозеки формасында диалектик, говорлук айырмачылыктар да жок эмес. Булар, бир жагынан, кыргыз тилинин байыркы мезгилден берки тарыхый өнүгүү жолу, экинчи жагынан, башка тектеш, тектеш эмес тилдер менен болгон карым-катыштын таасири, үчүнчүдөн, кыргыз элинин этногенетикалык курамы аркылуу түшүндүрүлөт. Бул жагдай кыргыз тилинин тарыхы үчүн баалуу тарыхый лингвистикалык дарек боло тургандыгын айгинелейт.

ФОНЕТИКА

Тил бирдиктери тиби боюнча интралингвистиканын негизги төрт бөлүмүн көрсөтөт. Ал бөлүмдөрдүн предмети болуп тилдин тыбыштык түзүлүшү, ага ылайык иштелип чыккан графикалык системасы, сөздүк составы жана тилдин грамматикалык түзүлүшү эсептелет.

Тилдин табигый материалдык жагы же материалдык формасы – тыбыш. Демек, тыбышсыз, тыбыштык системасыз карым-катнаштын, пикир алышуунун каражаты болгон тилдин болушу мүмкүн эмес. Тил илиминин тилдеги тыбыштарды иликтөөчү бөлүмү фонетика деп аталат. Бул термин грек тилинен алынып, кыргызча «үн», «тыбыш» деген түшүнүктү билдирет. Фонетика тилдин тыбыштык түзүлүшүн, алардын жасалышын, кеп тизмегиндеги өзгөрүүлөрүн, тилдин пикир алышуу каражаты катары жашашындагы тыбыштардын ролун, ошондой эле муун, басым, интонация жана алардын кептеги ордун, маанисин изилдейт.

Тилдин тыбыштык материясы – тилди тил кылып турган негизи, аны байланыш куралы катары, б.а. коммуникативдик функциясын аткарып турган базасы. Тыбыштык материясыз тил жашабайт жана жашашы мүмкүн эмес. Тилдин фонетикасы тил системасынын башка бөлүмдөрүнөн өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү м-н айырмаланып турат. Мисалы, тыбыш сөз, сөз айкашы сыяктуу өзүнчө лексикалык же грамматикалык мааниге ээ эмес, сөз же тилдин лексикасы алда канча кыймылдуу, тез өзгөрмөлүү болсо, тилдеги тыбыштар аларга салыштырмалуу өтө жай өзгөрөт, алда канча туруктуу ж-а сандык жактан белгилүү бир бүтүндүккө ээ.

Тилдин тыбыштык курамын иликтөөнүн максатына жана ар түрдүү метод-жолдоруна байланыштуу фонетика бир нече түрлөргө бөлүнөт. Жалпы фонетика дүйнөдөгү ар түрдүү тилдердеги тыбыштардын жасалыш мүнөзүн иликтеп, ал аркылуу адамдын тыбыштык кебинин пайда болушунун жалпы

закондорун жана тыбыштардын табияты, муун түзүлүштөрү, басымдын типтери, ошондой эле эне тилдеги тыбыштардын функциясын, милдетин иликтейт. Натыйжада, жалпы фонетика – бул адамзат тилинин тыбыштык жагын иликтөөчү илимдин теориялык бөлүгү. Жеке фонетика конкреттүү бир тилдин тыбыштык системасын изилдөө аркылуу жалпы фонетикага даяр материал берет ж-а ал жалпы фонетиканын теорияларына, тыянактарына таянуу аркылуу конкреттүү тилдин тыбыштык түзүлүшүн изилдейт.

Тилдин же бир нече тилдердин белгилүү бир этаптагы, мезгилдеги тыбыштык түзүлүшүн, абалын иликтөө сыпаттама (описательная) фонетиканын милдетине кирет.

Тарыхый фонетика тыбыштык системанын жаралыш тарыхын, өзгөрүүлөрдү ж-а алардын себеп-натыйжаларын изилдөөгө алат.

Тектеш жана тектеш эмес, эки же андан көп тилдердин тыбыштык факты-мисалдарын салыштырып изилдөө аркылуу жалпы тилдерди же конкреттүү бир тилдеги тыбыштык өзгөчөлүктөрдү ачып берүүчү фонетика салыштырма фонетика деп аталат.

Илимий-техникалык соңку жетишкендиктерди кеңири колдонуу аркылуу тыбыштарды изилдөө эксперименталдык фонетика деп аталып, тыбыштарды атайын аппараттардын жардамы аркылуу изилдеп, илимди фактылар, материалдар м-н байытып келе жатат.

Кептеги тыбыштардын жасалышы, таралышы жана кепти уюштуруудагы ролу татаал жана көп кырдуу. Ошондуктан кептеги тыбыштар негизги үч аспекти аркылуу иликтөөгө алынат.

Фонетиканын акустикалык аспектиси. Акустика – физика илиминин добуш, үндүн пайда болушун, таралышын иликтөөчү бөлүгү. Кептеги тыбыштар жаратылыштагы жандуу, жансыз заттардан чыккан ар кандай үн, тыбыш сыяктуу эле

физикалык кубулуш. Ошондуктан тыбыштар да акустикалык аспектиде изилдениши зарыл. Тыбыштар акустикалык жактан үндүн бийиктиги, күчү, үн узундугу жана тембри боюнча мүнөздөлөт.

Тыбыштын же үндүн бийиктиги термелүүнүн жыштыгына байланыштуу. Белгилүү бир убакыт бирдигинде термелүү канчалык жыш болсо, тыбыш ошончолук бийик, тескерисинче, термелүү сейрек, аз болсо, тыбыш ошончолук пас чыгат. Тыбыштын бийиктиги герц (гц) аркылуу өлчөнөт. Адамдын угуу органы бийиктиги 16 дан 20 000 герцке чейин үн бийиктигин кабыл алат.

Тыбыштын күчү термелүүнүн амплитудасына байланыштуу, эгерде термелүү башталган чекиттен аяктаган чекитке чейинки аралык узун болсо, тыбыш күчтүү (катуу), аралык кыска болсо, тыбыш алсыз (акырын) чыгат.

Тыбыштын үн узундугу же созулушу термелүүнүн убакыт жактан созулуш узундугуна байланыштуу мүнөздөлөт. Кыргыз тилиндеги кыска үндүүлөргө караганда созулма үндүүлөр эки эсе созулуп айтылат ж-а фонемалык (сөздүн маанисин өзгөртүү) касиетке ээ болот.

Үндүн термелүүсүнүн пайда болушу кайсы бир физикалык нерсенин бүтүндөй же анын бөлүктөрү аркылуу ишке ашышы мүмкүн. Бүтүн нерсенин термелүүсүнөн пайда болгон тон негизги тон, анын бөлүктөрүнөн пайда болгон тон обертон деп аталат. Обертон добушка (үнгө) бөтөнчө түр берип, тембр деп аталат. Негизги тондор үн түйүндөрүндө, кошумча тондор (обертон) ооз, мурун көңдөйлөрүндө, алкымда пайда болуп, тыбыштардын тембрин аныктайт. Ошондуктан ар бир адамдын сүйлөө органдарынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык алардын өздүк үнү, тембри болот.

Фонетиканын анатомия-физиологиялык аспектиси. Кеп тизмегиндеги тыбыштардын жасалышы адамдын белгилүү органдарынын түздөн-түз ж-а кыйыр түрдө катышуусу аркылуу

ишке ашат. Албетте, адамда тыбыш жасоо үчүн гана кызмат кылган өзүнчө органдар жок. Ал милдетти адам организмде башка негизги милдеттерди аткарган органдар аткарат. Демек, тыбыштардын жасалышы белгилүү бир органдардын кыймыл-аракети, кызматы, ал абалы м-н тыгыз байланышта. Ошондуктан тыбыштарды иликтөө жумуштары сүйлөө органдарынын түзүлүшү, тыбыш жасоодогу кызматы, алардын анатомия-физиологиясы менен карым-катышта изилденет.

Кептеги тыбыштарды жасоодо катышкан органдар сүйлөө органдары деп аталат. Ал төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат: 1. Дем алуу органдары. 2. Үн түйүндөрү. 3. Алкым. 4. Ооз көңдөйү. 5. Мурун көңдөйү. 6. Борбордук нерв системасы. Дем алуу органдарына кекиртект, бронха, өпкө жана көкүрөк (көөдөн) булчуңдары кирет. Көөдөн булчуңдары бирде жыйрылып, бирде жазылат. Мында аба өпкөгө сорулат жана сыртка чыгарылат. Тыбыштар аба агымысыз жасалбайт. Өпкө тыбыш жасоо процессине зарыл болгон абаны кекиртект аркылуу үн түйүндөрүнө ж-а башка органдарга багыттап турат.

Үн түйүндөрү кокодо жайгашкан. Коко – бул кекиртектин жогору кеңейген бөлүгү. Коконун үстүндөгү кемирчек пластинка тамак жеп жатканда жабылып, сүйлөп жатканда ачылат. Кокодо үн түйүндөрү орун алган. Үн түйүндөрү кептеги үндүү тыбыштардын, уяң жана жумшак үнсүздөрдүн жасалышында маанилүү кызмат аткарат. Алкым кекиртектин үстү жагында жайгашып, тыбыштардын тембрин түзүүдө резонатордук (жаңырткыч) кызмат аткарат. Ооз көңдөйү ооздун ички чеги көмөкөйдөн башталып, сырткы чеги эриндерден бүтөт. Демек, ооз көңдөйүндө кыймылсыз (таңдай, бүлөө, тиш) ж-а кыймылдуу (тил, кичине тил, жаак) органдар жайгашып, тыбыштын жасалышында жана аларды классификациялоодо негизги ролду ойнойт. Мурун көңдөйү да айрым тыбыштардын (м, н, ң) жасалышында активдүү кызмат кылат.

Мындан сырткары, сүйлөө органдарынын бардык кыймыл-аракетин башкарып турган борбордук нерв системасы

да катышат. Сүйлөө органдары тыбышты жасоодогу катышуу деңгээлине карай активдүү ж-а пассивдүү болуп экиге бөлүнөт. Тилдеги тыбыштар тигил же бул сүйлөө органдарынын белгилүү кыймыл-аракетине, абалда болушуна карата жасалып, артикуляциялык өзгөчөлүктөргө ээ болот. Артикуляция сүйлөө органдарынын белгилүү бир кыймылын ж-а абалын түшүндүрөт.

Фонетиканын лингвистикалык аспектиси. Эгерде фонетиканын жогорку эки аспектиси тыбыштын жасалышын, жаралышын иликтесе, бул аспект тыбыштын тил бирдиги катары башка бирдиктер менен карым-катышы, номинативдик бирдик болгон сөздү жасоодогу, пикир алышуу каражаты катары тилдин коммуникация процессиндеги ролун изилдейт. Ошондуктан мурунку эки аспектиде үн тыбыш катары изилденсе, лингвистикалык аспектиде фонема катары иликтөөгө алынат. Фонема – сөздүн маанисин өзгөртүү касиетине ээ болгон эң кичинекей бирдик – тыбыш.

Тыбыштардын классификациясы. Дүйнөдөгү бардык тилдердеги тыбыштар үндүү жана үнсүз тыбыштар деп эки чоң топко бөлүнөт. Алар төмөнкү белгилер боюнча айырмаланышат: 1. Үндүү тыбыштардын жасалышында өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ооз көңдөйүндө эч кандай тоскоолдукка учурабай, үн түйүндөрүнүн дирилдеши аркылуу, ал эми үнсүз тыбыштардын жасалышында аба ооз көңдөйүндө тоскоолдукка учурашы менен айтылат. 2. Үндүү тыбыштар муун түзө алат, ал эми үнсүз тыбыштар өз алдынча туруп муун түзө албайт. 3. Үндүү тыбыш жалаң үндөн (тондон) жасалса, үнсүз тыбыштардын жасалышында шыбыш катышат.

Үндүү тыбыштар өз кезегинде үн узундугуна карай: кыска, созулма; тилге карай: жоон, ичке; эринге карай: эриндүү, эринсиз (ачык); жаакка карай: кең, кууш болуп бөлүнөт.

Үндүү тыбыштарга караганда үнсүз тыбыштарды классификациялоо алда канча татаалыраак. Бул үнсүз тыбыштардын тоскоолдукка учурап айтылышы м-н мүнөздөлөт. Үнсүз тыбыштарды классификациялоодо негизги ж-а

коррелятивдүү белгилери эске алынат. Үнсүз тыбыштарды бөлүштүрүүдөгү негизги белгилер алардын жасалуу орду ж-а жасалуу ыгы болуп эсептелет.

Жасалуу орду - бул өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын сүйлөө органдарында тоскоолдукка учураган жери, орду. Дүйнө тилдеринде үнсүз тыбыштардын жасалышында абанын тоскоолдукка учурашы бирдей эмес. Ошондуктан үнсүз тыбыштарды жасалуу орду боюнча бөлүштүрүүнүн саны да ар түрдүү. Алардын негизгилери төмөнкүлөр: эринчилдер, уччулдар, орточулдар, артчылдар, түпчүлдөр, фарингалдуулар, кекиртектилдер ж.б.

Үнсүз тыбыштардын жасалуу ыгы - бул тыбыштын жасалышында тоскоолдук кантип пайда болду ж-а анын кантип жасалгандыгы. Жасалуу ыгына карай үнсүз тыбыштар, негизинен, жарылма, жылчыкчыл, дирилдеме ж-а капталчыл болуп бөлүнөт.

Үнсүз тыбыштарды бөлүштүрүүдөгү коррелятивдүү (катыштык) белгиси тыбыштын жасалышында үн м-н тыбыштын катышына негизделет. Бул белги боюнча үнсүз тыбыштар уяң, жумшак ж-а каткалаң болуп үч топко бөлүнөт.

Кептеги тыбыштык өзгөрүүлөр. Айрым сөздөрдү (мисалы, кыргыз тилиндеги ээ, уу) эсепке албаганда тилдеги сөздөр эки же андан көп тыбыштардын тизмектешиши аркылуу жасалат. Бул учурда тыбыштар бири-бирине таасир этишип, тыбыштык өзгөрүүлөрдүн пайда болушун шарттайт. Тыбыштык өзгөрүүлөр жанаша келген же эки сөз аралыгында келген тыбыштардын артикуляция-акустикалык таасирине же алардын сөздөгү позициясына - сөз башында, аягында, басымсыз муунда ж.б. келишине байланыштуу болот. Ушуга жараша тыбыштык өзгөрүүлөр комбинатордук ж-а позициялык болуп экиге бөлүнөт.

Кеп процессиндеги тыбыштардын өз ара акустикалык-артикуляциялык таасирлеринин натыйжасында пайда болгон тыбыштык өзгөрүүлөр комбинатордук өзгөрүүлөр деп аталат.

Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөрүнө үндөшүү (сингармонизм), окшошуу (ассимиляция), окшошпоо (диссимиляция), ыңгайлашуу (аккомодация), алмашуу (метатеза) ж.б. кирет.

Үндөшүү. Сөздүн биринчи муунундагы тыбыш андан кийинки муун-дардагы ж-а уланган мүчөдөгү тыбыштарды окшоштуруп, үндөштүрүп алышы үндөшүү деп аталат. Бирок мындан тыбыштардын үндөшүүсү жалаң эле үндүү тыбыштарга мүнөздүү деген жыйынтык чыкпашы керек, анткени үндүү тыбыштар өзү м-н катар келген үнсүз тыбыштарга да белгилүү таасирин тийгизип, алардын каткалаң же жумшак айтылышын да шарттап турат. Үндөшүү негизинен түрк тилдерине мүнөздүү тыбыштык көрүнүш. Мисалы, *малчыларда* (тилге карай), *үйдөгүлөр* (эринге карай) үндөштү.

Окшошуу - кеп агымындагы үнсүз тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында биринен экинчисине артикуляция-акустикалык жактан окшошуп же жакындашып айтылышы. Тил илиминде бул кубулуш ассимиляция деген термин м-н берилет.

Окшошпоо - окшошууга карама-каршы, б.а., бирдей же бири-бирине жакын тыбыштардын окшошпой, башка тыбышка өтүп айтылышы илимде диссимиляция деген термин м-н белгилүү. Комбинатордук өзгөрүүнүн бул түрлөрү тыбыштардын артикуляциялык ж-а анатомио-физиологиялык аспектилери м-н тыгыз байланышта болуучу кубулуштар.

Ыңгайлашуу - (аккомодация) кубулушу үнсүз тыбыштардын үндүүлөрдүн таасири м-н ыңгайлашуусу. Мисалы, кыргыз тилиндеги к, г тыбыштары жоон ж-а ичке үндүүлөр м-н жанаша айтылышына карай түпчүл ж-а артчыл болуп айтылат.

Тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрүнө: редукция, протеза, эпентеза, эпитеза ж.б. кирет. Редукция - басым түшпөгөн муундагы үндүү тыбыштардын үн узундугу кыскарып, алсызданып, түшүп калууга чейин барышы. Протеза - сөз башындагы үнсүз тыбыштан мурда бир үндүү тыбыштын

кошулуп айтылышы. Мисалы, *район - ырайон, спорт - ыспорт, рус - орус* ж.б. Эпентеза - катар келген эки үнсүздүн ортосунда бир үндүү тыбыштын кошулуп айтылышы. Мисалы, араб тилинде *сабр*, кыргызча - *сабыр*, орусча - *институт*, кыргызча - *иниститут* ж.б. Эпитеза - сөз аягында катар келген эки үнсүздөн кийин бир үндүү тыбыштын кошулуп айтылышы. Мисалы, *диалект - диалекти, отпуск - отпуска, фонд - фонду* ж.б.

Муун ж-а анын түрлөрү. Бир дем м-н айтылган бир же бир нече тыбыштардын ыргагы (жыйындысы) муун деп аталат. Кыргыз тилинде бир гана үндүү тыбыштан турган муун *а-та, э-не*; үндүү + үнсүз тыбыштан турган муун *ак, өң, уч*; үнсүз + үндүү тыбыштан *са - на, мү - чө, ка - ра*; үндүү + үнсүз + үнсүз тыбыштан *эрк, өрт, айе*; үнсүз + үндүү + үнсүз *тал, көл, жол, көп*; үнсүз + үндүү + үнсүз + үнсүз тыбыштардан турган муун *март, даңк, төрт* ж.б. типтери бар. Кыргыз тил илиминде муундун төмөнкүдөй үч түрү белгиленип жүрөт.

Ачык муун. Жалгыз үндүү тыбыштан же үндүү м-н аяктаган муун.

Жабык муун. Үнсүз тыбыш м-н аяктаган муун.

Туюк муун. Үнсүз тыбыш м-н башталып, үнсүз тыбыш м-н аяктаган муун.

Басым. Сөздөгү бир муундун же сөздүн фонетикалык каражаттардын жардамы м-н ажыратылып, көтөрүңкү үн м-н айтылышы басым деп аталат. Ар түрдүү тилдерде басымдын түшкөн орду ж-а касиети бирдей эмес. Акустикалык мүнөзүнө жараша басымдын үч негизги түрү бар. Күчтүк басым түшкөн муун башка муундарга караганда күч м-н айтылат. Ошондой эле тондун бийиктигине негизделген музыкалык басым, үндүн созулушуна негизделген сандык басым деген түрлөрү да бар. Дүйнө тилдеринде муундук басымдын түшкөн орду бирдей, туруктуу эмес, Мисалы, венгер, латыш, чех тилдеринде басым дайыма сөздүн биринчи муунуна, поляк, малай тилдеринде дайыма сөздүн эң акыркы муунунан мурунку муунга, француз, түрк тилдеринде дайыма сөздүн эң акыркы муунуна түшөт. Ошондой эле

айрым тилдерде басымдын орду өзгөрүү м-н сөздүн мааниси да өзгөрүп кетет. Мисалы, орус тилинде *мука - азап, мука-ун, замок-куллу, замок - чеп* ж.б.

Интонация - тилдеги фонетикалык, синтаксистик ж-а эмоционалдык-экспрессивдик маани берүүчү эң татаал көрүнүш. Байланыштуу кепте ал ар түрдүү ж-а көп кырдуу роль ойнойт. Фонетикалык жактан оозеки кептин фразалар аркылуу иш жүзүнө ашышын, анын бөлүктөрүнүн карым-катышын интонация тейлейт. Интонация, синтаксистик жактан сүйлөмдү уюштурат, алардын жай, суроолуу, илептүү; буйрук өңдүү маанилик типтерин ажыратат. Татаал сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара катышын, алардын ар түрдүү эмоционалдык, эрктик мамилесин да билдирет.

Интонациянын негизги компоненттери төмөнкүлөр: үн ыргагы, кептин күчү, темпи, тыным ж-а үндүн тембри.

Үн ыргагы - кептеги үндүн тонунун жогорулашын ж-а төмөндөшүн билдирет. Ар бир тилдин өз үн ыргагы болот. Ал сүйлөмдүн маанилик типтерин ажыратуучу негизги каражат болуп саналат.

Кептин күчү (интенсивдүүлүгү) дем чыгаруунун күчөшүнө же алсызда-нышына жараша айтылыштын күчүн мүнөздөйт.

Кептин темпи - фразадагы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын ылдамдык өлчөмү. Ал ар кандай ылдамдыкта болуу м-н, маанилик өзгөрүүлөрдү билдирүүгө кызмат кылат.

Тыным - фразалардын, анын бөлүктөрүнүн араларындагы кыска же узак тыныгуу. Тыным учурунда сүйлөөчү дем алып, кийинки бөлүктөрдү айтууга даярданат. Ал оозеки кептин түшүнүктүү ж-а жеткиликтүү болушунда чоң роль ойнойт.

Кептин тембри - кептеги маанилик, эмоционалдык-экспрессивдик оттенкторду билдирүү үчүн үндүн түрдүүчө өзгөрүшү.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикология – бир тилдеги сөздөрдүн жалпы корун изилдөөчү илимдин тармагы. Лексикологиянын предмети катары сөздүк кордун бул аспекти лери каралат: сөз лексикалык бирдик экендиги; тилдик бирдиктердин типтери; тилдик кордун структуралык түзүлүшү; лексикалык бирдиктин кызматы; лексикалык кордун өнүгүшү ж-а толукталышы; лексика ж-а тилден тышкаркы реалдуу чындык. Лексикалык бирдиктердин өз ара өзгөчөлүгү ж-а алардын өз ара карым-катышынын негизинде лексикологиялык категория пайда болот.

Реалдуу дүйнөдөгү заттар, кубулуштар, окуялар адам баласынын аң-сезимине таасир этүү м-н, анын оюн калыптандырып, түшүнүгүн тереңдетет. Ар бир жаңы пайда болгон нерселерди атоодо кээде жаңы сөздөр пайда болсо, кээде мурдагы эле сөздөрдүн туунду маанилери (коннотациясы) пайда болот. Жаңыдан пайда болгон заттын аты м-н байланышкан түшүнүктүн колдонулуучу чөйрөсүнө ылайык тилдик каражаттар кыймылга келет. Мындай аталыш денотат-түшүнүк-акустикалык образ принцибинин негизинде жаралат, б.а. семантикалык үч бурчтук принциби ишке ашат.

Сөз - денотатты көз алдыга тартуучу акустикалык образ, б.а., кайсы бир нерсени түшүнүк катары атасак, акыл-сезимибизде анын элеси, даамы, жыты ж.б. тартылат. Ошондуктан адам акылы, түшүнүгү, кабылдоосу м-н байланыштуу сөздүн номинативдик маани түзүүчү кудурети пайда болот. Мисалы, *ачуу* деген сөздү айтсак акыл-туюмубузда туз, уксус, калемпир, арак, кислота ж.б. бир катар ачуу даам бере турган заттар электен өтөт, ошол эле учурда ар биринин татымдык сапаттары аң-сезимибизге жат абалында талданат. Бул биздин мурунтадан таанымдык тажрыйбабыздан келип топтолот, ар биринин сапатына жараша акылыбызда ажыратылат. Демек, сөздүн ажыратуучу ж-а жалпылоочу (бириктирүүчү) белгилери да таанып-билүүгө байланыштуу.

Сөз лексикалык бирдик катары жалпы теориялык жактан изилденет. Анда жалаң гана өз алдынча турган сөздөрдүн табияты каралбастан, алардын туруктуу тизмек абалы да (сөз тизмектери катары ажырагыс туруктуу абалында: *козукулак, бака жалбырак, дүйнөлүк согуш* ж.б.) негизги лексикалык бирдик катары иликтенет. Сөз формалык ж-а мазмундук абалында лексикалык бирдик катары үч аспектиде иликтенет: структуралык абалында (сөздүн тыбыштык түзүлүш катары бөлүнүп турушу), семантикалык абалында (сөздүн лексикалык мааниси), функционалдык абалында (сөздүн тилдик ж-а кептик структурадагы пикирлешүү каражаты).

Лексикология сөздү системанын системасы катары изилдейт. Системаны түзүп турган сөздөрдүн группасы форма ж-а мазмуну боюнча жалпылыкка ээ болгон маанилик көлөмү боюнча, лексикалык бирдиктердин формаларынын окшоштук даражасы боюнча, бирдиктердин ортосундагы парадигмалык ж-а синтагмалык карым-катышынын мүнөзү боюнча айырмаланат. Лексикалык бирдиктердин формалык окшоштуктарынын негизинде **омоним же пароним** (толук окшошпогон форма) уюшулат. Мазмундук окшоштукка карата топтолгон, логикалык түшүнүккө негизделген, парадигмалык-маанилик окшоштуктан улам **синонимдер**, карама-каршылыктан улам **антонимдер** (конверсивдер) жаралат.

Лексикология сөздөрдүн мындан чоң топтордогу семантикалык алкагын, т.а., формага негизделген топторду же мазмунга негизделген парадигматикалык же синтагматикалык карым-катышты изилдейт. Парадигматикалык ж-а синтагматикалык алкактын биригишинен адам жашоосундагы тематикалык (мис., *мал чарбачылык, адабият, искусство* ж.б.) маанилердин тилден тышкары турган тобу түзүлөт.

Тилдин лексикалык кору бир түрдүү эмес, катмарланган стратификацияга ээ. Мында лексикалык бирдиктердин категориялары ар түрдүү негизде ажырайт: колдонулуш чөйрөсү боюнча; стилдик жактан өзгөчөлөнгөн; адабий тилдин

колдонулуш варианттары боюнча; эмоционалдык боекчолуулугуна карата; тилдин тарыхый өнүгүшү боюнча; сөздөрдүн келип чыгышы боюнча; тилдик системадагы колдонулуш кызматына карата. Лексикалык система – тилдин башка системаларына караганда тез өзгөрүүчү система, лексикалык бирдиктердин арасындагы маанилер так, айкын эмес, бир топтон экинчи топко өтүүчүлүгү лексикалык бирдиктердин категорияларынын өтүүчүлүгүнө алып келет.

Лексикология сөздүк кордун толукталышын ж-а өнүгүшүн изилдейт. Атоо (номинация) төмөнкүдөй мүмкүнчүлүктөр аркылуу ишке ашат: жаны сөздөрдүн жасалышы; жаны маанилердин пайда болушу; сөз тизмектери аркылуу атоо; башка тилдердин ресурстарын пайдалануу (лексикалык кабыл алуу ж-а калька).

Изилдөөнүн максатына карата лексикология жеке, жалпы, салыштырма, тарыхый-салыштырма, колдонмо лексикология болуп бөлүнөт. Жеке лексикология бир тилге тиешелүү лексикалык өнүгүштүн законченемдүүлүктөрүн, колдонулушун, сөздүк корун ж.б. изилдесе, жалпы лексикология жалпы эле тилдерге тиешелүү закон ченемдерин белгилеп, өнүгүшүн тескейт. Тарыхый лексикология сөздүн жаралышын тарыхый этаптар, түшүнүктөр, предметтер, окуялар м-н байланышта карап, сөздүк кордун динамикалык өнүгүшүн, статикалык абалын тарыхый шарт катары иликтейт. Изилдөөнүн предмети катары сөз же сөздүк системанын табияты, сөз тарыхынын семантикалык же формалык жактан өзгөрүшү (сөз маанилеринин кеңейиши же тарышы, синонимизациянын пайда болушу, абстракттуулуктан конкреттүүлүккө, же тескерисинче, энчилүү аттардын пайда болушу ж.б.) каралат. Ошондой эле кайсы бир сөздүн пайда болуу шарты, мезгили, коомдук кырдаалы, кээ бир сөздүн колдонуудан чыгып калуу себептери, тарыхый доору да тарыхый лексикологиянын жардамы аркылуу чечилет. Тигил же бул тилдин сөздүк составынын өзгөрүү факторлору (интралингвистикалык ж-а экстралингвистикалык)

лингвистиканын тарыхый шартында, белгилүү себептердин чегинде изилденет.

Салыштырма лексикология тилдердин генетикалык жактан тектештигин, алардын окшоштугун ж-а айырмачылыгын аныктоодо, тектеш эмес тилдердин жанаша жашоосунун негизинде же кабыл алуунун натыйжасында тилдик байланыштарды аныктоодо тилдердин өнүгүш законченемдерин изилдөөдө колдонулат. Салыштыруу лексиканын ар кандай аспектилеринде болушу мүмкүн, ал өз алдынча турган сөздөрдүн ортосунда, бирок көпчүлүк учурда кайсы бир семантикалык талааны пайда кылып турган лексика-семантикалык топторду (мисалы, кайсы бир кыймыл-аракетти туюндуруу же адамдын психикалык абалын чагылдыруучу сөздөр ж.б.) же тематикалык топторду эки же андан ашык тилдердин тутумундагы абалын катар коюп карайт да, тектеш же тектеш эмес тилдерде алар кандайча номинативдик ж-а семантикалык-функционалдык өзгөчөлүктөргө, жалпылыктарга ээ экендигин белгилейт.

Тил коом м-н байланышта өнүгүп, өзгөрөт. Ошондуктан анын өнүгүү абалын, б.а., адабий нормага, активдүү лексикага кирбеген диалектилик; жаргондук лексиканы, тилде жашап келе жаткан, бирок белгилүү өлчөмдө көөнөргөн сөздөрдү (архаизм, историзмдерди), кесиптик-терминдик лексиканы, неологизмдерди изилдөө да лексикологиянын милдети болуп саналат.

Сөздөрдүн корунун белгилүү бир лексикографиялык системага салынышы да лексикологиянын милдеттерине жатат. Ал лексикологиялык билимдердин ж-а илимий маалыматтардын негизине таянуу м-н, бир тилдеги сөздөрдү тиешелүү тартипке келтирет. Мындай сөздүк ишине байланышкан илимдин тармагы – лексикография деп аталат.

Лексикология жалпы лингвистикалык усулдарга таянуу м-н изилдөө иштерин жүргүзөт. Кеңири тараган усулдар: дистрибутивдик - сөздүн чегин, анын морфологиялык түзүлүшүн аныктоо, маанисин чектөө ж.б.; субституциялык – сөз

маанилерин; синонимиялык маанилерин тактоо; компоненттик-оппозитивдик-лексикалык бирдиктеги сөз маанилеринин түзүлүшүн, семантикалык талаасын талдоо, лексикалык бирдиктердин маанилеринин өзгөрүшүн, сөз маанилеринин контекстте актуалдашуусун иликтөө; трансформациялык - лексикалык бирдиктердин сөз жасоо, контексттеги синтаксистик маанилердин ачылышы ж-а өзгөрүшүн талдоо, сандык-статистикалык - лексикалык бирдиктин синтагматикалык катыштагы жыштыгын эсептөө усулдары.

Лексика. Тил - ар кыл бирдиктерди бириктирген татаал кубулуш. Ал тыбыштык ж-а маанилик жактан бир бүтүндүктү түзүп, сөз, сөз айкашы ж-а сүйлөмдөрдөн турган система болуп саналат. Мындай көп кырдуу элементтердин жыйындысынан тургандыктан, аны айрым учурда "системанын системасы" деп да аташат. Бул элементтер ар кандай тилдик деңгээлде изилденет, б.а. тыбыштык түзүлүш катары фонетикада, сөз катары лексикологияда, сөздүк түзүлүш грамматикада, сөздүн пайда болуу тарыхы этимологияда, тилдик-аймактык бөтөнчөлүк диалектологияда иликтенип, булардын ар-биринин өзүнө тиешелүү изилдөө өзгөчөлүгү бар.

Тилдик бирдиктер лингвистикалык ар түрдүү деңгээлде иликтенет, бирок алар бири экинчисинин уландысы, бир деңгээли экинчи бир деңгээлдин составдык бөлүгү болуп эсептелип, бүтүндөй коммуникативдик бирдиктин изилдөө объектисин пайда кылат. Азыркы дүйнөлүк илим тилдик ар бир бөлүктү жеке абалында карабастан, коммуникативдик грамматика деген атоо м-н атап, тилдик материалдарды комплекстүү кароо максаттуу экендигине ынанууда.

Тилдеги өз алдынча мааниге ээ болуп турган минималдык бирдик - сөз, ал эми маани ажыратуучу минималдык бирдик фонема деп аталат. Бир тилдеги сөздөрдүн жыйындысы ал тилдин сөздүк составын же лексикасын түзөт. Лексикада сөздүн жеке мааниси (сөздүн денотат м-н байланышкан номинациясы,

анын коннотациялык маанилери) гана эске алынат, б.а., мында грамматикалык маани тууралуу кеп болууга тийиш эмес.

Лексика - өзүнчө татаал система, ал этимологиясы ж-а стилдик жактан колдонулушу боюнча өз ара айырмаланган ар кыл сөздөрдүн топторунан турат. Пайда болушу, тарыхый куралышы боюнча нагыз кыргыз сөздөрү ж-а башка тилдерден кабыл алынган сөздөр деп экиге бөлүнөт.

Лексиканын тилдик башка деңгээлдерден айырмасы – сезгичтигинде. Коомдук турмуштагы, айлана-чөйрөдөгү ар кандай өзгөрүүлөрдүн таасири адегенде эле лексикага тийет, андай "жаңылыктарды" тилде атайт. Мындай өзгөрүүлөр аркылуу жаңы сөз, жаңы маани жаралат. Тилдин фонетикасы өтө туруктуу келсе, грамматикалык сөз жасоо, сөз өзгөртүү да ошол сынары тез өзгөрө койбойт. Ал эми лексикалык-семантикалык система өзгөрүүгө ийкемдүү. Бул сыяктуу өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү жаңы сөздөрдүн пайда болушу катары гана бир жактуу түшүнүү туура эмес. Мында бир эле сөздөгү же маанидеги өзгөрүү эмес, сөздүн бүтүндөй бир тобуна таандык болгон стилдик өзгөрүүлөр, сөздөрдүн синтаксистик айкашуусунан, жаңы курамдардан жаралган маанилик жылышуулар да эске алынууга тийиш.

Турмуштук чындыкты, коомдук көрүнүштөрдү, предметтерди атап берүү мүмкүнчүлүгүнө карата сөз өзү атаган түшүнүктөр м-н формалдык жактан байланышта болот. Биздин айланабызда канча зат, кубулуш, окуя болсо, ошончо түшүнүк, аны м-н бирге эле ошончо сөз бар деп билебиз. Бирок аны атап берүү мүмкүнчүлүгү ар түрдүү, кээси бир эле түшүнүктү атаса, айрым учурда окшош бир топ түшүнүктөрдү бир эле сөз м-н, кээде окшош эле түшүнүктөр ар башка сөз м-н да аталып калат. Мындай түшүнүк м-н байланыштуу аталыштар тилдик бирдикти түзүп, маанилердин өз ара байланышы аркылуу чырмалышкан тилдик кубулуш семантикалык системаны пайда кылат. Ар бир тилде сөздөр көп экендиги түшүнүктүү. Сыртынан караганда, алар бирине бири байланышпагандай, өз алдынча жашагандай

сезилгени м-н, алар бири экинчиси м-н тыгыз байланышта, алардагы карым-катыш ушунчалык татаал, ар түркүн ж-а кыйма-чийме.

Сөз - лексикалык бирдик. Сөздөр заттардын, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн ж-а окуялардын атын билдирет. Анын негизги кызматы - атоо, бул жагынан алганда, номинацияга ээ болгон тилдик бирдик сөз болуп эсептелет.

Сөздүн тышкы формалык жагы - тыбыштардын курамы, ал эми ички жагы анын маанисин түзөт. Булар адам акылына чагылдырылган денотаттан улам келип чыгат. Денотаттын атын атоодон номинация пайда болот. Бул сөздүн атоо кызматы, т.а., бизди курчап турган чөйрөдө канча зат же көрүнүш болсо, адам акылын ошончо түшүнүккө ээ кылып, ал лексикада тилдик бирдикти жаратат. Ал номинациялык атоолордун бардыгы биздин пикир алышуубузду камсыз кылып, пикирлешүүнүн негизги каражаты болот. Сөз тыбыштардын айкашынан туруп, кандайдыр бир маани берүүчү касиетке ээ, анткени биздин айланабыздагы конкреттүү же абстракттуу заттар, анын белгилери, сапаттары, кыймыл-аракеттери өзүнө тиешелүү түшүнүктөрдү пайда кылат да, алардын атын атаган сөздөр маанилүүлүккө ээ болот, ошол эле учурда ар кандай туш келди тыбыштардын биригиши сөз боло бербейт: **а р ч а** деген тыбыштардын айкашы өсүмдүктүн атын билдирет, ал эми ушул эле тыбыштардын **а ч р а** деген туш келди айкашы маани бербейт. Демек, адам акылына таасир эткен кандайдыр бир денотативдик түшүнүктү туюндурган, тиешелүү мааниге ээ болгон тыбыштардын комплекси сөз боло алат. Ал төмөнкүдөй белгилерге ээ: денотативдик негизинин болушу; номинативдүүлүгү ж-а коннотативдүүлүккө (кошумча маани) ээ болуу (эмоционалдык, нарктоочу стилистикалык боекчолуу ж.б.); фонетикалык структурадан турушу; семантикалык валенттүүлүккө (маанилүүлүккө) ээ болушу; кепте даяр материал катары кайрадан колдонулушу; сөз айкаштарын түзүүдө катышышы.

Сөз ж-а түшүнүк өз ара байланышта. Адам туюмуна таасир эткен денотаттар түшүнүктү пайда кылат, атоо м-н бирге кайрадан кандайдыр бир информация берүү кызматын аткарат. Мисалы, абадагы, деңиздеги сигналдык, жолдогу эреже белгилер, көчөдөгү ар ар кандай жарнаама туюмдар деле бир жактуу маалымат берүүчү мүнөзгө ээ, бирок алар коммуникациялык кызмат аткара албайт. Ошол деңгээлден караганда, түшүнүк катары адам туюмуна чагылган денотат пикирлешүү учурунда өз алдынча атоого ээ болуп, лексикалык бирдикти - сөздү пайда кылат. Демек, сөз дегенибиз - фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, семантикалык бүтүндүк, турмушту чагылдырууда ар кыл туюмдук белгилерди атап мүнөздөп берүүчү тилдик каражат. Таанып-билүү дүйнө элдеринин бардыгында эле бирдей, бирок ошол таанылган нерсени атоо ар бир улуттук тилдин негизинде ишке ашат. Мындан улам зат м-н анын атынын ортосунда тикеден-тике табигый байланыш жок, атоодо атайын шарттуу белги гана бар деген натыйжа келип чыгат.

Психология ж-а таанып-билүү теориясы аттын пайда болушун бир канча баскычка бөлүп карайт. Алардын эң биринчи баскычы болуп сезүү эсептелет, б.а., адам баласынын көрүү, угуу, даам татуу ж.б. сезими аркылуу адам мээсине, эсине из сакталып калат, айрымдары кайталануунун натыйжасында окшошуу, айырмалануу сыяктуу туюмду пайда кылат.

Психологиялык таануунун экинчи баскычы - таанып-билүү, ал сезүү процессинин натыйжасы болуп эсептелет, анткени сезимге таасир эткен факторлорду, издерди, оттенкторду адам сезиминде талдоо м-н бирин экинчисинен айырып, дифференциялап же окшоштуруп, мурда ал тургай көзү көрбөгөн, кулагы укпаган түшүнүктөрдү да акылга салып көз алдына келтирүүнүн аракетинде болот. Ошентип, ойлоо аркылуу денотаттардын ортосундагы ассоциациясын байкоо, алардын ортосундагы аналогиялык аныктоо таанып-билүүнүн ушул баскычында башталат.

Таанып-билүүнүн эң жогорку формасы - түшүнүк, ал сезүүнүн, байкоонун, эстөөнүн ж.б. предмети м-н байланышта. Таанып-билүүнүн жүрүшүндө биздин аң-сезимибизге таасир эткен нерселерди-денотатты адам баласы атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот да, табигый же тилдик номинация эң башкы номинация деп аталат.

Атоо ж-а пикир алышууга ийкемдүү болгон сөз улуттук тилдин тыбыштык түзүлүшүнөн ж-а грамматикалык калыптанган ички ж-а тышкы формасынан турат. Ошондой ички маңызы ж-а тышкы формасы бир бүтүндүктү түзгөндө гана сөз номинациянын да, коммуникациянын да каражаты боло алат.

Сөздүн көпчүлүгү нерсенин, анын өңү-түсү м-н формасынын, белгиси м-н сапатынын, кыймыл-аракетинин, абалынын ж.б. аттары катары аталат. Булардан тышкары, лексикалык маанини билдире албаган, бирок сүйлөмдөгү сөздөрдү бири м-н бирин байланыштыруучу кызмат аткарган, кошумча маани киргизген, б.а., лексика-семантикалык мааниге ээ эмес, грамматикалык мааниге гана ээ болгон сөздөр бар. Алар көмөкчү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр. Сөздүн жалпы туюмдардын суммасын атап көрсөтүү касиети анын жалпылоочу маанисин, ал эми ар биринин жекече өзгөчөлүгүн, белгисин ажыратуучу касиети жеке маанисин берет.

Жогоркудай маанилик өзгөчөлүктөр **сөз маанилеринин типтерин** пайда кылат.

Сөз - коомдук, турмуштук чындыктын, заттын, кубулуштун, окуянын, көрүнүштүн материалдык чагылышы. Демек, ошол сөз м-н ал атап көрсөтүп турган заттын, кубулуштун ж.б. ортосунда келип чыккан сема - сөздүн семантикалык маңызы болуп эсептелет. Мындай сөз маанилерине тиешелүү маселелерди изилдеп, окутуучу илимдин тармагы **семасиология** деп аталат. Тилдеги көпчүлүк сөздөр бир (моносемиялуу - мөмө, насыбай, натыйжа ж.б) же эки маанилүү (дисемиялуу - алма - дарак, алма - мөмө, тери - малдын териси, тери - териден жасалган кийим ж.б.). Сөздүн жаңы бирдиктеринин пайда болушу м-н бирге эле маанилеринин да өнүгүп турушу закондуу көрүнүш. Бул тилдеги семантикалык системанын өнүгүшүнө түрткү болот. Мунун негизинде сөз

маанилеринин типтери номинативдик ж-а коннотативдик (туунду, өтмө) маанилерден турат.

Семасиология - сөз маанилери, анын пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү илимдин тармагы. Мында сөз маанилеринин түрлөрүн, типтерин карайт. Бир маанилүү сөздөр - *моносемия*, эки маанилүү сөздөр — *дисемия*, көп маанилүү сөздөр - *полисемия* экендиги сөз маанилеринин типтерине жатат. Ал эми сөз маанилеринин түрлөрүнө синоним, омоним, антонимдер кирет.

Семасиологияда сөз маанилеринин семантикалык системасы каралат, **Сема** ар бир сөздүн жекече маанилик табиятына, **семантика** сөздүн жалпы маанисине, ал эми **семантикалык система** сөз маанилеринин системалык түзүлүшүнө байланышат.

Семантикалык система деген термин тил илиминдеги структура ж-а система жөнүндөгү окуудан улам пайда болгон. Мис., сөздөрдүн жалпы курамы структуралык түзүлүш катары каралса, маанилердин жыйындысы анын ички табиятына байланыштуу бир бүтүн системаны түзөт. Б.а., баш деген сөздүн ичиндеги ондон ашык полисемиялык маанилери ошол сөзгө байланыштуу бир системаны түзөт, анын ар бири бирден сема, жалпы абалында *баш* деген сөздүн семантикасы болуп саналат. Анын ушундай сөздүн негизи болуучу номинациялык мааниден чыгып, чачыроочулук мүнөзү адам туюмунун талдоосунун жыйынтыгы катары коннотативдик туунду маанилерди жаратат. Туунду маанилер өтмө мааниге окшош келе бербейт, анткени алардын негизин заттардын, денотаттардын жалпылыгы, окшоштугу түзөт, ал эми өтмө маани образдардын окшоштурулушуна, сапаттык, белгилик оттогоуна байланышат. *Май* деген сөздө майлардын бардыгынын семантикалык өзөгүн күйүүгө жөндөмдүү, суу сиңирбес ж.б. белгилер түзүүсүнөн улам бирдей аталууга негизделсе, адам сапатына карата май колдонулса, анда ал адамга жылмышкак, суу жукпас сапаты гана өтүп, өтмө мааниде мүнөзү туруксуз, адамдарга мамилеси өзгөрмөлүү, кеп жебес ж.б. (ал адам май эмес, бирок майлуу нерсенин колго кармалбас, токтобос деген мүнөздүү белгисин адамга карата колдонот) туюмдарды билдирет. Демек, өтмө маани номинативдик же туунду маанилерден улам пайда болуп, алардын кайсы бир

сапат, белгилерин сактап, башка мааниге өтүшүнөн улам образдуулукту, эмоционалдуу - экспрессивдүүлүктү билдирүү үчүн оозеки кепте калыптанып, жалпы элдик жазуу нормага, бара-бара адабияттык каражатка айланат. Ошентип, маанилердин номинациялык ж-а туунду, өтмө маанилери (коннотация) сөз маанилеринин типтерине жатат.

Сөз маанилеринин түрлөрү да семасиологиялык изилдөөгө жатат. Алар да семантикалык алкак м-н байланышта болуу м-н бирге, тигил же бул маанилердин өз ара карым-катышынын натыйжасы катары аныкталат. Лексиканын тутумундагы сөздөр жеке өз алдынча обочолонуп жашай албайт, алар башка сөздөр м-н катар келип, айрымдары жакын маанилеш, ал эми кээлери карама-каршы мааниде, айрымдары өз ара карым-катышта болуу м-н сөздүн көркөм ажарын пайда кылат.

Атоо адам туюмуна таасир эткен түшүнүктүн табиятына жараша бөлүнөт, бириктирилет, ага карата типтеш түшүнүктөр бири биринен ажыратылып, ар башка аталышка ээ болот да, *синонимдерди* пайда кылат, карама-каршы семантикалык талааны түзгөн сөздөр антонимдер болуп саналат.

Түшүнүктү атоо дайыма бир кылка боло бербейт, кээде ар башка заттар бир ат м-н берилет да, тилде **омоним** кубулушун пайда кылат, натыйжада, аталышы кокустуктан бирдей фонетикалык түзүлүшкө ээ, маанилери ар башка сөздөр келип чыгат. Омонимдер семасиологиялык маселе катары маанилердин семантикалык талаасын салыштыруу, алардын ортосундагы байланыш-катыштын бар же жок экендигин тастыктоонун натыйжасы болуп саналат. Анткени полисемиялык сөздүк маани бир семантикалык талаада жайланышкан окшоштуктар экенин, омонимиядагы маанилер ар башка талаада жайланышкан формалдык фонетикалык бирдейлик экенин аныктоого семасиологиялык иликтөө негиз берет. Алар полисемиядан айырмаланат: полисемия окшоштуктарга негизделсе, омонимдер генетикалык, хронологиялык жактан да байланышпайт; полисемиялык маанилердин түгөйлөрүнүн синонимдери окшош тектеш болсо, омонимиялык түгөйлөрдүкү ар башка болот; полисемия коннотацияга байланышкан болсо, омонимиялык

маанилердин ар бири номинациялык атоо болот; полисемиянын пайда болуу булактары тропторго байланыштуу болсо, омонимиянын пайда болуу булактары фонетикалык кокустукка, сөз формаларынын морфологиялык өзгөрүүсүнө, башка тилден кабылдоого байланышат.

Айтылышы ар башка, жазылышы бирдей сөздөр да бар, алар омографтар деп аталат: *карта - карта, бак - бак, атлас - атлас* ж.б. Жазылышы ар башка, айтылышы бирдей сөздөрдүн тобу омофондор: *гүл - күл, карындаш - карандаш* ж.б. Айтылышы бирдей, грамматикалык формалары ар башка сөздөр омоформалар: *айры - зат, айры - этиштик туунду форма, Адаш - адамдын аты, адаш - этиштик форма, алка - алкым сөзүнөн пайда болгон зат атооч (алка жакадан алуу), алка - алкоо, алкыш сөзүнөн пайда болгон маани ж.б.*

Сөз маанилеринин экинчи бир түрү, семантикалык жалпы талаанын негизинен өнүгүп, бутактанган, денотаттардын адам туюмунда бирдей типтештикке ээ болгондугунун натыйжасы - полисемия.

Полисемия - бир эле сөздүн өз ара байланышы бар бир канча маанилеринин негизги мааниден бутактап чыгып пайда болуусу. Бир типтеги кубулуштарды, заттарды, окуяларды лексикада мурда колдонулуп келген сөздөр м-н эле атап берүү аркылуу семантикалык системанын жылышы, бутакташы көп маанилүү көрүнүшкө алып келет.

Коомдук өнүгүүгө карай күнүмдүк турмушта жаралган көптөгөн жаңы заттар, кубулуштар, окуялар тилде лексикалык же семантикалык деңгээлде өзгөрүүнү, өнүгүштү талап кылат, натыйжада, лексикада жаңы сөздөр же семантикалык жаңы мазмун пайда болот. Мындай көрүнүш коом м-н тилдин байланышын ырастайт. М.: *көтөр* – 1. мурунку турган ордуна өйдөлөтүү, жогору чыгаруу, колго алуу; 2. көтөрмөлөө, колдоо, өстүрүү, ишинен жогорулатуу; 3. куруу, тургузуу. 4. ишке, бийликке, кызматка коюу, дайындоо; 5. бийиктетүү, катуулатуу (үн, дабышка байланыштуу); 6. чыдоо, моюн сунуу, көнүү; 7. ичип жиберүү (ичкиликти, суюктукту). Демек, улам жаңы пайда болгон заттарга

жаңыдан атоо бербестен, мурунку эле атоону колдонуудан улам полисемия келип чыгат.

Полисемия ассоциация, аналогия ж-а функционалдык жалпылыктын негизинде пайда болот. Адам баласы заттарды, кубулуштарды, айлана-чөйрөнү ж.б. таанып-билүүдө алардын законченемдүүлүгүн, бири м-н экинчисинин объективдүү айырмачылыгын, окшоштугун аныктайт. Ал эми жаңы пайда болгон кубулуштар, заттар жаңыча өз алдынча аталышка ээ болушу - законченемдүү көрүнүш. Ошондуктан аны атап туюндурууда мурунтадан жашап келе жаткан типтештик маанилүү роль ойнойт. Жаңы түшүнүктөрдүн бардыгы эле жаңы сөздөрдү пайда кыла берет дешке болбойт. Көпчүлүк учурда бул процесс башкачараак өтөт, эски эле сөздөр жаңы маанилери м-н толукталып, сөздөр семантикалуу, көлөмдүү, көп маанилүү, көп пландуу мазмунга ээ болот.

Полисемия заттардын, кубулуштардын окшоштугунан улам бирдей аталат, бир семантикалык талааны пайда кылат. Мындай сөз маанилеринин өнүгүш ыкмаларына *метафоралык*, *метонимиялык*, *синекдохалык* жолдор кирет.

Лексика - тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк кору. Бул термин сөздүн тутумундагы ар кандай стилдик катмарларды аныктоо үчүн да колдонулат, б.а., мисалы, китептик лексика, тарыхый лексика, өздөштүрүлгөн лексика.

Терминдер лексиканын бир бутагы катары илимий, техникалык, чарбалык ж.б. чектелген маанидеги түшүнүктөрдү атоо үчүн колдонулат, сөздөн айырмаланып, ал тармактардын өзүнө гана белгилүү (*анестезия*, *оптика*, *вал*) болуусу, айрым учурда гана тармактар аралык эки, үч маанилүү болбосо, дээрлик моносемиялуулугу, өтмө маанилүүлүккө ээ эместиги терминдин пайда болушуна өбөлгө түзөт.

Терминдерди изилдеп, бир системага салуучу лексикологиялык тармак – терминология деп аталат. Анын максатына терминдердин пайда болуу жолдоруна колдонмо түзүү, семантикалык-функционалдык дал келишин аныктоо, системалаштыруу иштери кирет.

Терминдерден бир аз айырмаланганы - кесиптик лексика. Алар кесипчиликке карата ошол эле чөйрөдө колдонууга ийкемдүү болгон сөздөрдүн түрү болуп саналат, пикир алышуу каражатын тейлеген учурда лексикалык бирдик катары, ал эми чөйрөлүк атоодо, илимий изилдөө объектисине айланганда алар кесиптик терминдер катары чыга келет.

Лексикадагы сөздөрдүн бардыгы бирдей колдонула бербейт. Ал социалдык топторго, аймактык чектелишке карата ажырайт. Ар бир топко тиешелүүлүгүнө жараша диалект, жаргон (арго, сленг) болуп бөлүнөт. Лексиканын социалдык стратификация боюнча ажырашы социо-диалектология, социолингвистика, психоллингвистика тармактарында изилденет.

Диалект – адабий тилдеги сөздөрдөн айырмаланып турган этностук, аймактык өзгөчөлүк. Кыргыз тилинде түндүк ж-а түштүк (анын ичинде ичкиликтер) деген диалектилер бар. Диалектиден кичирээк аймактык тилдик өзгөчөлүк говорду түзөт. Социалдык топтордун кызыкчылыгынан улам адабий тилден айырмаланып турган тилдик өзгөчөлүк жаргон деп аталат.

Көөнөргөн сөздөр колдонулушуна же чыгып калышына карай архаизм ж-а тарыхый (историзм) деп бөлүнөт. *Архаизмдер* тилдик колдонуудан биротоло чыгып калбастан, түшүнүктүн аты бар, бирок аталыш коомдун ошол кырдаалына туура келбей калгандыктан башка сөз м-н алмашкан болот.

Тарыхый (историзм) сөздөр коомдук кырдаал м-н кошо келип, ал кырдаал өтүп кеткенден кийин биротоло колдонуудан чыгып калган сөздөр болуп эсептелет: *кул* - үй чарбада жалданма иш жасоочу эркек, *күң* - ошондой кызматтагы аял, *мала таш* - эгинди данынан бөлүүчү таш курал, *жарлык* - кулактандыруучу буйрук (хандын жарлыгы), *тул* - каралуу аял, *каралуу* – күйөөсү өлгөн аялдын жыл өткөнчө кара кийим м-н үйдөн чыкпай отурушу, *олток* - ок өтпөс жоо кийими, *комсомол*, *октябрат* - жаштар уюмдары ж.б. Тарыхый сөздөрдүн бир түрү - хронизмдер, алар тиешелүү коомдук тарыхый шартты чагылдырып, андан кийин биротоло колдонулбай калат: *Кыргыз ССРи*, *Кыргыз ССРинин Мампланы*, *Кызыл Армия*.

Жаңы кирген түшүнүктөрдүн аттары тилде неологизмдер деп аталып, алар эл арасына кеңири сиңип кеткенинче, жаңы деген касиетин сактап турат. Бардыгына бирдей түшүнүктүү болуп, жалпы элдик колдонууга айлангандан кийин неологизм касиетин жоготот. Айрым сөздөр дүйнө тилдеринин көпчүлүгүндө бирдей пайдаланылгандыктан, интернационализмдер деп аталат; тилдин ички мүмкүнчүлүгүнөн улам башка тилдеги атоону эне тилге которуу (калькалоо) жолу м-н тилдин семантикалык системасынын кеңейишине, полисемия кубулушуна алып келет: *ксерокөчүрүү* (*ксерокопия* - жарым калька), *чычкан -мышка* (компьютердин тетиги); сөз жасоонун жаңы моделинин негизинде, аналитикалык жол м-н сөз айкаштарынын пайда болушунун негизинде жаңы маанини туюндуруу (мис., *эсептөөчү техника*, *маалымат каражаттары* ж.б.). Кээде мындай учурда аббревиатура (кыскартылган сөздөр) пайда болот. Булар коомдун өнүгүшү м-н байланышта өнүгүп, өзгөрүү абалында болуп, тилдин коомдук кызматын айгинелеп турат.

Тилдеги сөздөрдүн бардыгын чыгыш теги боюнча "эски" же "жаңы" деп бөлүштүрүп жиберүүгө мүмкүн эмес, анткени алар коомдук тейлөө кызматына карата тилде узак убакытта жашайт. Неологизмдер гана белгилүү даражада активдүү ж-а пассивдүү катмарда турушу м-н өзгөчөлөнөт. Ошого байланыштуу азыркы күндөгү кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бардыгын бирдей учурдагы факт катары кароого болбойт. Алардын бир кылкалары түпкү (баба) сөздөр болуп эсептелет. Бул сыяктуу сөздөрдүн чыгыш тегин иликтөө - этимологияга байланыштуу.

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы сөздүктөрдө топтолот. Ал лексикалык корду каттоонун практикалык ж-а теориялык иштелмеси деп эсептелип, **лексикография** деп аталат. Лексикография эки маанини берет, биринчиси, тилдеги сөздөрдүн сөздүккө түшүрүлүш принциптери, алардын изилдениш теориясы болсо, экинчиси тилдеги түзүлгөн сөздүктөрдүн жалпы жыйындысы. Сөздүктөрдү түзүүдөгү жоболор, инструкциялар, иштелмелер теориялык лексикографияга жатат.

МОРФОЛОГИЯ

Грамматика морфология ж-а синтаксис деген эки бөлүмдөн турат. Морфология сөз жөнүндөгү грамматикалык окуу деген маанини туюндурат. Сөз – морфологиянын негизги объектиси. Морфология сөздөрдүн грамматикалык касиетин иликтеп, тигил же бул сөз кандай грамматикалык формага жана мааниге ээ экендигин аныктайт. Ошондой эле ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон сөздөрдүн грамматикалык категорияларынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн да үйрөтөт. Морфология ар түрдүү типтеги сөздөрдүн грамматикалык формаларынын составын тактап, сөз өзгөрүшүнүн эрежесин иликтеп, сөздөрдү жөндөлүш, жакталыш типтери ж.б. белгилери боюнча бөлүштүрөт. Сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окуу да морфологияга кирет. Ал сөздөрдүн семантикалык ж-а формалык өзгөчөлүктөрүн карап, сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүүнүн критерийлерин ж-а эрежелерин аныктайт, сөз түркүмдөрүнүн системасын тактап, ар бир сөздүн лексико-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн ж-а сөз түркүмдөрүнүн өз ара карым-катышта, байланышта болушунун законченемдүүлүктөрүн аныктайт. Демек, сөздөрдүн грамматикалык маанилерин, формасын, алардын өзгөрүшүн ж-а сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн үйрөтүүчү грамматиканын бөлүмү **морфология** деп аталат.

Грамматикалык маани. Сөз - бул лексикалык ж-а грамматикалык маанилердин татаал биримдиги. Ошондуктан грамматикалык маанини аныктоо сөздүн лексикалык мааниси м-н грамматикалык маанисинин ортосундагы карым-катнашты ж-а айырмачылыктарды ажыратуудан башталууга тийиш. Сөздүн лексикалык мааниси - аны башка сөздөрдөн айырмалап турган жеке өзүнө тиешелүү болгон индивидуалдык маанилик белги. А түгүл маанилик жактан өтө жакын турган сөздөр да ар түрдүү лексикалык мааниге ээ болот. Мисалы, *адам, адамгерчилик, адамзат* деген сөздөрдө маанилик жакындык, жалпылык бар. Бирок лексикалык маанилерде айырмачылыктар бар. Демек, лексикалык маани сөздүн жеке керт башына гана тиешелүү.

Ошол эле учурда жогорку мисалдарда келтирген сөздөр лексикалык маанилери боюнча айырмаланып турганы м-н, ал сөздөр дагы бир мааниси боюнча биригип, жалпылыкка ээ болуп турушат. Ал жалпылык - үч сөз тең заттык мааниде болушу, жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө тургандыктары м-н түшүндүрүлөт. Ошондой эле *адам, жылкы, китеп* деген сөздөрдө да лексикалык мааниде эч бир жакындык, окшоштук ж-а жалпылык жок. Бирок бул сөздөрдү зат атооч, жекелик сан, атооч жөндөмөдө болушу бириктирип турат. Мына бул маанилер грамматикалык мааниге жатат. Демек, сөздүн грамматикалык мааниси жалпыланган заттык, сын сыпаттык, кыймыл-аракеттик, сандык, ж.б. маанилерди, алардын арасындагы карым-катышты, сүйлөөчүнүн ага карата мамилесин билдирет. Мындай маани жеке бир сөзгө же сөз айкашына тиешелүү болбостон, алардын бүтүндөй бир тобуна тиешелүү болот.

Сөздүн грамматикалык мааниси лексикалык мааниден такыр бөлүнүп, изоляцияланган маани эмес. Эгерде сөздүн лексикалык мааниси реалдуу дүйнөдөгү предмет, кубулуш м-н түздөн-түз байланышта болсо, грамматикалык маани ушул байланышка таянуу м-н, тигил же бул сөздүн башка сөздөр м-н мамилесин ж-а байланышын көрсөтүп турат. Грамматикалык маани лексикалык мааниден үч касиети аркылуу айырмаланат.

1. Сөздүн лексикалык мааниси тигил же бул сөзгө гана мүнөздүү, ал эми грамматикалык маани бир сөзгө гана тиешелүү болбостон, сөздөрдүн чоң тобуна мүнөздүү.

Грамматикалык маани лексикалык мааниге карата кошумча, улантуучу, жолдоочу маани болуп саналат. Бул кошумча маани грамматикалык каражаттардын (мүчө, басым, интонация, көмөкчү сөз ж.б.) жардамы м-н ишке ашат. Сөздүн лексикалык мааниси сыяктуу грамматикалык мааниси да милдеттүү түрдө болушу шарт. Ансыз сөз айкашы м-н сүйлөмдүн компоненти боло албайт.

2. Грамматикалык мааниге жалпылаштыруу, жыйынтыктоо, абстракциялоо мүнөздүү. Эгерде сөздүн

лексикалык мааниси объективдүү чындыктагы предмет ж-а кубулуштардын касиеттерин, алардын түшүнүктөрүн ж-а аталыштарын конкреттештирүү м-н байланышта болсо, грамматикалык маани сөздөрдүн касиеттерин жалпылаштырып, лексикалык маанилерди абстракциялоо м-н байланышта болот.

3. Грамматикалык маанинин үчүнчү өзгөчөлүгү анын объективдүү чындыкка, ой жүгүртүүгө болгон мамилесинде. Эгерде сөз тилдин номинативдик каражаты болсо, сөз формалары, сөз айкашы ж-а сүйлөм ойдун курулушу ж-а жабдылышы, берилиши үчүн кызмат кылат.

Грамматикалык форма. Тил илиминде бул термин көп мааниде колдонулат. Бир учурда - грамматикалык маанини туюндуруучу тил каражаты; экинчи учурда - сөздүн формасы. Сөздүн формасы - бул лексикалык мааниси боюнча жалпылыкка ээ болуп, грамматикалык мааниси боюнча ар түрдүүлүккө ээ ж-а бири-бирине карама-каршы коюлган бир эле сөздүн формалык ар түрдүүлүгү. Мисалы, *окуйм*, *окуйсуң*, *окуйт*, *окуйбуз*, *окуйсуңар*, *окуду*, *окуйт* ж.б. сөздөр «оку» деген этиштин формалары. Алар бир эле лексикалык маанини билдирип, бир эле процессти (аракетти) туюндурат. Бирок бири-биринен грамматикалык мааниси боюнча айырмаланып турат. *Окуйм* - I жакта, жекелик сан, учур чак; *окуйсуң* II жак, жекелик сан, учур чак; *окуйт* - III жак, калгандары дал келет; *окуйбуз* - I жак, көптүк сан, учур чак; *окуйсуңар* II жак көптүк сан, учур чак; *окуду* - III жак, жекелик сан, өткөн чак ж.б.

Грамматикалык маанинин типтери. Грамматикалык маани сөз түркүмдөрүнүн бир-биринен айырмалануусуна ж-а бир сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн формалары аркылуу өзгөчөлүктөрдү туюндуруусуна жараша эки типте болот. Биринчи тип же жалпы категориялык маани сөз түркүмдөрүнүн өзүнө мүнөздүү болгон (зат атоочтун заттык, сын атоочтун белги-касиеттик, сан атоочтун сандык, этиштин кыймыл-аракеттик ж.б.) маанилик өзгөчөлүктөрү; экинчи тип же жеке грамматикалык маани бир сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн (зат

атоочтун жөндөмөлүк, сандык, этиштин ыңгайлык, мамилелик, чактык ж.б.) маанилик өзгөчөлүктөрүн билдирет.

Жалпы категориялык маанилер бир сөздүн формаларынын өзгөрүшү м-н байланышпастан, туруктуу формада болот. Ал эми жеке грамматикалык маани сөздөрдүн формаларынын өзгөрүшүнө көзкаранды, б.а., сөздүн формасынын өзгөрүшү м-н жеке грамматикалык маани да өзгөрүлөт. Мисалы, *окуучумун* - I жак, жекелик сан, *окуучусу* - II жак, жекелик сан, *окуучубуз* - I жак, көптүк сан, *келет* – келер чак, *келген* – өткөн чак, *келе жатат* – учур чак ж.б.

Ушундан улам бир сөздүн жалпы категориялык мааниси бирөө, ал эми жеке грамматикалык мааниси бир нече болушу мүмкүн экендиги көрүнөт.

Грамматикалык категория. Тилдин грамматикалык категориясы грамматикалык маани м-н грамматикалык форманын тыгыз байланышына, бир бүтүндүктү түзүшүнө ылайык аныкталат. Лингвистикалык бирдиктердин же алардын айрым класстарынын атайын грамматикалык формалар аркылуу туюндурулган касиеттерин грамматикалык категория билдирет. Тилдин грамматикалык түзүлүшү сөз, сөз айкашы ж-а сүйлөм аркылуу аныкталгандыктан, грамматикалык категориялар да ушул бирдиктерге байланыштуу каралат. Натыйжада, морфология - сөзгө, синтаксис — сөз айкашы м-н сүйлөмгө тиешелүү грамматикалык категорияларды иликтейт, б.а., морфологиялык категорияларга сан, жөндөмө, чак, ыңгай, мамиле ж.б., синтаксистик категорияга сөз айкашы, сүйлөмдүн типтери, сүйлөм мүчөлөрү кирет. Семантикалык жагынан грамматикалык категория бир типтеги грамматикалык маанилердин жыйындысын билдирет. Мисалы, зат атоочтун жөндөмө категориясынын жалпы семантикасы алты жөндөмөнүн жеке маанилеринин жыйындысынан турат. Формалык жагынан грамматикалык категория жеке грамматикалык маанилерди туюндурууга кызмат кылуучу грамматикалык формалардын жыйындысын түзөт. Мисалы, зат атоочтун көптүк саны

китептер, окуучулар формалар м-н берилсе, жекелик саны *китеп, окуучу* формалары аркылуу туюнтулат.

Мына ошентип, грамматикалык категория белгилүү даражада бири-бирине карама-каршы коюлган, ич ара айырмаланган бир типтеги грамматикалык маанилерди жалпылаштырат. Бул маанилик жалпылыктар грамматикалык категориянын мазмунун түзөт. Ал эми алардын өз ич ара өзгөчөлүктөрү грамматикалык маанинин жекече көрүнүшү болуп саналат.

Грамматикалык категория парадигмага бириккен жеке грамматикалык формалардын ж-а маанилердин биримдиги болуп саналат. Грамматикалык категория тил бирдиктери м-н байланышына ж-а кызматына жараша синтаксистик ж-а морфологиялык болуп, негизги эки типке бөлүнөт.

Морфема - тилдин андан ары бөлүп кароого мүмкүн болбогон лексикалык же грамматикалык маани берүүчү эң кичинекей бөлүгү. Морфема өз алдынча колдонууга болгон сөз же сүйлөмдөн айырмаланып, сөздүн же сөз формасынын составдык бөлүгү болуп саналат. Башкача айтканда, тилдин номинативдик бирдиги - сөз, коммуникативдик бирдиги – сүйлөм, ал эми структуралык бирдиги - морфема.

Морфемага төмөнкүдөй белгилердин мүнөздүү экендигин белгилеп жүрүшөт:

1. Морфема - сөздүн бөлүгү. Сөз бир нече морфемалардан турушу м-н морфемадан айырмаланат. Бирок көпчүлүк сөздөр өз ичинен бөлүнбөй (морфемаларга ажырабай) бир эле морфемага дал келип калышы мүмкүн.

2. Морфема сөздүн ар кандай эле бөлүгү эмес, өзүнчө мааниси ж-а өзүнчө формасы бар бөлүгү. Мына ушул белги аркылуу ал өзүнчө мазмунга ээ боло албаган фонемадан айырмаланып турат. Морфема - эки тараптуу, фонема - бир тараптуу бирдик. Башкача айтканда, морфема фонемадан

айырмаланып семантикалык жагы (мазмуну) ж-а фонетикалык (тыбыштык) түзүлүшү бар бирдик.

3. Морфема - сөздүн морфологиялык түзүлүшүндө андан ары мааниси ж-а формасы бар бөлүккө бөлүнбөй турган эн кичине бирдик.

Морфема эки жактуу бирдик. Тил илиминде бул эки жакты белгилөө үчүн өзүнчө терминдер кабыл алынган. Морфеманын конкреттүү фонетикалык тарабы морфа деп, ал эми морфеманын эң кичине семантикалык тарабы сема деп аталат. Натыйжада, тилдин эки жактуу бирдиги катары морфема семантикалык ж-а фонетикалык биримдик, ал сөздөгү бардык морфа ж-а семалардын жыйындысы.

Өз алдынча колдонулушу же колдонулбашы, сөздүн составындагы орду, ошондой эле бир гана сөздүн составында болушуна карай морфема негизги жана көмөкчү морфемага бөлүнөт: негизги морфема – унгу, көмөкчү морфема – мүчө.

Сөз жасоонун жолдору ж-а каражаттары.

1. Сөз жасоонун лексика-синтаксистик жолу. Эки же андан артык лексикалык бирдиктердин (сөздөрдүн) өз ара айкалышы, биригип кетишинин натыйжасында жаңы сөздүн жасалышы лексика-синтаксистик жол деп аталат. Натыйжада, бир нече сөз биригүү аркылуу өзүнчө бир бүтүн, жаңы сөздү же композитти, б.а. кошмок сөздү жаратат. Жаңы сөздөрдүн бул жол м-н жасалышында айрым сөздөрдүн баштапкы фонетикалык, семантикалык ж-а грамматикалык түзүлүшү өз касиеттеринен ажырайт. Ошондуктан мында тил лексикалык жактан гана жаңы сөздөр м-н байыбастан, фонетикалык түзүлүшү ж-а морфологиялык курулушу боюнча да толукталат, байыт. Мисалы, кыргыз тилинде; *бул күн - бүгүн, бул жыл - быйыл, үн чыкпайт - унчукпайт, барам мен - барамын, жалаң аяк - жылаңайлак* ж.б.

2. Сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу. Тигил же бул сөз мурдагы лексикалык маанисинин негизинде жаңы

кошумча мааниге ээ болушу. Мисалы, *мүчө - дене*, көмөкчү морфема, *добуш – үн, тыбыш, добуш, табыш берүү*.

3. Сөз жасоонун морфологиялык жолу. Тилде мурдагы негиздердин ж-а сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы м-н жаңы сөздүн жасалышы морфологиялык жол деп аталат.

Сөз түркүмдөрү. Бири-биринен грамматикалык маанилери, морфологиялык өзгөчөлүктөрү ж-а синтаксистик функциялары боюнча айырмаланган сөздөрдүн жалпы тобу же сөздөрдүн лексико-грамматикалык жиктери сөз түркүмдөрү деп аталат. Ар бир сөз тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүү болгону м-н, ал өзү тиешелүү болгон сөз түркүмүнүн толук белгилерин ачып бере албайт.

Сөздүн лексико-грамматикалык разряды катары сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүү алардын үч: семантикалык, морфологиялык ж-а синтаксистик белгисине карай ажыратылат.

1. Семантикалык принцип. Сөз түркүмдөрү сөздөрдүн жалпы грамматикалык маанилери болуп саналат. Мисалы, зат атооч предметтүүлүк мааниге ээ . Этиш кыймыл-аракет, ал-абал, маанисин билдирет да, бул жалпылык лексикалык, морфологиялык теги ар түрдүү болгон сөздөрдү бир типке бириктирип турат. Мисалы, *чурка, отур, окуу, көбөйт* ж.б. Ал эми сын атооч м-н тактоочтор белгилерди көрсөтүү аркылуу өзүнчө топторго, сөз түркүмдөрүнө биригип турат. Демек, сөздөр өзүлөрүнүн лексико-семантикалык маанисине жараша сөз түркүмдөрүнө ажырайт.

2. Морфологиялык принцип. Сөз түркүмдөрү - бул морфологиялык категориялардын, морфологиялык топтордун системасы, сөз форманын ж-а парадигманын жыйынтыктуу тобу. Башкача айтканда, сөздөрдүн өзгөрүшү же өзгөрбөшү боюнча (жакталуу, жөндөлүү), сөздөрдүн грамматикалык категориялары ж-а спецификасы боюнча бөлүштүрүү.

3. Синтаксистик принцип. Бир сөз м-н экинчи сөздүн тизмектеше алуусуна ж-а сөздөрдүн аткарган синтаксистик

милдетине карата бөлүштүрүү синтаксистик принцип деп аталат. Ар бир сөз түркүмү башка сөздөр м-н синтаксистик байланышта бирдей болбойт.

Сөз түркүмдөрүн классификациялоо үчүн жогорудагы принциптердин бардыгын бирдей эске алуу керек. Ошондой эле кайсы бир принципти жогору баалоодон кутулуу үчүн, ар бир конкреттүү тилди талдоо, ал тилдин табиятына ылайык кайсы бир принцип негизги экендигин да тактап алуунун мааниси чоң. Сөз түркүмдөрү өз ара шартташкан, бири-бири м-н тыгыз байланышта болгон бүтүндөй бир системаны түзөт да, алардын табияты ар бир конкреттүү тилдин спецификалык өзгөчөлүктөрү м-н бирдикте каралат. Натыйжада, дүйнө тилдеринде сөз түркүмдөрү боюнча ар түрдүүлүктөр пайда болот. Сөз түркүмдөрү жөнүндө кеп кылууда анын эки чоң тобун; толук маанидеги ж-а кызматчы сөздөрдү ажыратуудан баштоо кеңири жайылган.

Зат атооч. Заттын, кубулуштун, окуянын аттарын билдирген сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч сөздөрдүн номинативдик милдети предметти түздөн-түз атоо, белгилөө, б.а. конкреттүү заттарды атаган сөздөр биринчи пайда болуп, абстрактуу түшүнүктөр ж.б. кийинчерээк өнүгө баштаган. Адамдын аң-сезиминин, ойлоосунун, таанып-билүүсүнүн өнүгүшү м-н, аларды атаган, туюндурган сөздөр да көбөйө берген. Зат атоочтор предметтүүлүгү, сөз жасоочу өзүнчө мүчөлөрү, категориялары боюнча жалпылыктарга биригип турат.

Сын атооч предметтин (заттын) касиетин, сын-сыпатын, сапатын, өзүнчө көрсөтпөстөн зат м-н байланышта бирдикте көрсөтөт, б.а., затсыз сын атооч болбойт. Демек, сын атооч грамматикалык жактан зат атоочко толук баш ийип, аны менен гана тизмектешет. Синтаксистик жактан сын атоочтор аныктоочтун ж-а баяндоочтун милдетин аткарат. Сын атоочторду башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап турган өзгөчөлүгү - анын мезгилге (чакка) карата өзгөрүлбөгөндүгү ж-а мезгилдик жактан чектелбегендиги. Ал сөз айкашында ж-а

сүйлөмдө зат атоочтун аныктоочу катары кызмат кылып, сөз жасоочу ж-а даражаларын уюштуруучу өзгөчө мүчөлөргө ээ. Эч качан сын атооч этиш сөз менен тизмектешпейт, бышыктоочтун милдетин аткара албайт.

Сан атооч заттын санын, иретин билгизип, сүйлөмдө зат атооч м-н айкалышып, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт ж-а алар ыкташуу жолдору м-н байланышып, сүйлөмдө аныктоочтун милдетин аткарат.

Этиш сөздөр заттын кыймыл-аракетин туюндуруп, жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрүп, сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткарат. Нагыз этиштер атооч сөздөрдү өзүнө багындырып, алардын белгилүү жөндөмөдө турушун талап кылат. Ал эми этиштин өзгөчө функционалдык формалары (этиштин туунду формалары) болгон атоочтук, кыймыл атооч ж-а чакчылдар бир жагынан этиштик, экинчи жагынан башка сөз түркүмдөрүнө (зат атоочко, сын атоочко) тиешелүү белгилерди алып жүрүшөт.

Тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билгизет, б.а., «белгисин» туюндурат. Тактоочторго тигил же бул грамматикалык категория мүнөздүү болбойт ж-а бир калыпта өзгөрүлбөй турат. Сүйлөмдө этиштик баяндооч м-н гана ыкташуу аркылуу байланышып, бышыктоочтун милдетин аткарат.

Ат атоочтор атоо маанисиндеги сөздөрдүн ордуна колдонулуп, затты, санды, сынды атабастан, жалпылап көрсөтөт. Мисалы, *мен, сен, ал, ким, эмне, эч ким* ж.б. сөздөр грамматикалык мааниси боюнча зат, предметти көрсөтүп турат. *Эч кандай, ушундай*, өз ж.б. сөздөр берилген предметтин белгиси катары кабылданып, сын атооч катары кызмат кылып турат, ал эми *канча, ошончо*, деген сөздөр сандык мааниси туюндуруп, сан атооч катары көрүнүп турат. Ошондуктан ат атоочтор атоо маанисиндеги сөздөрдүн ордуна колдонулгандыктан, көпчүлүк эмгектерде бир түркүмгө кирген сөздөр «орун басар сөздөр» деп аталат. Айталы, орус тилиндеги «местоимение» деген термин

кыргыз тилине сөзмө-сөз которгондо «аттын» же «атоочтун ордуна» деген маанини, татар тилинде мындай сөздөр «алмашылык», уйгур тилинде «алмаш» деген терминдер м-н берилиши да жогорку пикирди тастыктайт. Атооч сөздөрдүн ордуна колдонулгандыктан, ат атоочтор сүйлөмдө тиешелүү сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет.

Кызматчы сөздөр өз алдынча толук маани билдирбейт, сүйлөм мүчө-сүнүн милдетин аткара албай т ж-а аларга эч кандай суроо да берилбейт. Буларга байламта, жандооч ж-а бөлүкчөлөр кирет.

Сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөр дайыма эле бир калыпта же дайыма эле бир сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, өзгөрүүсүз тура бербейт. Алар кептеги зарылдыгына жараша бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтүп кете беришет. Муну тилде конверсия кубулушу деп атайт.

СИНТАКСИС

Синтаксис – грамматиканын сөздөрдүн өз ара байланышын, сөз айкаштарын, сүйлөмдү, анын түзүлүшүн, сүйлөм мүчөлөрүн иликтөөчү бөлүмү.

Синтаксистин фундаменталдуу түшүнүгү - бул синтаксистик бирдиктер, синтаксистик мамилелер, синтаксистик байланыштар ж-а синтаксистик семантика жөнүндөгү түшүнүктөр. Синтаксистик бирдиктерге сөз формасы, сөз айкашы, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөмдөр, текст кирет. Синтаксистик бирдиктердин тутумундагы сөздөр өзүнүн формаларынын биринде колдонулат да, алардын жыйындысы сөздүн морфологиялык парадигмасын уюштурат. Синтаксистик бирдиктердин элементтеринин (компоненттеринин) ортосундагы синтаксистик байланыштар ж-а мамилелер синтаксистик түзүлүштүн негизги белгиси болуп саналат.

Синтаксистик байланыштын негизги түрлөрү - тең ж-а багынынкы байланыштар. Тең байланыш аркылуу синтаксистик бирдей укуктагы компоненттер бириксе, багынынкы байланышта бири негизги, экинчиси ага багыныңкы абалда болот. Тең байланыш бир өңчөй мүчөлөрдү ж-а багынычсыз сүйлөмдүн бөлүктөрүн бириктирсе, багыныңкы байланыш сөз айкашындагы ж-а сүйлөмдөгү сөз формаларын ж-а багынычтуу татаал сүйлөмдүн бөлүгүн бириктирип турат.

Синтаксистик бирдиктердин элементтеринин байланыштары синтаксистик мамилелерди туюндурат. Синтаксистик мамилелер предикативдик ж-а предикативдик эмес болуп бөлүнөт. Предикативдик мамилелер сүйлөмдүн грамматикалык негизи болгон ээ м-н баяндоочко мүнөздүү көрүнүш. Ал эми предикативдүү эмес мамилелер сүйлөмдүн калган мүчөлөрүнүн ортосунда болот. Синтаксистик бирдиктердин ж-а синтаксистик байланыштын каражаттары болуп сөз формалары, кызматчы сөздөр, интонация, сөздөрдүн жайгашуу тартиби ж.б. эсептелет. Синтаксистик курулуштун эң

кичинекей элементи катары сөз формалары өзүлөрүнүн лексико-грамматикалык касиеттери м-н синтаксистик түзүлүштүн маанилик-мазмундук жагын тейлейт. Ал эми синтаксистик мааниге ээ болгон сөз формаларынын элементтери болуп мүчөлөр ж-а жандоочтор эсептелет.

Арийне морфология ж-а синтаксис – тилдин ар башка деңгээлдери болгону м-н, өзара тыгыз байланыштагы бөлүмдөр. Ушул байланыштан улам морфология м-н синтаксисти бириктирип, грамматика деп атоо салтка айланган. Дал ушул тыгыз байланыштан улам тилди окутуунун мектеп практикасында морфологияны синтаксистин негизинде, ал эми синтаксисти окутууда синтаксистик бирдиктердин морфологиялык ж-а лексико-морфологиялык касиеттерине көңүл буруу лингвометодикалык идеялардын негизгилеринен болуп калган.

Жалпы эле тил илиминин, анын ичинде синтаксистин өнүгүшү ал боюнча изилдөөлөрдүн бир нече аспектилерин аныктоого өбөлгө түздү. Бүгүнкү синтаксистин негизги аспектилери катары семантикалык, структуралык, логикалык ж-а коммуникативдик аспектилерди көрсөтүүгө болот. Синтаксистик изилдөөнүн логикалык аспектисинде тил, ойлоо ж-а бытиенин карым-катышы, байланышы сыяктуу проблемалар каралат. Структуралык аспектисинде синтаксистик бирдиктердин курулушуна, структуралык схемасына көңүл бурулат. Ал эми коммуникативдик аспектисинде сүйлөм карым-катнаш жасоонун, пикир алмашуунун каражаты катары каралат да, сүйлөм өзүнчө мүчөлөргө ажыратылбастан, мурунку, белгилүү (тема) ж-а жаңы (рема) деп экиге бөлүнүп талданат. Сүйлөмдүн тема ж-а ремага бөлүнүшү, бир нече сүйлөмдөрдүн маанилик жактан байланышын камсыз кылып, тилдик-кептик бирдик болгон тексттин түзүлүшүндө маанилүү роль ойнойт. Жогоруда белгиленгендей, тил система-ларынын ичинен синтаксис анын жогорку ярустарынын бирин түзсө, тексттик лингвистикада сүйлөм - айтым текст түзүүчү эң кичине бирдик катары каралат.

Синтаксистик бирдиктердин негизгилеринин бири - сөз айкашы. Сөз айкашы номинативдик бирдик катары белгилүү бир маанини же түшүнүктү билдирет. Алар эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн өз ара айкалышынан уюшулуп, сүйлөмдүн негизги курулуш материалы болуп саналат. Сөз айкашынын спецификасы анын кепте жасалышы м-н түшүндүрүлөт. Сөз айкашынын тутумундагы өз ара карым-катышы маанилик жактан багыныңкы байланышта болот. Мындай сөздөрдүн ортосундагы маанилик мамиле бирдей болбойт, алардын бири негизги болуп, ага карата башкалары көзкаранды, багыныңкы абалда болот. Багыныңкы байланыштагы сөз айкаштарындагы сөздөр башкаруу, ыкташуу ж-а таандык байланыш аркылуу байланышат. Мындагы сөздөрдүн ордун алмаштырып коюуга болбойт, эгерде сөздөрдүн орду алмаштырылса, анда мурдагы маани толугу м-н өзгөрүп кетет.

Синтаксистик бирдик катары сөз айкашы кадимки сөздөрдөн өзүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү м-н айырмаланып турат. Сөз айкашы сөздөн өзүнүн алда канча татаал структурасы м-н айырмаланат жана сөздөрдүн өз ара багыныңкы байланышынын негизинде жасалат, экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдөн курулат, алардын бири негизги компонент, экинчиси ага көзкаранды болот. Сөз айкашы сүйлөмгө өзүнүн негизги сөзү аркылуу кошулат. Ал негизги сөз сүйлөмдөгү башка сөз айкашындагы сөзгө көзкаранды болуп калышы мүмкүн. Маанилик жактан сөз айкашы сөзгө абдан жакын болгону м-н, ал предметтин, аракеттин ж.б. аталышын алда канча кенири түрдө билдирет.

Сөз айкашын түзүүгө катышкан сөздөрдүн грамматикалык байланышы бир нече жолдор аркылуу ишке ашат. Башкаруу байланышында багыныңкы сөз кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде болуу м-н байланыш түзөт, ыкташууда багыныңкы сөз багындыруучу сөз м-н маанилик ж-а интонациялык жактан байланышып турат. Таандык байланышта багындыруучу сөз таандык мүчө уланган түрүндө болуп, багыныңкы сөзү илик жөндөмөдө болушу аркылуу байланышат.

Сөз айкашына караганда синтаксистин алда канча татаал бирдиги - сүйлөм. Сүйлөм коммуникативдик функция аткарып, ал аркылуу пикир алышуу, карым-катыш жасоо ишке ашат. Ар бир сүйлөм белгилүү бир кырдаалга байланыштуу, б.а., темпоралдуулукка (мезгилге) ж-а модалдуулукка (чындыкка карата мамиле) тыгыз байланыштуу. Сүйлөмдөгү темпоралдуулук морфологиялык чак категориясы аркылуу туюндурулса, модалдуулук этиштин ыңгай категориясы м-н билдирилет. Демек, бул учурда этиш ж-а анын категориялары маанилүү роль ойнойт. Этиш же анын формалары катышпаган сүйлөмдөрдө темпоралдуулук м-н модалдуулук дароо байкалбайт.

Сүйлөмдү мүнөздөп көрсөткөн темпоралдуулук ж-а модалдуулук сүйлөмдүн предикативдүүлүгүн түзөт. Сүйлөм бир сөз же бир нече сөздөрдүн байланышы, биримдиги аркылуу түзүлүшү мүмкүн. Бирок сүйлөмдү жекече сөздөн же сөз айкашынан айырмалап турган белгиси - анын предикативдүүлүк касиетинде. Мисалы, «Өрт! Өрт!» Бул сүйлөмдөрдө интонация предикативдүүлүктү билдирүүнүн каражаты болуп, сүйлөмдү конкреттүү бир кырдаал м-н байланыштырып турат. Демек, сүйлөмдү башка синтаксистик бирдиктерден айырмалап турган негизги белгиси - анын предикативдүүлүгүндө ж-а интонациялык жактан жабдылышында.

Сүйлөм структурасы боюнча жөнөкөй ж-а татаал сүйлөм болуп, ал эми функционалдык (айтылыш максаты боюнча) жагы боюнча жай, суроолуу, илептүү, буйрук сүйлөм болуп бөлүнөт. Айрым учурларда модалдуулугу боюнча да ырастоочу (утвердительные) ж-а тануучу (отрицательные) сүйлөмдөр деп бөлүнөт.

Жөнөкөй сүйлөмдөр бир сүйлөмдөн, ал эми татаал сүйлөмдөр эки же андан артык сүйлөмдөрдөн курулат. Жөнөкөй сүйлөмдүн курулуш материалы болуп сөз (сөз формалары) ж-а сөз айкаштары эсептелсе, татаал сүйлөм эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдөн жасалат. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы

жөнөкөй сүйлөмдөр белгилүү деңгээлде өзүнүн интонациялык жыйынтыктуулугун жоготот.

Синтаксистик категориялардын бардык түрлөрүн чагылдырган жөнөкөй сүйлөмдүн негизги түрү болуп эки составдуу (тутумдуу) сүйлөмдөр эсептелет. Жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрүнүн структуралык базасын баш мүчөлөр, айкындооч мүчөлөр ж-а грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр түзөт. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги формасы - жалаң ж-а жайылма сүйлөмдөр. Ээ м-н баяндоочтун тутумунан турган жөнөкөй сүйлөмдөр жалаң сүйлөм деп аталат. Мисалы, *Жай мезгили. Күн ачык.* Ал эми баш ж-а айкындооч мүчөлөрдүн айкалышынан турган жөнөкөй сүйлөмдөр жайылма сүйлөм деп аталат. Мисалы, *Тил - акыл-эстин сандыгы. Жазгы талаа жумуштары күчөгөн мезгил.* ж.б.

Сүйлөмдүн компоненттери болгон сөз ж-а сөз айкаштары сүйлөм мүчөлөрү деп аталат. Сүйлөм мүчөлөрү - өзүнчө синтаксистик категория. Сүйлөмдүн ар бир мүчөсү белгилүү бир ролду аткарат. Аткарган ролуна жараша сүйлөмдүн мүчөлөрү баш ж-а айкындооч мүчөлөр болуп бөлүнөт. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү анын предикативдүүлүгүн билдирип, негизин түзөт. Белгилүү болгондой сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө ээ ж-а баяндооч кирет.

Ээ сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненти катары төмөнкүдөй касиеттерди камтыйт: сүйлөмдүн структуралык схемасына баш мүчө катары кирет; кептин предметин (ойдун субъектиси) көрсөтөт, атооч жөндөмөсүндө турат; баяндоочтон мурун келет; структуралык, маанилик жактан көзкаранды болбогон сөз ж.б. Б.а, атооч жөндөмөсүндө туруп, сүйлөмдө айтылуучу ойдун негизин ээлеп, грамматикалык жактан баяндоочту өзүнө баш ийдирип турган баш мүчө ээ деп аталат.

Баяндооч сүйлөмдүн структуралык-семантикалык компоненти катары төмөнкүдөй касиеттерди камтыйт: сүйлөмдүн структуралык схемасына баш мүчөнүн бири катары

кирет; кептин предметинин модалдык-мезгилдик мүнөздөмөсүн камтыйт; анын аракетин же белгисин туюндурат, ээден кийин жайгашат, эки составдуу сүйлөмдө ээге структуралык жактан баш иет ж.б. Б.а., сүйлөмдөгү ээнин кыймыл-аракетин, алжайын, сын-сыпатын, ким-эмнелигин, сан-иретин, ордун билдирип, сүйлөмдөгү ойду тыянактаган сөз баяндооч деп аталат.

Грамматикалык жактан сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бирине багынып, аларга айкындык, тактык берип турган сүйлөм мүчөлөрү айкындооч мүчө деп аталат.

Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө болгон катышына карай: аныктооч, толуктооч ж-а бышыктооч болуп үч түргө бөлүнөт. Аныкталгычты аныктап, анын калыбын, тулкусун, сын-сыпатын, сапатын, өңү-түсүн, өлчөм-көлөмүн ж.б. белгилерин көрсөтүп ж-а бир жакка таандык экендигин билгизген айкындооч мүчө аныктооч деп аталат. Аныкталгыч дегенибиз - аныктооч тарабынан көрсөтүлүп, кандайдыр бир сүйлөм мүчөсү болуп келген нерсе, объект.

Сүйлөмдүн толуктооч мүчөлөрү аракет процессине катышта болуп, сүйлөмдөгү кыймыл-аракет багытталган заттын түз же кыйыр түрүндө багытталган ордун көрсөтөт.

Толуктоочтор кыймыл-аракеттин багытталган объектисин түздөн-түз же кыйыр түрүндө туюндурушу мүмкүн. Ушу функциясына карай толуктоочтор тике ж-а кыйыр толуктооч болуп экиге бөлүнөт.

Сүйлөмдүн бышыктооч мүчөлөрү, негизинен, этиш сөздөргө баш ийип, сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин мүнөзүн, аткарылыш жөн-жайын, сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, багыт-ордун, мезгилин, максат-себебин ж.б. тактап көрсөтөт. Кыймыл-аракеттин, анын кырдаалдарынын ар түрдүүлүгүнө жараша бышыктоочтун семантикасы да көп түрдүү. Ошого ылайык, бышыктоочторду бир нече топторго, группаларга бөлүштүрүп изилдөө ж-а окутуп-үйрөтүү кеңири тараган.

Синтаксистик категориялардын бардык турлөрү толук катышпай, алардын бирөө (баш мүчөлөрүнүн бирөө) катышып, белгилүү деңгээлде контексттеги башка сүйлөмдөр м-н маанилик жактан байланышкан жөнөкөй сүйлөмдүн бир түрү бир составдуу (тутумдуу) сүйлөмдөр деп аталат. Көпчүлүк бир составдуу сүйлөмдөр жалаң баяндооч мүчөлөрдүн тобунан турат. Бир составдуу сүйлөмдөр жалпы касиети ж-а структуралык өзгөчөлүктөрүнө жараша: жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн башка түрлөрүнө караганда толук ж-а кемтик сүйлөмдөр айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кайсы гана башка түрү болбосун, алар автономиялуу (өз алдынча) болот. Алардын ар бир түрүнүн структуралык жагына шайкеш келген билдирүүчү, берген маанилик өзгөчөлүктөрү, курулушу, табияты жактан башка сүйлөмдөргө көзкаранды абалда болбойт. Ал эми толук ж-а кемтик сүйлөмдөрдө болсо, алардын табияты бири-бирине карай шартталган. Б.а., толук сүйлөм болбой, кемтик сүйлөмдөр, же тескерисинче, кемтик сүйлөм болбой, толук сүйлөм болбойт, толук сүйлөмсүз кемтик сүйлөм сүйлөмдүк касиетке ээ боло албайт. Ошентип, кемтик сүйлөмдөр м-н катышта болуп, бирок табияты жактан кандайдыр бир башка сүйлөмдөргө көзкаранды абалда болбой, өз алдынча турганда деле айрым бир бүткөн ойду билдирүү касиетине ээ болуп турган жөнөкөй сүйлөмдөр толук сүйлөм деп аталат.

Ал эми толук сүйлөмдөр м-н катышта турушу аркылуу гана сүйлөмдүк касиетке ээ болуп, баш ж-а айкындооч мүчөлөрдүн бир нечесин кемиткен сүйлөмдөр кемтик сүйлөм деп аталат.

- Мисалы, - *Балам ата-энең барбы?* (толук)
- *Бар.* (кемтик)
- *Энең кайда турат?* (толук)
- *Шаарда* (кемтик).

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен грамматикалык курулушу, маанилик өзгөчөлүктөрү боюнча атама сүйлөмдөр айырмаланып турат. Атама сүйлөмдөр деп жаратылышты, нерсе-кубулуштарды же орун, аралык, мезгил ж.б. кырдаадарды атоо, белгилөө иретинде айтылып, грамматикалык жактан баш мүчөлөргө ажыратылбаган сөз же сөз айкашышан турган бир составдуу сүйлөмдөрдү айтабыз. Мисалы, *1955-жыл. Январдын баш чени. Кубаныч. Жарык жүздөр. Жер солкулдаткан күрү-күү* ж.б.

Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жактуу сүйлөм ж-а жаксыз сүйлөм болуп бөлүнүшү сүйлөмдүн баяндоочу аркылуу жактын белгилүү болушу же белгилүү болбошуна жараша болот.

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда бирдей милдет аткарып, бирдей түзүлүштө турган окшош (бир өңчөй) мүчөлөрдүн катышып турушу мүмкүн. Сүйлөмдө бир сөзгө байланышып, өз ара тең укукта туруп, бирдей милдет аткарып, бирдей суроолорго жооп берип, санап айтылган сүйлөм мүчөлөрү бир өңчөй мүчө деп аталат.

Сүйлөмдүн структурасында грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр да болот. Грамматикалык табияты жагынан мындай сөздөр сүйлөмдөгү башка сөздөр м-н катышта, байланышта болбойт. Сүйлөмдүн жалпы жонуна таандык болуп айтылат. Ошондуктан грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр кандайдыр бир суроого да жооп бере албайт. Аткарган синтаксистик милдеттерине жараша алар: каратма сөз, кириңди сөз ж-а сырдык сөз болуп, үч түрдүү синтаксистик категорияга бөлүнөт.

Маанилик, структуралык ж-а интонациялык жактан биримдикти түзгөн эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышынан турган сүйлөмдөр татаал сүйлөм деп аталат. Жөнөкөй сүйлөмгө караганда татаал сүйлөм - жогорку деңгээлдеги синтаксистик-коммуникативдик бирдик. Маанилик-интонациялык жактан жабдылышы боюнча жөнөкөй сүйлөмгө окшош болгону м-н, мазмундук ж-а формалык жактан алда канча татаал болот. Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик-мазмундук ж-а интонациялык байланышына карата багынычсыз татаал сүйлөм ж-а багынычтуу татаал сүйлөм болуп экиге бөлүнөт. Татаал сүйлөмдүн бул эки түрүнүн белгилерин камтыган сүйлөмдөр аралаш татаал сүйлөм деп аталат. Багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштыруу каражаттарына карата байламталуу ж-а байлаamtасыз багынычсыз татаал сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

Татаал сүйлөмдүн тутумуна кирген бардык эле жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик ж-а грамматикалык жактан бирдей тең укукта ж-а өз алдынча боло бербейт. Айрым татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик ж-а синтаксистик түзүлүшү жагынан бири экинчисине багынычтуу абалда болот. Мындай татаал сүйлөмдөр багынычтуу татаал сүйлөмдөр деп аталат. Багыныңкы татаал сүйлөмдөгү негизги ойдун тыянактуу натыйжасын билдирген сүйлөм баш, ал эми анын түркүн кырдаалын билдирген сүйлөм багыныңкы сүйлөм деп аталат. Татаал сүйлөмдөгү баш сүйлөмдөрдүн түрдүү кырдаалын билдирип, аларды маанилик жактан аныктап, тактаган ар түрдүүлүгүнө жараша багыныңкы сүйлөмдөр бир нече түргө бөлүнөт. Мисалы, мезгил багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, өлчөм багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм, каршы багыныңкы сүйлөм ж.б. Аралаш татаал сүйлөмдөр да өз компоненттеринин ортосундагы маанилик карым-катышка ылайык бир нече түргө бөлүнөт...

АТООЛОР, ТЕРМИНДЕР, КАТЕГОРИЯЛАРДЫН ТҮШҮНДҮРМӨСҮ

А

АББРЕВИАТУРА (кыскартылган сөздөр) – башкы тыбыштары же башкы муундары сакталып, калгандары кыскартылып салынып, белгилүү бир маанини туюндурган татаал сөздүн бир түрү: БУУ, филфак, ИУА, УАК, профком.

АБЗАЦ – тилде техникалык ыкма, б.а., жаңы ой башталганда жаңы саптан жазуу ыкмасы деп эсептелет. Ушундай көз караштан тышкары тексттин тутумунда ойду бөлүктөргө ажыратууда да кенен маанисинде колдонулат. Т.а., текст бир канчалаган чакан маанилүү бөлүктөрдөн турат да, улам бири бирине уланып же жарыша, же ойду артка кайтаруу менен берилет. Ошондой чакан маанилүү ойлор абзацтарга ажырап, техникалык жактан да өзгөчөлөнүп жазылууга ылайыкталат. Демек, А. тексттик да түшүнүк, маанилердин арасын ажыратуучу (дифференциялоочу), бириктирүүчү (интеграциялоочу) мүнөзгө ээ.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лат. agglutinatio - жалгоо, жабыштыруу) - негизге (уңгуга) мүчө жалгоо, тагыраак айтканда, уңгуга мүчөлөр биринен кийин экинчиси ырааттуу жалганып, грамматикалык ар кыл формалардын, категориялардын туюндурулушу ж-а мүчөлөр аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы, сөздөрдүн өзгөрүшү.

Агглютинацияда сөздү уңгу ж-а мүчөгө ажыратуу (*бала+нын, кел+дим*) так, ачык болот, анткени мүчө бир гана грамматикалык форманы туюндурат. Мисалы: *студенттерди* деген сөздүн уңгусу студент, -лар – көптүк мүчө, -ды – табыш жөндөмөнүн мүчөсү. Мында ар бир мүчө бир гана форманы туюндуруп турат.

АДАБИЙ ТИЛ - жалпы элдик улуттук тилдин иштетилип нормага салынган жогорку формасы. Жалпы элдик тилдин негизинде тарыхый жактан калыптанган, белгилүү бир нормага

салынган, иштелип чыккан, айтылуучу ойду түшүнүктүү, так туюндура алган, айтылышы, жазылышы ж-а стилдик жактан колдонулушу такталган, коомдун бардык өкүлдөрүнө бирдей тиешелүү, түшүнүктүү болгон тил А. т. деп аталат. А. т. белгилүү бир улуттун, элдин бардык өкүлү тарабынан милдеттүү түрдө бирдей колдонулат.

А. т. полифункционалдуу, стилдик жактан жиктелген, кайсы бир деңгээлде регламенттелген мүнөзгө ээ. Ошондуктан А.т. коомдук-социалдык ж-а функционалдык статусу боюнча жергиликтүү мүнөздөгү диалектилерге, говорлорго карама-каршы коюлат. А. т. - коомдук-маданий ж-а тарыхый категория. Анын түзүлүшү, түптөлүшү, калыптанышы, өнүгүшү коомдук өнүгүүнүн ж-а элдин жалпы маданиятынын деңгээлине байланыштуу. А. т. бир же бир нече диалектинин базасында же жалпы элдик тилдин негизинде түзүлөт. Мис., кыргыз адабий тили кыргыз тилинин жалпы элдик тилинин негизинде 19-к. жаралган. Ал А.т. катары калыптануу процессин улантууда.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ - башка сөз түркүмдөрүнөн тактоочко айлануучулук, тактоочтук касиетке өтүүчүлүк. Жакшы окуучу жакшы окуйт. Мында “жакшы” деген бир эле формадагы сөз этиш м-н тизмектешип, тактоочко өтүп турат.

АДСТРАТ - (лат. *ad* - жанында ж-а *stratum* - катмар, кабат) элдердин узак мезгил аралаш же жанаша жашагандыгынын негизинде ар башка тилдердин (эки элдин тили) бири-бирине таасир тийгизишинин тилдик системадагы жыйындысы. А. *субстрат* ж-а *суперстрат* терминдеринен айырмаланып, тилдердин өзара таасиринин бейтарап тиби, анын үстүнө этникалык жактан эки тил ассимиляцияланбайт, бир тил экинчи тилге аралашып сиңип жок болуп кетпесин туюндурат. А. кубулушу өз алдынча эки тилдин ортосундагы катмарды түзөт да, аралаш билингвизмди туюндурдуу үчүн да колдонулат. Мис., кыргыз, орус тилдеринин карым-катышы А. кубулушун көрсөтөт.

АДЪЕКТИВАЦИЯ - (лат *adiectivum* - сын атооч) - башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдүн сын атоочтук касиетке ээ болушу (Мис.: *жалпылоочу маани, самаган максат, ошол окуя ж.б.*) А. термини көбүнесе атоочтуктарга карата колдонулат, себеби башка сөз түркүмдөрүнө караганда бул процесске этиштин атоочтук формалары көбүрөөк дуушар болот. Лингвистикалык адабияттарда А. термини боюнча бирдиктүү көзкараш жок: айрым окумуштуулар А. ны сөз жасоого тиешелүү көрүнүш деп эсептеп, адъективацияланган лексикалык бирдиктерди сын атооч катары карашат; айрымдары А.-нын натыйжасы болуп сөздө же сөздүн формасында кошумча «адъективдүү» маанинин пайда болушу эсептелет деп, полисемияга тиешелүү көрүнүш катары карайт; үчүнчү бир көзкараш боюнча атоочтуктарда А. проблемасы жок, себеби атоочтуктар - этиштин өзгөчө формасы эмес, «процессуалдык сын атоочтор».

А -да сөз (же анын маанилеринин бири) сын атоочтун маанилик ж-а грамматикалык белгилерине ээ болот да, предмет же кубулуштун сапат бел-гисин көрсөтөт. А. процессине көбүнесе атоочтуктар, сан атоочтор, ат атооч-тор дуушар болот. Бул алардын семантикасынын өзгөчөлүктөрүнө, мор-фемалык составына, зат атооч м-н айкашуу жөндөмдүүлүгүнүн бекем же бошондугуна, эмоционалдык-экспрессивдик факторлорго ж.б. байланыштуу.

АЙКАШУУ (ТИЗМЕКТЕШҮҮ) – өзүнөн жогорку деңгээлдеги структуралык бирдиктерди жасоодо тилдик бирдиктердин өзара айкашуу, тизмектешүү касиеттери; тилдик бирдиктердин ортосундагы синтагмалык карым-катышты көрсөтүүчү фундаменталдык белги. А.-нун универсалдуу ж-а конкреттүү тилдик мыйзамдары, тенденциялары болот, алардын бузулушу нормадан четтөөгө же тилдик бирдиктердин белгилеринин өзгөрүшүнө алып келет. А. эрежелеринин атайылап бузулушу көркөм каражат катарында колдонулат. А-да модификацияланган ж-а формасы боюнча дифференцияланган

тилдик бирдиктер варианттарды (аллофондорду, алломорфторду) пайда кылат.

Тилдик бирдиктердин ээлеген ордуна карай А. контактылуу (тилдик бирдиктер катарлаш жайгашса) ж-а дистактылуу (араларына башка бирдиктер кошулуп белгилүү бир аралыкта жайгашса); айкашуу факторлоруна карай шартталган (тилдик белгилер айырмалоочу белгилер аркылуу аныкталат) ж-а эркин (кабыл алынган норма боюнча гана аныкталат); тилдин деңгээлине жараша семантикалык ж-а формалдык болуп бөлүнөт.

Сөздөрдүн А. грамматикалык, лексикалык, семантикалык факторлор аркылуу аныкталып, сөз айкашы теориясында изилденет. Грамматикалык жактан А. сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү м-н аныкталат. Лек-сикалык деңгээлде А. лексемаларды тандап колдонуудан көрүнөт: *көңүл буруу - кызыгуу буруу*. Семантикалык деңгээлдеги А. семантикалык ээрчишүүдөн байкалат, мында айкаштын түгөйлөрү каршылаш семага ээ болбошу керек, мис., жандуу заттын кыймыл-аракетин же белгисин көрсөткөн этиш же сын атооч жандуу заттар м-н гана айкашат (*адамдар сүйлөйт, уй мөөрөйт, боорукер киши*), болбосо нормадан четтөө орун алат же түгөйлөрдүн бири өтмө мааниге ээ болот (*Бүт университет бул окуяны талкуулады; оорудуу көл*). Тексттеги А. сөз м-н тексттин стилистикалык байланышын талап кылат, болбосо стилистикалык транспозиция келип чыгышы ыктымал.

А.-ну изилдеп-үйрөнүү тилдик элементтерди идентификациялоого, алардын таксономиялык класстарга тиешелүүлүгүн аныктоого, варианттарын, полифункционалдуулугун, көмүскө категорияларын көрсөтүүгө, өтмө маанилердин пайда болуу шарттарын аныктоого мүмкүндүк берет.

АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨР – сүйлөмдүн баш мүчөлөрү м-н байланышып, алардын ар кандай белгисин аныктап, толуктап, тактап, бышыктап, турган сүйлөм мүчөлөрү. Айкындооч

мүчөлөр аткарган милдетине ж-а маанисине карай *аныктооч, толуктооч, бышыктооч* болуп бөлүнөт.

АЙТЫЛЫШ (орфоэпия) – ар бир конкреттүү тилдеги тыбыштардын артикуляциясындагы өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы. Туура адабий А. – тилдин орфоэпиялык нормаларына ылайык келген А. Адабий А. тилдин фонологиялык системасына, б.а., фонемалардын инвентарына, алардын дистрибуциясынын, алмашууларынын, тизмектешүүлөрүнүн эрежелерине көзкаранды болот.

Туура А. оозеки кепти тезирээк кабыл алууга өбөлгө түзүп, адамдар ортосундагы баарлашууну жеңилдетет; ал эми туура эмес А. кепти кабыл алууда тоскоолдук жаратуу м-н, угуучунун көңүлүн алагды кылат.

АЙТЫМ (ВЫСКАЗЫВАНИЕ) – кептик пикир алышуунун, кабарлоонун бирдиги. А. лингвистикалык термин катары тилдик каражаттардын кепте колдонулушун изилдөөдө келип чыгып, сүйлөмгө карата аныкталат. Мурда тил илиминде айтымды фраза деп аташып, аны сүйлөмдөн көлөмү, мазмуну, функциясы боюнча айырмалап келишкен. Азыр көпчүлүк окумуштуулар А. м-н сүйлөмдү карама-каршы койбостон, сүйлөмдүн өзүн экиге: структура-семантикалык схема (модель) ж-а А. деп бөлүп карашат. Мындай түшүнүк боюнча, А. сүйлөм моделинин (схема) конкреттүү кептик ситуацияда колдонулушу, реализацияланышы болуп саналат. Ушуга байланыштуу А. төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ: а) пикир алышуучуларга ориентацияланышы, багыт алышы (сүйлөөчүнүн позициясын баяндоо, аңгемелешүүчүнүн билими, белгилүү реакциясы м-н эсептешүү); б) ар кандай деңгээлдеги бирдиктердин интеграцияланышы (аларда лексикалык, грамматикалык, интонациялык маанилердин өзара аракеттенүүсү); в) ситуативдүүлүгү (сүйлөөчү билген конкреттүү ситуацияга, окуя, кырдаалга катыштуулугу).

АККОМОДАЦИЯ (лат. *accomodatio* – ыңгайлашуу) – тыбыштардын комбинатордук өзгөрүлүшүнүн бир түрү, катар

айкашта келген үндүү м-н үнсүздүн артикуляциясынын бири-бирине жакындашуусу. Тыбыштын артикуляциясынын башталышы (экскурсия) кийинки тыбыштын рекурсиясына (артикуляциясынын аякташы) кийинки тыбыштын экскурсиясына ылайыктануусу (регрессивдүү ассимиляция).

Кыргыз тилинде үндүүлөр үнсүздөргө, үнсүздөр үндүүлөргө артикуляцияланышы боюнча таасири тийип, жакындашат. Мис., ичке үндүүлөр үнсүздөр менен айкалышта келгенде аларды таңдайлаштырат: эриндүү үндүүлөр уччул, орточул, түпчүл, капталчыл үнсүздөрдү эриндештирет; эрин-эринчил үнсүздөр ачык үндүүлөрдү эриндештирет: *киши, күн, тоголок, өкүнүч* сыяктуу артикуляциялык жагынан жакындашат. Илимде аккомодациянын синоними катарында коартикуляция термини колдонулат. Бул мурунку тыбыштын кийинки тыбышка, же тескерисинче, артикуляция жагынан жакындашкандыгын көрсөтөт.

АКТАНТ (лат. ago – кыймылга келтирем, аракеттенем) – сүйлөмдүн этиш аркылуу берилген процеске, кыймыл-аракетке түздөн-түз катышкан, ошол кыймыл-аракеттин жагын, нерселик (предметтик) түшүнүгүн туюнткан ар бир мүчөсү.

А. түшүнүгү сүйлөмдүн вербоцентрикалык теориясына тиешелүү түшүнүк катары (кыймыл-аракеттин нерселик, предметтик катышуучусу катары) кыймыл-аракеттик процесстин мезгили, оорду, сан өлчөмү, сын-сыпаты, ар түрдүү кырдаалы м-н байланышкан сирконстанттарга карама-каршы коюлат. Л.Теньер А.- тын үч түрүн көрсөтсө (ээни, тике, кыйыр толуктоочту туюнтуучу), кийинки изилдөөчүлөр А. теориясын андан ары улантуу ж-а тереңдетүү м-н, аны сирконстанттардан так ажыратууга аракеттеништи. А.- тын номенклатурасын тактап, синтаксистик семантика үчүн анын өтө маанилүүлүгүн көрсөтүштү. А. катары сүйлөмдөгү ар бир субстантивдик мүчөнү атоо м-н, синтаксистин семантикалык теориясында семантикалык А.- тарды, б.а., ситуациянын элементтерин – субъект, объект, адресаттарды жиктеп бөлүштүрүү

зарылчылыгын айтышты. Ушул негизде кыймыл-аракеттин, процесстин субстантивдик мүнөзүн аныктоо үчүн А.- сыз, бир А.- туу, эки А.- туу, үч А.-туу этиш деп бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бул мааниде А. термини валенттүүлүк термини менен дал келгендиги байкалат. Валенттүүлүк теориясында да аваленттүү этиш, бир валенттүү этиш, эки валенттүү этиш деп бөлүштүрүлөт.

АКУСТИКА (грек. akustikas – угуу) – кептик сигналдын структурасын, адамдын кепти жаратуусундагы ж-а кабыл алуусундагы процесстерди үйрөтүүчү ж-а кепти автоматтык түрдө талдоо м-н синтездөөнүн системаларын иштеп чыгуучу жалпы акустиканын бөлүмү. Кептин жаралышы акустикалык жактан эки этаптан турат: 1) артикулятордук трактта тыбыштын пайда болушу, 2) активдүү ж-а пассивдүү сүйлөө органдары тарабынан пайда болгон тыбыштын акустикалык чыпка же ооз ж-а мурун аркылуу таралышы. Артикулятордук тракттагы дүүлүгүү булагына карай кептеги тыбыштар төмөнкүдөй топторго ажырайт: үндүк булакта – үндүүлөр ж-а уяңдар; шыбыштык булакта – каткалаң жылчыкчылдар жана аффрикаталар; импульстук булакта – каткалаң жарылмалар; үндүк менен шыбышчыл булактардын кошулушунан – жумшак жылчыкчылдар; үндүк менен импульстук булактын кошулушунан – жумшак жарылмалар.

АКЦЕНТ – 1) басым; сөздүн бир үндүүсүнүн же бир муунунун башкаларга караганда күчтүү айтылышы. 2) кээ бир тыбыштарды так айта албоо, бузуп айтуу, сөздүн басымын ката айтуу.

АКЦЕНТОЛОГИЯ (лат. agcentus – басым ж-а гр. logos – сөз үйрөнүү) – тил илминин басымдын функциясын, өзгөчөлүгүн жана жаратылышын изилдөөчү бир бөлүгү.

АЛИППЕ - белгилүү өлчөмдө алфавит түшүнүгүн туюндурат да, кыргыз тилинде «алиф» ж-а «ба» деген араб тамгаларынан алынган, алгач алифба, кийин алиппе түрүндө колдонулган. Эне тилдин жазуу системасынан алгачкы маалымат берүүчү,

башталгыч мектептин биринчи классына ж-а биринчи класска атайын даярдоочу бөлүмдөргө арналган окуу курал.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (лат.alliteratio же all - багытты, орунду көрсөтүүчү артикль, littera - тамга) — кептин тыбыштык курулушун уюштуруудагы тыбыштык кайталоолордун бир ыкмасы, т.а., бирдей үнсүз тыбыштардын симметриялык түрдө кайталануусу. А. аркылуу байланышкан сөздөр кеп агымында интонациялык жактан өзгөчөлөнүп турушат. Стилистикалык ыкма катары А. байыркы мезгилдерден бери эле оозеки чыгармачылык, көркөм кепте, өзгөчө, анын ритмикалык жактан ырааттуу уюшулган түрлөрүндө (ырда) кеңири колдонулуп келген. Көптөгөн макал-ылакаптар, жанылмачтар А. аркылуу уюшулган. Мис., *Таз таранганча, той таркайт; түтүнү бөлөктүн түйшүгү бөлөк; Көкөлөйт айлыбыздын теректери, көңүлдүн алмаштырбас каректери, Шаңданып куштар конот бутагына, Шамалдын куушурулат кучагына* (Т.К.).

А-нын женөкөй түрү катары тыбыш тууроо эсептелет, бирок ал таза түрүндө өтө сейрек кездешет да, кийинки тыбыштык ассоциацияларга негиз болот. А. тыбыштык кайталоолордун дагы бир түрү - ассонанска (бирдей үндүүлөрдүн симметриялык кайталануусу) жакын туруп, кээде катарлаш же чогуу колдонулат.

АЛЛОФОН – тигил же бул фонеманын варианты дегенди туюнтат. Бул термин жөнүндө ар түрдүү аныктамалар бар. А. тыбыштардын позициялык ж-а комбинатордук өзгөрүшү менен байланыштуу болот, биринчи фонеманын сөз башында, сөз ортосунда же акырында келишине, муундун мүнөзүнө жараша пайда болот.

АЛТАЙ ТИЛДЕРИ - түрк, монгол, тунгус-манчжур ж-а жапон, корей тил-деринин генетикалык жакындыгы бар деген түшүнүктү билдирген шарттуу термин. Айрым окумуштуулар (И.Табберт-Страленберг, М.А.Кастрен, О.Бетлинг, Г.Винклер, О.Доннер ж.б.у .с.) А. т-нин алкагын дагы кеңири планда карашып, буга финно-угор тилдерин да бириктирип, урал-алтай

теориясын сунуш кылышат. Бирок бул теория азыр гипотеза түрүндө кабыл алынат. Анткени А.Т. м-н урал тилдеринин генетикалык жакындыгы толук далилденбеген. Аталган тилдердин генетикалык жакындыгына караганда, типологиялык жакындыгы көбүрөөк деген көзкараштар да бар.

Урал-алтай тилдер теориясын жактаган окумуштуулар аталган тилдердин тыбыштык түзүлүшү, сөздөрдүн морфологиялык жол м-н жасалуусу, сингармонизм ж-а агглютинация закондорунун окшоштугу, лексикадагы бир катар параллелдер, ошондой эле атоочтордогу жөндөмө, жак, сан категорияларда болгон структуралык жакындыктарды негиз кылып карашат. А.Т. тобун түзгөн түрк, монгол ж-а тунгус-манчжур тилдеринин ар бири өзара генетикалык жакындыкты түзсө, ошондой эле финно-угор тилдеринин ич ара генетикалык жакындыгы бар. Корей, жапон тилдерин да ушул топко бириктирген пикирлер да жок эмес.

АЛЬВЕОЛЯРДУУЛУК (бүйлөчүл) (лат. *alveol* - жаак тиштеринин түбү турган жер чуңкурча) - А. термини тил илиминде үнсүз тыбыштардын белгилүү категориясына тиешелүү колдонулат. Үнсүз тыбышты айтканда тилдин учу үстүнкү маңдай тиштердин бүйлөлөрүнө тийип, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымын токтотот. Ал тоскоолдукту жарып чыгуудан учул альвеолярдуу үнсүз *т, д, н* тыбыштары жасалат. Эгерде тилдин учу тиштин бүйлөлөрүнүн эң жогору жагына же маңдай тиштердин ички беттерине кептелсе, анда альвеолярдуу үнсүз жасалбастан, какуминалдуу үнсүздөр жасалат. А. термини кыргыз тилиндеги жарылма үнсүздөргө гана тиешелүү болбостон, жылчыкчыл *с, з* тыбыштарынын жасалышында да колдонулат.

АЛФАВИТ - тиги же бул тилде белгилүү тартипте түзүлгөн ж-а жайгаш-тырылган тамгалардын жыйындысы. А. гректин а "альфа" ж-а в "бета" би-ринчи ж-а экинчи тамгаларынын аталышынан түзүлгөн сөз. А. системасында ар бир тамга башка тамгалар м-н байланышсыз каралат.

А. жазуусу - сөздөрдүн составындагы тыбыштардын ар бирин айрым тамгалардын жардамы м-н белгилөөгө негизделген жазуу система.

А. тартиби - бир тилдеги кабыл алынган тамгалардын белгилүү тартип боюнча ырааттуу жайгаштырылган катар тартиби. Кыргыз тилинде алфавит тартиби төмөнкүдөй: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ъ, ы, э, ю, я.

АЛЬТЕРНАЦИЯ (тыбыштык алмашуулар - лат. *altematis* - алмашуу, лат. *alter* - экинчи бирөө, башка) - жалпы лингвистикалык термин, көбүнесе тилдин фонетика бөлүмүндө фонетикалык алмашууларды билдирет.

Шартка байланыштуу фонемалар ар түрдүү аллофондо угулушу мүмкүн. Мисалы: *аз (ас), жалгыз (жаңгыз)* ж.б. Морфемалардын мындай варианттары фонеманын курамы боюнча айырмаланып, алломорфторду пайда кылат. Бир эле морфеманын алломорфторунун айырмасы алмашуу (альтернация) деп аталат. Бир эле морфеманын тутумундагы фонеманын алмашуусу альтернат болот: *тунгуч-туңгуч, мүмкүн-мүңкүн, түнкү-түңкү, тузсуз-тузсуз* ж.б.

Тыбыштык алмашууда бир фонема башка бир экинчи фонемага өтпөйт. Фонемалардын алмашуусу - ар түрдүү фонемалардын алмашуусу. Фонеманын аллофонунун пайда болушу фонемалык окшошууну жаратат. Фонемалык алмашуу морфеманын аллофондорунун жанаша колдонулушу м-н шартталгандыктан, фонемалык алмашуу формалардын окшош болгон учурунда ишке ашат. Фонеманын аллофону конкреттүү шартка жараша пайда болот. Ал шарттын өзгөрүшү м-н фонеманын аллофону да өзгөрөт.

Фонемалардын алмашуусунда эки альтернаттын бирөө гана колдонулат.

Кыргыз тилинде үндүүлөр да алмашып айтылат: а||ы (*чакыр||чыкыр*), э||и (*нече||ниче*), о||у (*ошол||ушул*), о||а

(доорон//дооран), ы|а (жылаңаяк//жа-лаңаяк), а||ы (казана//казына), а||е (адат//адет), а||о (абалы//оболу), ы||и (дарыя//дария). Үндүүлөрдүн алмашуусу оозеки кепте орун алат, бирок жазуу кебинде орфографиялык эрежелерге баш иет. Фонемалардагы, морфемалардагы А. тилде формалык варианттардын жаралышын жана колдонулушун шарттайт.

АНАЛИТИЗМ (грек. analysis – жиктөө, бөлүү) – тилдин типологиялык түзүлүшүн көрсөтүп, синтетизмге карама-каршы коюлган түшүнүк ж-а А. негизги лексикалык ж-а кошумча грамматикалык, сөз жасоо маанилерин сөздөрдүн тизмектеше берилиши аркылуу туюндурган түзүлүш.

А. сөздүн морфологиялык жактан өзгөрбөстүгү ж-а аналитикалык конструкциялардын, аналитикалык формалардын тилде кеңири колдонулушу менен мүнөздөлөт. Сөздүн морфологиялык жактан өзгөрбөстүгүндө грамматикалык маани кызматчы сөздөр, аналитикалык формалар ж-а толук маанилүү эле башка сөздөр м-н тизмектеше келүүсү аркылуу туюнтулат: *бара жатат, чуркап келди, тоого чейин, сен жөнүндө* ж.б.у.с.

Айрым бир лингвисттердин пикиринде агглютинативдик тилдерге караганда флективдүү тилдерде А. күчтүү. Типологиялык түзүлүшү боюнча кыргыз тили агглютинативдик типтеги тил, логика боюнча ага синтетизм мүнөздүү. Бирок тилдик факт катары кыргыз тилинде сөздүн грамматикалык маанилери аналитизм кубулушу аркылуу көбүрөөк берилет: кызматчы сөздөр, интонация, сөздөрдүн орун тартиби А. – дин негизги каражаты катары кеңири колдонулат. Мындан сырткары А. сөз жасоонун өтө өнүмдүү механизми экендиги талашсыз. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн дээрлик бардыгы, копозиттер А. механизмдин жардамы менен жасалат. Түр (вид) категориясы да А. аркылуу туюнтулат.

АНАЛОГИЯ (грек. analogia - окшоштук, шайкештик) - тилдин бир бирдигин башкасына формалдык ж-а семантикалык жактан окшоштуруу же тилдик бирдиктердин бир жубунун (сериясынын) ортосундагы карым-катышты башка бир жубуна

(сериясына) көчүрүү. А-ны колдонуу кеп ишмердигине структуралык үлгүнү колдонуу ж-а анын негизинде жаңы бирдиктерди түзүү дегенди туюндурат. А. процессине түрдүү деңгээлдеги, түзүлүштөгү бирдиктер катыша берет. Ал эми натыйжасы түрдүү моделдерди, эрежелерди жалпылоодон ж-а анын башка бирдиктерге таралышынан көрүнөт. А. да тууроонун же окшоштуруп жаратуунун кандайдыр бир үлгүсү болот. Мисалы, "ат-аткана" үлгүсү боюнча китеп-китепкана, тоок-тооккана, аш-ашкана, оору-оорукана, иш-ишкана ж.б. пайда болгон, же "кой-койчу" үлгүсү боюнча окуу- окуучу, жазуу-жазуучу, сүрөт-сүрөтчү, сатуу-сатуучу ж.б. формалар жаралган.

А. тилдин өнүгүүсүнүн ж-а кызмат аткаруусунун негизги фактору болуп эсептелүү м-н, сүйлөөчүгө белгилүү формалардан жаңы формаларды жеңил эле жаратуусуна мүмкүндүк берет. А. тилдин түзүлүшүнүн бардык деңгээлдеринде орун алып, өзгөчө, кичине балдардын эне тилин үйрөнүүсүндө, чет тилдерге үйрөтүүдө, дегеле кептин туруктуу ыкмаларын калыптандырууда чоң мааниге ээ. Мисалы, кичинекей бала тигил же бул структура же конструкция, форманы өздөштүрүү м-н, аны белгилүү бир класстын бардык бирдиктерине карата колдоно баштайт: мен-менче, сен-сенче, бала-балалар, киши-кишиче ж.б. Өзүнүн табияты ж-а натыйжалары жагынан А. эки тараптуу болот. Бир жагынан, уюштуруучу ж-а иретке салуучу башталма, тилдеги системалуулуктун куралы болуп саналса, экинчи жагынан, консервациялоочу ж-а консервативдүү эмес формалардын жаңы катарларын жараткан өзгөртүүчү башталма катары каралат.

АНАФОРА - удаалаш катар айтылган сүйлөмдөрдүн башкы сөзүнүн кийинки сүйлөмдө улам кайталанып айтылышы. **Кыргыз тилинде:** *Бирдиктүүлүк – бул жашоо, бирдиктүүлүк - бул күч, бирдиктүүлүк — бул жеңиш.*

АНАФОРИСТИК МАМИЛЕ - эки айтылыштын (сөз, сүйлөм) бири экинчисине шылтоо, себеп болгондогу мамиле. А. м-де айтылыштардын ортосунда айкын синтаксистик байланыш жок

болот, мис., «*Ата-энеси жок, жетим өстү; Асанга бирин эле бер, калганы сенде болсун; Барсам үйүндө жок, кетип калыптыр*». Бул сүйлөмдөрдүн эки бөлүгү бири бирин түшүндүрүп, себебин билдирип турат. А. м-нин биринчи мүчөсү *антецедент*, экинчиси *анафор* деп аталат. Маанилерин толук ачуу үчүн бир эле синтаксистик мамиле жетишсиз болуп, А. м-ни талап кылган сөздөр *анафористик сөздөр* деп аталат. Алардын ичине көпчүлүк ат атоочтор ж-а ат атоочтук сөздөр кирет. Ошондой эле, А. м. башка сөз түркүмдөгү сөздөрдө да болушу мүмкүн: *ошондуктан, себеби, кийин, ошондо, тескерисинче, кайта, ж-а, ошондой эле, дагы* ж.б. у.с.

АНАХРОНИЗМ - тилдин белгилүү бир тарыхый мезгилине тиешелүү лек-сикалык бирдиктерди, тизмектерди аралаштыра пайдалануу.

АНОМАЛДЫК КЕП - (грек. *anomalía* - бирдей эместик) сөздүн жалпы тил законунан, эрежеден, нормадан айырмаланышы, оошмолуулугу аномалдык кепти туюндурат.

АНТОНИМ - карама-каршылыкты туюндуруучу номинациялык маани., А-дер абсолюттук (*өлүм-өмүр, дудук-тилдүү*) ж-а салыштырмалуу карама-каршы маанидеги сөздөрдөн турат (*өйдө - төмөн, улуу-кичүү, ачуу-тамтуу* ж.б.). А. семантикалык негизге караганда, реалдуу жашоо-турмуштагы карама-каршылыктардын өзүнө негизделет. Мис., чоңдун чоңу, кичиненин кичинеси салыштырмалуу болот, ошондуктан, А. тилдик атоо катары гана каршылашат. А. танууну тануу философиялык категориясына байланыштуу: *Жаш өсүп карылыкка жетет, карылык балалуу болуунун натыйжасы* ж.б.

АНТРОПОНИМИКА - лексикологиянын адам энчилүү аттарын изилдөөчү бөлүмү, ономастиканын бир тармагы. Антропо - татаал сөздөрдүн адамга таандык маанини туюндуруучу составдык биринчи бөлүгү (мис., антропология, антропонирика).

А. - грек. тилиндеги antropos - киши + opoma - ат, атооч сөзүнөн чыккан. Кишинин ысымдары кандай шартта, эмнеге байланыштуу коюлгандыгын иликтейт.

АНЫКТООЧ - сүйлөмдө заттын, окуянын, зат ордуна колдонулган сөздөрдүн сынын, сыпатын, мүнөзүн, санын, иретин же ал заттын башка затка таандык экендигин билдирүүчү айкындооч мүчө: *Минген атың жакшы ат болсо, алысты жакындай көр. Даниярдын обону созолонуп, алыска кетип жатты.* Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөздөр - сүйлөмдүн А. мүчөлөрү. Алар өздөрүнөн кийинки айкындалгыч (ат, обону) сөздөрдүн сапатын же экинчи бир затка таандык экендигин билдирип турат. Демек, А-тор (башка айкындооч мүчөлөр сыяктуу) грамматикалык жактан баш мүчөлөрдүн бирине багыныңкы абалда турганы м-н, аларга маани жактан айкындык берет, сүйлөмдүн жалпы маанисин кеңейтип, толуктап турат.

А-ту өзүнө багындырып турган сөз (сүйлөм мүчөсү) аныкталгыч деп аталат. Ал сүйлөмдүн баш мүчөсүнүн да, айкындооч мүчөсүнүн да, милдетин аткара берет: *Ак көңүлдүн аты арыбайт. Эр даңкын эл билет. Адам болбос талаада / Жалгыз жатып ыйладым* (Токтогул). Бул сүйлөмдөрдөгү А-тор - ак көңүлдүн, эр(дин), адам болбос, аныкталгычтары - аты (сүйлөм ээси), даңкын (толуктооч), талаада (орун бышыктооч).

А. м-н аныкталгыч атрибутивдик ички катышта болот. Алардын атрибутивдик катышы грамматикалык багыныңкы байланыштын ыкташуу ж-а таандык байланышы аркылуу тейленет. Экөөнүн ичинен эң байыркысы ж-а кеңири колдонулганы - ыкташуу байланышы. Ыкташуу жолу боюнча байланышкан А-тор аныкталгычка карата кандай?, кайсы?, канча?, нече?, канчанчы? деген суроолорго жооп болуп айтылса, таандык байланышта колдонулган А-тор кимдин?, эмненин? деген суроого жооп боло алат: *Ырыс-тын* (эмненин?) *алды - ынтымак, ынтымагың кетсе, алдыңдан таяр алтын* (кандай?) *так.*

А-тор түзүлүшү боюнча жөнөкөй ж-а татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй А-тор бир сөздөн турса, татаал А-тор толук маанилүү түрдүү сөздөрдөн же толук маанилүү ж-а кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен түзүлөт. Салышт.: *Бийик* (жөн. А.) *тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы? Адам берген* (татаал. А.) *мөмө - илим* (Т.С.). *Өтө сынаа* (тутумд. А.) *адам ырыскыдан кур калат*.

АПОКОПА - (гр. аро-соре, кыскарлуу) сөздө же сөздүн акырында тыбыштын же муундун түшүрүлүп айтылышы. Мис., *карыган - карган* (адам жөнүндө), *чумку - чуму, чуңкур - чукур, аки-таш - аки ж.б.у.с.*

АПЕЛЛЯТИВДИК ЛЕКСИКА - жалпы зат атооч, жалпы ат. Бир түрдөгү заттарды, буюмдарды ж.б. жалпы жонунан атоо м-н билгизип, аларды башка заттардан ж.б. айырмалап турган ат, мис., *адам, мекеме, мамлекет, көйнөк, жоолук* ж.б. Аппеллятивдик – маани жалпы заттык мааниде колдонулуучу маани. Мис., *суу - Карасуу, тоо - Алатоо, бермет - Бермет*.

АРАБ ЖАЗМАСЫ - Батыш Азияда ж-а Түндүк Африкада кеңири тараган жазуунун бир түрү. Биздин эранын IV кылымына чейин Аравияда арамей жа-зуусунун негизинде пайда болгон. 28 тыбыштан турат, анын ичинен 3 тыбыш үндүү, калганы үнсүз. Ондон солду карай жазылат ж-а окулат. XX кылымдын 20-жылдарында араб эмес элдерден мурунку Советтер Союзунда жыйырмага жакын калк, анын ичинде кыргыздар да араб жазмасын колдонушкан. Мындан сырткары, Индонезия, Турция, Малайзия өңдүү өлкөлөр да пайдаланышкан.

АРАБИЗМДЕР - араб тилинен кабыл алынган сөздөр ж-а сөз тизмектери. Араб тилинин үлгүсүндө түзүлгөн сөз тизмеги. Мис., *аманат, арам, амал, амал-айла* ж.б.у.с. Кыргыз тилинде бир топ сөз араб тилинен кирген.

АРАЛАШМА ГОВОР - эки же бир нече говорлордун мүнөздүү белгилери бар жергиликтүү тил. Кыргыз тилинин Токтогул ж-а Тогуз торо райондорунун говорлорунда түштүк диалект м-н

бирге түндүк диалектинин мүнөздүү белгилери бар: *байлама (чулгоо), оро-пара (бетме-бет), бостек (көлдөлөң), чирте (мешок), жоңгучка (беде)* ж.б.у.с.

АРГО - (француз тилинде argo) - жаргон м-н окшош, социалдык топтун жалпы улуттук тилден айырмаланган өзгөчө кесиптик тили. Негизги максаты — коммуникация предметин коомдук чөйрөдөн өзгөчөлөнтүп, шөкөттөп, жашырып берүү.

А. термин катары көбүнчө тар мааниде колдонулуп, кылмыш чөйрөсүн-дөгү элементтердин баарлашуу ыкмасы катары каралат. А. өзгөчө грам-матикалык түзүлүшкө ээ эмес, лексикалык составы боюнча айырмаланса да, жалпы тилдик мыйзамдарга баш иет.

АРЕАЛ - (лат. area - аянт, аралык, чек) тиги же бул көрүнүш же белгинин таралыш аймагы. Мис., тил илиминде бир тилдин ичиндеги жергиликүү ди-алектилик же говордук өзгөчөлүктөрдүн белгилүү аймакка таралган чеги. Лингвистикалык же диалектологиялык карталарда ареалдык белгилер атайын боектор же шарттуу белгилер м-н көрсөтүлөт.

АРЕАЛДЫК ЛИНГВИСТИКА - тил илиминин тилдик кубулушту лингвистикалык география методу м-н аймактык ж-а тил аралык мей-киндиктин негизинде изилдөөчү бир бөлүмү. Тилдин карым-катышын изил-дөөдө диалектилик фактыларды фронталдык же бүтүн камтуусу м-н айырмаланат. Анын негизги милдети тилдин аймактык өзгөчөлөнүшүн тактоо м-н изоглосстук интерпретацияны аныктоо болуп саналат. Натыйжада, диа-лектилердин ареалдык карым-катышы, тилдик ж-а ареалдык жайланышы, таралышы, тилдик байланыштар такталат.

АРТИКУЛЯЦИЯ (лат. articulatio, artikulo – бөлүштүрүп, жиктештирип айтуу) -тилдеги (кептеги) тыбыштырды пайда кылууда сүйлөө органдарынын иш-аракетинин жыйындысы. А. төмөнкү этаптардан турат: 1) борбордук нерв системасы тарабынан тыбышты айтуу программасынын түзүлүшү; 2)

нейростимуляциянын натыйжасында булчуңдардын жыйрылуусу; 3) сүйлөө органдарынын кыймылга келүүсү м-н үн түйүндөрүнүн тигил же бул тыбышты айтууга ылайыкташкан абалды ээлөөсү. "А." термини бүтүндөй процеске да, анын акыркы этабына да колдонула берет.

А-ны изилдөөдө төмөнкүдөй инструменталдык методдор колдонулат: электрография, рентгенография (анын ичинде кинорентген ж-а томография), палатография, ларингоскопия, глоттография ж.б.

Артикуляциялык база - сүйлөө органдары, б.а., кептеги тыбыштарды жасоого катышкан органдар сөөк ж-а чемирчек, булчуңдар сыяктуу жумшак бөлүктөрдөн турат. Буларга өпкө, трахея, кекиртек, алкым, көмөкөй, ооз ж-а мурун көндөйлөрү, тил, жумшак ж-а катуу таңдай, тиштер м-н эриндер кирет. Ошентип, А.б. - тилибиздеги тыбыштарды жасоого катышкан тыбыштык органдардын кыймыл-аракетинин ар түрдүү абалынын жалпылыгы.

Кайсы тыбыштык органдын тигил же бул тыбышты жасоого катышы ж-а ал канчалык даражада интенсивдүү экендиги А. б. үчүн өтө маанилүү, анткени активдүү тыбыштык органдардын тыбыш жасоого катышы алардын бири-биринен болгон өзгөчөлүгүн айкындап турат. Ошону м-н бирге үнсүз тыбыштар артикуляцияланышы боюнча дайыма локалдуу болорун эсте тутуу зарыл.

Архаизмдер - турмушта буюмдардын, кубулуштардын, заттардын ж.б. өздөрү эмес булардын аттары, атоолору гана эскирүүгө дуушар болгонун учуратабыз. Мындай кырдаалда эскирген сөздөр колдонуудан чыгып, А-ге айланат да, анын ордуна жаңы сөздөр (эскирген сөздөрдүн синонимдери) колдонула баштайт. Ошентип, бүгүнкү күндө деле колдонулуп жүргөн нерселердин, кубулуштардын, буюмдардын эски аты А. деп аталат. Бул жагынан алганда, семантикалык көрүнүш катары кароого туура келет, т.а., историзмдер өзү атаган түшүнүк м-н кошо колдонуудан таптакыр чыгып калган сөздөр болсо,

архаизмдер бүгүнкү күндө кеңири эле колдонулуп жаткан нерселердин, кубулуштардын ж.б. жаңы аталышка ээ болгондугуна байланыштуу өз ордун сионимдерине бошотуп берген болуп саналат.

Сөздөрдүн А-ге айлануу шарты ар кыл. Кээде коомдогу, айлана-чөйрөдөгү ар кандай өзгөрүштөр, ал эми айрым учурда элдин жалпы маданий деңгээлинин жогорулашы, аң-сезиминин өнүгүшү лексикалык составга таасир этип, айрым сөздөрдүн көөнөрүшүнө алып келет. Көөнөрүү өзгөчөлүгүнө (даражасына) карай сөздөр лексикалык, лексико-фонетикалык, лексико-морфологиялык, семантикалык А. болуп төрт түргө бөлүнөт.

АРХЕТИП (грек. archetyran - баштапкы образ) (проформа, прототип) - са-лыштырма-тарыхый тил илиминде кийинки түзүлүштөр үчүн баштапкы болуп саналган тилдик форма: А. тектеш тилдердеги мыйзамченемдүү шайкештиктердин негизинде реконструкцияланат. А. бир катар тилдердеги реалдуу структуралык элементтерди салыштыруунун натыйжасында алынган теориялык жактан ыктымал форма болуп саналган.

А. катары тилдик түрдүү бирдиктер ж-а структуралар - бүтүн лексема-лар, негиздер, уңгулар, морфемалар, детерминативдер, фонемалар, атүгүл сүйлөмдөр да - алынат. А-ти морфеманын деңгээлинде реконструкциялоо бир кыйла кеңири таралган ж-а реконструкциялоо этимологияда кененирээк эле иштелип, сөздөрдүн ж-а уңгулардын А-теринин үлгүсү катары тил топторунун этимологиялык сөздүктөрү эсептелет. А-ти белгилөө үчүн атайын символ кабыл алынган. Маселен, Э.В. Севортяндын этимологиялык сөздүктөрүндөгү реконструкциялар А.-ке толук мисал болот...

АСКАДАГЫ ЖАЗУУ-ЧИЙМЕЛЕР (петроглифтер) - үңкүрлөрдүн боор-лорунда, аскаларда, айрым таштарда тартылган байыркы сүрөттөр. А. ж-ч. - палеолит доорунан алгачкы орто кылымга чейинки адамзат коомунун түрдүү доорлоруна тиешелүү эстеликтер. Алгачкы палеолиттик сүрөттөр -петроглифтер Түндүк Испаниядан, Франциянын

түштүгүндөгү үнкүрлөрдөн, Уралдан, Кавказ тоолорунан, Чыгыш Сибирден, Кыргызстандан табылган. Окумуштуулар белгилегендей алгачкы сүрөттөрдө сыйкырдуу ж-а тотемдик маанидеги жаныбарлардын: өгүз, аюу, эчки-теке, бизон, мамонт, бугу, жылкы ж.б. сөлөкөтү тартылган. Кыргызстандын территориясында (Акчуңкур үнкүрү, Саймалыташ тоосу) табылган көп сандаган сүрөттөр, жазуу-чиймелер байыркы неолит дооруна, т.а., б.з.ч. 2-миң жылдыктан б.з. 1-миң жылдыгынын 1-жарымына чейинки мезгилге таандык. Мис., Саймалыташ өрөөнүндө 10 га жакын аянттагы ар түрдүү көлөмдөгү таштарга адамдын, эчки-теке, аркар, бугу, жылкы, төө, илбирс, жолборс, карышкыр, доңуз, ит, жыландын сөлөкөттөрү, күндүн сүрөтү тартылган. Алардын арасында тематикалык сүрөттөр да бар: адамдын тоо эчкиге жаа м-н аңчылык кылышы, бийлеп ж-а күрөшүп жаткан адамдар, өгүзгө чегилген буурсун м-н жер айдоо ж.б. А.ж.ч. байыркы адамдардын чарбасын ж-а рухий турмуш-тиричилигин изилдөөдө өтө баалуу материал болот. Мындай жазуу-чиймелер Чолпон-Ата шаарынын түндүк-батыш жагында да бир нече гектарга жакын аянттагы чоң-чоң таштарга чегилген.

АССИМИЛЯЦИЯ - жанаша турган тыбыштардын артикуляциялык ж-а акустикалык жактан жасалуу таасири астында бири-бирине окшошуу процесси. Мис., сөздөгү баштапкы уяң же жумшак үнсүздөрдүн таасиринде кийинки каткалаң үнсүздүн жумшарышы же тескерисинче, каткаландашуусу ж.б. көрүнүштөр. Окшошуу процессинин негизинде толук ж-а толук эмес А. байкалат. Толук А.-жанаша турган үнсүз тыбыштардын бири-бирине толук айкалып айтылышы Толук эмес А. - айрым тыбыштардын түрдүүчө айтылып, башкача жазылышы. Ал эми окшошуу процессинин багытынын негизинде А-нын прогрессивдүү ж-а регрессивдүү түрлөрү айырмаланат. Эгерде баштапкы тыбыштын таасири астында кийинки тыбыш окшошуу процессине дуушар болсо (алга карай окшошуу) прогрессивдүү А. деп аталат. А-нын мындай түрү кыргыз, түрк тилдеринде байкалат, башка тилдерде

өтө сейрек кездешет. Түрк тилдеринде мындай кубулуш уңгудагы үндүү тыбыштардын алга карай үндөшүп ээрчиши (сингармонизм) м-н мүнөздөлөт. Эгерде баштапкы тыбыш кийинки тыбыштын таасири астында окшошуу процессине дуушар болсо (артка карай окшошуу) регрессивдүү А. деп аталат. Мис., *тузсуз-туссуз, түнбү-түмбү, чачтуу-чаштуу, аз сүйлө-ассүйлө ж.б.* Жогоруда айкын болгондой, А. кубулушуна бир сөз ичиндеги жанаша турган үнсүз тыбыштар гана эмес, бөлөк тыбыштар дагы ээ.

АТ АТООЧ - башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, зат ж-а анын бел-гилерин, сан-иретин атабай жалпы мааниде көрсөтүүчү сөздөрдү камтыган сөз түркүмү.

А.а-тун маанисинин абстракттуулугу, жалпылыгы - алардын негизги мүнөздүү өзгөчөлүгү. А.а-тун абстракттуу ж-а жалпы мааниси кеп кыр-даалында чечмеленип, конкреттешет, такталат. А.а-тун башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап көрсөтүүчү грамматикалык белгиси жок, негизинен, алардан лексикалык мааниси боюнча гана айырмаланат. А.а-тор жөнделгөндө кээ бирөөлөрүнүн уңгусунун өзгөрүп кетишин морфологиялык өзгөчөлүгү катары белгилөөгө болот. Мис., мен 1-жактын жекелик түрүн көрсөткөн ат атооч барыш жөндөмөсүндө мага болуп өзгөрөт ж.б. А.а-тор мүчөнүн жардамы аркылуу жасалбайт, бирок аларга төмөнкүдөй мүчөлөр уланат: -лык, -сыз, -дай, -дагы, -чыл, -ча.

А. а-р мааниси боюнча төмөнкү топторго бөлүнөт:

1. жактама; 2. шилтеме; 3. сурама; 4. тангыч; 5. аныктама; 6. белгисиз.

АТАМА СҮЙЛӨМ - бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзгөчө бир түрү. Ал жаратылыштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, окуяны, мезгилди, орун-мейкиндикти атап көрсөтөт. А.с-дүн структуралык негизин атооч жөндөмөдөгү зат атооч же зат атоочтук сөз айкашы түзөт. А.с. сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабайт. Дайыма баяндоо интонациясы м-н айтылып,

сүйлөмдүк белгиге, касиетке жетишет да, чындыктагы көрүнүш, окуя тууралуу кыскача кабар берет. *Жай. Таза аба. Жайылган мал.*

А. с-дүн түзүлүш негизин атооч жөндөмөдөгү атооч сөздөр түзүп, өз алдынча коммуникативдик кызмат аткарат. Мис., *Токой. Саз. Калың кар. Сууктун катуулугунан карга уча албайт.* А. с. структурасы боюнча сөзгө, сөз айкаштарына окшош, алардан предикативдүүлүк ж-а интонацияга ээ болушу м-н айырмаланат, ар дайым предметтик окуяны, түшүнүктү билдирет.

А. с. түзүлүшү боюнча жалаң ж-а жайылма болуп бөлүнөт. Жалаң А. с. бир гана баш мүчөдөн турат. Мис., Чөл. Талаа. *Поезд шакылдап кетип ба-ратты.* Ал эми жайылма А. с-дүн синтаксистик түзүлүшүндө баш мүчө ж-а ага багыныңкы абалдагы айкындооч мүчөлөр да болот. Мис., Жылдыздуу суук түн. *Теребел мемиреп бейкут.*

Айтылыш максатына карай А. с., негизинен, жай ж-а илептүү интонация м-н айтылат. Мис., Кыш. *Жер-суу аппак кардын кучагында. Түн! Учү-кыйырсыз талаанын ортосунда тургандай караңгы түндүн койнунда думугам, сагынам. Ал Сапарды шап кучактады. Жеңиш! Саша, Жеңиш!* Модалдык, функционалдык маанилерине карата:

1. Сүрөттөп-баяндоочу (экзистенционалдуу) А. с.: а) Саратан. *Аба үп. Камыштуу талаа. Алар кичине эле жел жүрсө, боюн жамырт ийишип жүгүнүшөт;* б) *Кеч күз. Тоо алыстан жапыз өңдүү.*

2. Шилтеме А. с.: а) Мына короо жайы, мына эл. Тигине байлануу турган Гулсары ; б) Ана, тигилер!- деп *Карел топтошуп келе жаткандарга кол нускады.*

3. Эмоционалдуу баалама А. с.: а) Кайран Али Мухаммед! *Ал тамшанып койду;* б) *Жер жайнаган ар түркүн гүлдөрдү аралап бараткан Ибарат жаш баладай эргип кетти. - Кандай сонун гүлдөр!.. Ах, кандай сонун гүлдөр!*

4. Эскертүү маанисиндеги А. с.: а) *-Тургула! Тургула! Ууру! (К.Каимов); б) Ошол маалда кыйкырык угулду: -Тревога! Немецтер! Десант!*

АТООЧТУК – кыймыл аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп, грамматикалык жактан этиштик, атоочтук (сын, зат) касиетке ээ болгон, сүйлөмдө баш ж-а айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарган этиштин функционалдык өзгөчө формасы. А-ту уюштуруучу мүчөлөр: -ган, -ар, (-бас), -оочу, -уучу, -чу, -а||е||й +элек. Мис., *жашырган, айыгар, кабыл алуучу* ж.б.

АТООЧТУК ТҮРМӨК - бир нече сөздүн атоочтук м-н грамматикалык ж-а маанилик жактан бекем тутумдашып байланышы аркылуу түзүлгөн бирдиктүү тизмеги (түрмөгү). Мындай сөз тизмектери көбүнчө атоочтук этиштин негизинде уюшулат. Ал үчүн атоочтук м-н бир нече сөз грамматикалык жактан тыгыз байланышта айтылып, натыйжада, сөздөрдүн синтаксистик ажырагыс бир бүтүн түрмөгү уюшулат. Мындай сөз тизмектеринин уюшулушуна негиз болгон сөз атоочтук болгондуктан, алар А. т. деген термин м-н аталат. А. т.-дүн тутумундагы сөздөр грамматикалык ж-а мааниси боюнча тыгыз байланышкан бирдиктүү сөз тизмеги болгондуктан, алар сүйлөм ичинде бирдиктүү түрдө туруп бир мүчөлүк милдетти, тактап айтканда, тутумдаш мүчөлүк милдетти аткарат: тутумдаш аныктооч: *Кулагына чейин кызара түшкөн Сапарбай үнүн бир аз көтөрүңкү чыгарды;* тутумдаш толуктооч: *Атаңды көргөндөн акыл сура;* тутумдаш ээ: *Ичи ооруган күлкү сүйбөйт;* тутумдаш баяндооч: *Жамандын бир белгиси - бергенин доолаганы* ж.б.

АТООЧ СҮЙЛӨМ - баяндоочу зат атоочтон болгон сүйлөмдөр, атооч сөздөрдөн, атоочтук сөз айкаштырынан тузүлгөн атама сүйлөмдөр ж-а баш мүчөсү атоочтон, атоочтук сөз айкаштарынан болгон бир тутумдуу сүйлөмдөр А.с-дүн тобун түзүшөт: *Өмүрдүн кубанычы - эмгек. Мен агрономмун. Таң агарган мезгил. Жайылган мал. Кайда болсун бир өлүм* ж.б.

АФАЗИЯ (грек. aphasia: а - тангыч приставка, phases - айтым) – мээнин белгилүү бир зоналарынын жабыркоосунан келип

чыккан кептик бузулуулар. Мээнин кептик зонасынын ар кайсы аймактарынын жабыркоосу, жалпысынан, сүйлөөнүн бузулушуна алып келет, ошентсе да бузулуунун спецификасы жабыркаган аймактын функциясынан (биринчилик дефект), кийинки экинчилик системалык жабыркоолордон, функционалдык өзгөрүүлөрдөн көзкаранды. А. - биринчилик дефект м-н байланышкан компоненттерден түзүлгөн сүйлөөнүн системалык бузулуусу. А-ны бул маанисинде А.Р. Лурия негиздеп, П.К. Анохин, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьевдин изилдөөлөрүндө өнүктүрүлгөн.

Мээнин алдынкы кептик зонасы жабыркаганда А-нын төмөнкүдөй түрлөрү орун алат: динамикалык А. - өзү айта турган кептин маанилик схе-масын түзүүнүн бузулушу; синтаксистик А. - айтымдын грамматикалык түзүлүшүнүн бузулушу, айтымды айрым-айрым номинациялар же алардын тизмеги м-н алмаштыруу, татаал грамматикалык конструкцияларды түшүнүүнүн кыйындашы; эференттик мотордук А. - сүйлөөнүн мотордук кинетикалык түзүлүшүнүн бузулушу, активдүү сөздүктүн өтө кичине өлчөмү же жок болушу, сөздү же муунду өз-өзүнчө бөлүп айтуу, өзү сүйлөгөнгө караганда, башканын кебин кыйынчылык м-н түшүнүү.

Арткы кептик зонанын жабыркоосунда кептик бирдиктерди парадигма-тикалык тандоонун операциялары бузулат. Төбө бөлүгүнүн төмөнкү бөлүмдөрү жабыркаганда афференттик мотордук А. пайда болуп, ал активдүү сөздүктүн жоголушу (бирок түшүнүү сакталып калат), тыбыштарды алмаштыруунун көптүгү, эрин м-н тилдин максатсыз, өзүнөн-өзү келип чыккан кыймылдары м-н мүнөздөлөт.

Мээнин сол жарым шарынын чыккы бөлүктөрүнүн жабыркоосунан тыбыштарды ж-а сөздөрдү тандап колдонуудагы дефектилер келип чыгат. Сенсордук А. чыккыдын арткы жогорку бөлүгү жабыркаганда пайда болуп, мында оорулуу ага багышталган кепти түшүнбөйт, сөздөрдү мааниси жок эле

кайталап, өзүнүн кеби ажыратылбаган тыбыштык агымга - "сөздүк винегретке" айланат.

АФФРИКАТАЛАР - лат. affricatus, affricata сөздөрүнөн алынган, кыргыз тилинде татаал айтылыштагы тыбыш дегенди туюндурат.

Кыргыз тилинде татаал тыбыштарга ж, ч кирет. Булардын айтылышында тыбыштык активдүү орган пассивдүү тыбыш органына кептелишип, ага жакындашып жылчыкты пайда кылат, бирок андан тез эле тилдин ортоңку бөлүгү катуу таңдайга, тилдин капталдары каптал тиш м-н анын бүйлөлөрүнө кептелип, абанын агымы аны жарып чыгат. Ошентип, бул эки тыбыш эки фокустуулар же аффриката (татаал тыбыштар) тобун түзөт.

АФФИКС (мүчө) - грамматикалык гана мааниге ээ, бирок өз алдынча кол-донулбай турган морфема. Ал тилде маани берүүчү сөз м-н бирге гана колдонулат да, сөз жасоого, сөз өзгөртүүгө же форма түзүүгө катышат; Мис., -чы, -лар, -лык ж.б. Ошондуктан А.-тер сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу деп үчкө бөлүнөт.

Б

БАБА ТИЛ (ПРАЯЗЫК) (негиз тил) - бир тил тобуна кирген тектеш тилдер таралган баштапкы тил. Салыштырма-тарыхый тил илиминдеги формалдуу көзкараш боюнча, Б.т-дин ар бир бирдиги (фонема, морф, морфема, сөз формасы, сөз айкашы же синтаксистик конструкция) ошол тилден таралган тектеш тилдердеги тиешелүү элементтер м-н генетикалык жактан шайкеш келет.

Б.т-ге кеңири түшүндүрмө берүүдө, ал ал башка белгилүү тилдерге таандык универсалдуу майзамченемдүүлүктөргө баш ийип, реалдуу чөйрөдө, белгилүү бир тарыхый мезгилде, белгилүү бир социумга тиешелүү болуп жашаган тил катары аныкталат. Б.т-ге болгон мындай көзкараштын аныктыгын текшерүү үчүн андан таралган тилдердин ортосундагы окшоштуктардын системасына негизделген реконструкция да,

жазма эстеликтер да чоң роль ойнойт. Демек, Б.т. тарыхый түшүнүк катары белгилүү бир убакыт аралыгында анын диалектилерге ажыроосунун иерархиясы аныкталат, мурдараак жаралган Б.т-дин диалектиси бир нече жаңы тилдердин Б.тили болушу мүмкүн, макротоптун бир диалектиси өнүгүп отуруп өз кезегинде тигил же бул тил тобуна негиз болот ж.б. Б.т-дин удаалаш дихотомиялык бөлүнүүсү ареалдык таасирлер, тектеш тилдер ж-а диалектилердин аралашуусу, аргындашуусу аркылуу ишке ашат.

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШ (гипотаксис, субординация) - жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн ортосундагы ж-а татаал сүйлөмдүн курамына кирген предикативдик бирдиктердин (сүйлөмдөрдүн) ортосундагы байланыштын бир түрү. Б.б-та грамматикалык жактан байланышкан ар түрдүү компоненттердин бири (сөз айкашында - багындыруучу түгөй, татаал сүйлөмдө — баш сүйлөм) грамматикалык жактан көзкаранды эмес, өз алдынча турса, экинчи компоненти (сөз айкашында - багыныңкы түгөй, татаал сүйлөмдө - багыныңкы сүйлөм) мааниси ж-а грамматикалык табияты жагынан 1-компонентке көзкаранды мүнөздө болот. Багыныңкы компоненттин көзкарандылыгы, негизинен, маанилик-грамматикалык белгилер аркылуу туюндурулат.

Татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосундагы Б.б. байламталардын жардамы м-н да, байламтасыз да уюшулат. Мында Б.б-тын спефикалык өзгөчөлүгү катары баш ж-а багыныңкы түгөйлөрдүн ордун алмаштырууга мүмкүн эместик эсептелет, ал эми тең байланыштагы компоненттердин орун алмашуусу алардын мазмунун өзгөртпөйт.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы (сөз.айкаштарынын) Б.б. башкаруу, ээрчишүү, таандык, ыкташуу байланыштары аркылуу ишке ашырылат.

БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ - багынычтуу (багыныңкы байланыштагы) татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, мааниси ж-а грамматикалык түзүлүшү боюнча баш сүйлөмгө багынычтуу,

көзкаранды предикативдик бирдик (сүйлөм). Татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик милдеттери ар түрдүү келип, аны аныктоонун, классификациялоонун негизги критерийи катары баш сүйлөм м-н багыныңкы сүйлөмдүн маанилик ички катыштары эсептелет. Мындай катыштар байламталардын ж-а багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун түзүлүшү м-н формасынын жардамы аркасында аныкталат.

Кыргыз тилинде Б.с. баш сүйлөм м-н түзгөн маанилик катышына, баян-доочунун формасына ж-а түзүлүшүнө, аткарган синтаксистик милдетине жа-раша: мезгил Б.с., шарттуу Б.с., себеп Б.с., сыпат Б.с., каршы Б.с., салыштырма Б.с., максат Б.с., өлчөм Б.с., орун Б.с. болуп бөлүнөт.

Айрым учурларда конструкциялары, баш сүйлөм м-н тутумдашуу жол-дору окшош болгон Б.с-дөрдүн маанилери ж-а синтаксистик милдеттери ар бир конкреттүү контекстке байланыштуу аныкталат.

БАГЫНЫЧТУУ (багыныңкы байланыштагы) ТАТААЛ СҮЙЛӨМ - тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири мааниси ж-а грамматикалык та-бияты жагынан экинчисине багыныңкы абалда турган татаал сүйлөм. Маани жактан басымдуулук кылып, татаал сүйлөм аркылуу берилип жаткан бүтүн ой-пикирди жыйынтыктап турган түгөй баш сүйлөм, ал эми баш сүйлөмдөгү ойдун түрдүү кырдаалын, белгилерин, мүнөзүн билдирип турган түгөйү багыныңкы сүйлөм болот. Б.т.с-дүн спецификалык формасын, белгисин багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндооч мүчөлөрү түзөт. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору а) Б.т.с-дүн спецификалык формасынын; б) багыныңкы сүйлөм м-н баш сүйлөмдү тутумдаштыруучу каражаттын; в) баш сүйлөмдүн ар кыл кырдаалын көрсөтүү милдетин аткарат; өзгөчө түзүлүштө болот, бирок аякталган ойду билдирүү касиетине ээ боло албайт. Ошондуктан багыныңкы сүйлөм маани жактан да, грамматикалык жактан да баш сүйлөмгө көзкаранды болуп, ага карата ар кайсы

синтаксистик катышта турат. Ага ылайык, багыныңкы сүйлөмдөр мезгил багыныңкы, шарттуу багыныңкы, себеп багыныңкы, сыпат багыныңкы, каршы багыныңкы, салыштырма багыныңкы, максат багыныңкы, өлчөм багыныңкы, орун багыныңкы сүйлөм болуп бөлүнөт.

Багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик милдетин аныктоонун, класси-фикациялоонун негизги белгиси болуп баш ж-а багыныңкы сүйлөмдөрдүн маанилик ички катышы саналат.

БАГЫНЫЧСЫЗ БАЙЛАНЫШ (паратакисис, координация) - жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн ортосундагы ж-а татаал сүйлөмдүн тутумундагы предикативдик бирдиктердин (сүйлөмдөрдүн) ортосундагы байланыштын бир түрү. Б.б. грамматикалык жактан бирдей, барабар компоненттердин ортосунда түзүлөт. Мында компоненттер мааниси, грамматикалык табияты жагынан бири экинчисине багынычтуу, көзкаранды эмес, бирдей даражада байланышып турат. Б.б. тең байланыштагы татаал сүйлөмдү түзгөн синтаксистик бирдиктердин ж-а сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн ортосунда болот.

Компоненттердин грамматикалык жактан бирдейлигин, көзкарандысыздыгын алардын маанилик жактан көзкарандысыздыгы м-н чаташтырбоо зарыл. Маанилик (мазмундук) жактан алганда, Б.б-тагы компонентер өзара байланышта турат.

Компоненттердин ортосундагы Б.б. интонациянын ж-а байламталардын жардамы м-н ишке ашат; компоненттердин орун алмашуусу алардын маанисин өзгөртпөйт.

БАГЫНЫЧСЫЗ (тең байланыштагы) ТАТААЛ СҮЙЛӨМ - тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик ж-а грамматикалык жактан бири-бирине көзкаранды болбой, өз ара тең укукта, тең байланышта турган татаал сүйлөм. Анын синтаксистик түгөйлөрүнүн баяндоочтору бирдей түзүлүшкө, жы-йынтыктуу мүнөзгө ээ, ошондуктан маани жактан бирдей даражада турат.

Б.т.с. синтаксистик түгөйлөрү өз ара а) интонация аркылуу; б) байламталар же байламталык милдет аткарган сөздөр аркылуу байланышат. Бирок бул Б.т.с.-дүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча жөнөкөй сүйлөмдөргө параллель коюлат же алар автономиялуу дегенди билдирбейт. Себеби алар маани жактан өз ара тыгыз байланышта болуп, биринин маанисин экинчиси толуктап, ажырагыс бир бүтүн катары каралат Мис., *Дыйкандын түбү кенч, соодагердин түбү борч же Бардыгына эмгек жеткирет, эмгекти сүйүү керек* ж.б.

Б.т.с.-дүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири м-н маани жактан түрдүүчө карым-катышта болот: тең маанилеш, мезгилдеш, каршы маанилеш, салыштыруу ж-а бири-бирин толуктоо маанисинде.

БАЙЛАМТА - сөздөрдү, сөз айкаштарын, татаал сүйлөмдүн курамындагы бөлүктөрдү (жөнөкөй сүйлөмдөрдү) өз ара тутумдаштырып, алардын маанилик катышын ж-а синтаксистик байланышын билдирген кызматчы сөздөр. Байланыштыруу функциясы Б-нын негизги милдети болуп саналат. Морфологиялык түзүлүшү боюнча Б. жөнөкөй ж-а татаал болуп бөлүнөт. Бир сөздөн турган Б. жөнөкөй деп аталып, алар тубаса (*да, ж-а, м-н, же* ж.б.) ж-а туунду (*себеб+и, анткен+и, ошон+дук+тан* ж.б.) түрдө болот. Эки же андан ашык сөздөрдүн тизмегинен турган Б. татаал болуп эсептелет (*анткени м-н, ошол себептен, ошону м-н бирге, антсе да* ж.б.).

Бөлүктөрдү байланыштыруу өзгөчөлүктөрүнө карай Б. бир орундуу (*себеби, ошондуктан, ошондон улам* ж.б.) ж-а көп орундуу же кайталануучу (*же...же, не...не, ары...ары* ж.б.) болуп бөлүнөт. Байланыштыруунун мүнөзүнө карай Б. багынычсыз (координативдик) ж-а багыныңкы (субординативдик) болот. Багынычсыз Б. бөлүктөрдүн (сөздөр, сүйлөмдөр) маанилик өз алдынчалыгын, бири-бирине көзкаранды эместигин көрсөтсө (*ж-а, м-н, ары, бирок ж.б.*), багыныңкы байламталар бири экинчисине маанилик жактан көзкаранды болгон синтаксистик бирдиктерди тутумдаштырат

(себеби, андыктан, ошондон улам ж.б.). Б. маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: 1) байланыштыргыч (копулятивдик): *ж-а, м-н, ары, нары, да*; 2) ажыраткыч (дизьюнктивдик): *же, же болбосо, болбосо, мейли*; 3) каршылагыч (адверсативдик): *бирок, антсе да, анткени м-н, а, андай болсо да*; 4) себеп: *анткени, себеби, эмне десең*, 5) натыйжалагыч: *ошондуктан, андыктан, ошон үчүн*; 6) шарттуу; *эгер, эгерде*.

Айрым Б-да грамматикалык формалардын катып калган элементтери (*себеп+и, ан+дык+тан, ошол себеп+тен* ж.б.) кездешкени м-н, Б. сөз өзгөртүүчү категориялардын парадигмасы боюнча өзгөрбөйт.

Б. өз алдынча сөз түркүмү катары антикалык грамматикаларда бөлүш-түрүлгөн. Аристотель Б-ды предлогдор м-н бирге байланыштыргычтардын синкретикалык классына киргизсе, Дионисий Фракийский (б.з.ч. 2-1-кк.) өзүнчө класс катары караган. Орто кылымдардын грамматикаларында «кептин бөлүкчөлөрү» категориясына кошулса, 20-к. бери тил илиминде синтаксистик кызматчы сөздөргө киргизилип келе жатат.

БАШ МҮЧӨ - сүйлөмдүн грамматикалык негизин, борборун түзүүчү структуралык-семантикалык компонент (компоненттер). Б.м. сүйлөмдүн формалдык-грамматикалык түзүлүшүн аныктап, эки тутумдуу сүйлөмдө ээ ж-а баяндоочко, ал эми бир тутумдуу сүйлөмдө бир Б.м-гө ажырайт. Ээ м-н баяндооч өз ара предикативдик катышта турат. Жалпысынан, ээ ой жүгүртүүнүн субъектиси ж-а айтылуучу ойдун темасы болот, ал эми баяндооч ой жүгүртүүнүн предикаты ж-а айтылуучу ойдун ремасы болот да, Б.м. сүйлөмдө логикалык функцияны аткарат.

Б.м-нүн айланасына сүйлөмдүн калган мүчөлөрү багынуу принциби боюнча топтоштурулат. Б.м-лөр ошол багынычтуу топтору (бөлүктөрү) м-н бирге сүйлөмдө ээнин зонасын ж-а баяндоочтун зонасын түзөт. Б.м-лөрдүн орун тартиби алардын спецификалык бөтөнчөлүгү болуп саналат: ээ препозицияда,

баяндооч постпозицияда турат да, ички катышы, грамма-тикалык табияты жагынан бири бирин шарттоочу мүнөзгө ээ.

БАШ СҮЙЛӨМ - багыныңкы сүйлөмдү маанилик ж-а грамматикалык жактан өзүнө багындыруу м-н, багынычтуу татаал сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой-пикирди жыйынтыктап турган сүйлөм: *Талаадагы кар эрип, жер карарып баратат.*

БАШКАРУУ - сүйлөмдөгү сөздөрдүн башкаруу жолу боюнча байланышы кыргыз тилинде абдан кеңири колдонулат. Ал багындыруучу компоненттин багыныңкы компонентти жөндөмөлөр жана жандоочтор боюнча тескеп турушу катары аныкталат: *тоого баруу, ат менен келүү* ж.б.у.с.

Сөздөрдүн Б. байланышын тейлөөчү каражаттар, болуп, барыш, та-быш, жатыш ж-а чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жана жандоочтор саналат.

Жөндөмөлөр категориясы - зат атоочко тиешелүү категория, демек, Б. байланышынын принциби боюнча сүйлөм тутумунда башкарылып турган сөз (багынычтуу түгөй) зат атооч, же стилдик максатка ылайыктуу зат ордунда колдонулган сөздөрдөн (субстантивдешкен сөздөр) болууга тийиш.

Сүйлөм тутумунда багынычтуу түгөйдүн тигил же бул кыйыр жөндө-мөлөрдүн биринде туруп, байланышуусу багындыруучу түгөйдүн лексика-семантикалык маанилеринен келип чыгат. Башкарган сөз ар кандай жөн-дөмөдөгү сөздөр м-н туш келди эле айкаша бербейт. Сөздөрдүн лексика - семантикалык маанилерине жараша ар бир конкреттүү сүйлөмдө белгилүү гана жөндөмөдөгү сөздөрдү башкара алат. Тилдеги бул көрүнүш сөздөрдүн айкашуусунун нормалдашуусунун тиешелүү чеги бар экендигин билдирет.

Ошентип, биринчиден, Б. байланышынын негизги каражаттары жогоруда көрсөтүлгөн жөндөмө мүчөлөрү болсо, экинчиден башкарган сөздөрдүн категориялык касиети да олуттуу мааниге ээ экендиги байкалат. Башкарган сөздөрдүн

категориялык касиетине ылайык кыргыз тилинде атооч сөздөр м-н этиш сөздөрдүн Б. жөндөмдүүлүгү бирдей эмес. Атооч сөздөргө караганда этиш сөздөрдүн башкаруу жөндөмдүүлүгү өтө жогору. Ошондуктан этиштик Б. жана атоочтук Б. болуп экиге бөлүнөт.

БАЯНДООЧ - грамматикалык жактан сүйлөмдүн ээсине баш ийип, анын кыймыл-аракетин, абалын, сыпатын, мүнөзүн, санын, ким, эмне экендигин билдирүүчү баш мүчө. Баяндооч ээге баш ийип, аны жак, сан боюнча ээрчип айтылат, предикативдик катышты түзөт. Тутумуна карай жөнөкөй, тутумдаш баяндооч болуп бөлүнөт: *Өзүңөр жеңиштүү кайткыла!* (Т.С.). *Менин атам - темир жол жумушчусу* (А.Т.).

Баяндоочтун милдетин, негизинен, этиш ж-а атооч сөз түркүмдөрү аткарат.

БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨ - грамматикалык жактан өз ара тең байланышкан, бирдей формадагы бир нече сөз өздөрү байланышкан сүйлөм мүчөсү м-н бирдей катышта туруп, бирдей суроого жооп берип, сүйлөм тутумунда бирдей синтаксистик милдетти (бир өнчөй ээ, бир өнчөй баяндооч, бир өнчөй аныктооч, бир өнчөй толуктооч, бир өнчөй бышыктооч) аткарган сүйлөм мүчөсү. Б.ө.м-лөр бири-бири м-н санап интонация ж-а байламталар аркылуу байланышат: *Үйгө Батыш, Зарыл, тилмеч Бурмалар киришти* (Т.С.). *Бала эмне үчүн адамга да, айбанга да, канаттууга да таттуу болуп калды экен?* (К.Ж.).

БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМ - бир гана баш мүчөнүн - баяндоочтун, ба-яндочтуу топтун негизинде уюшулуп, бүткөн бир ойду туюндурган, экинчи баш мүчөнүн - грамматикалык ээнин, болушун талап кылбаган сүйлөм. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээни колдонуунун зарылчылыгынын жок болушунун себеби мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө иш-аракетти аткаруучу жактын ким экендиги жөнүндө сөз болбой, кыймыл-аракетти гана аткаруунун зарыл экендиги көрсөтүлөт: *Бул акча м-н бир пуд эгин алууга болот* (А.Т.).

Кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүш

өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүчө бөлүнөт: жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм.

БИРИККЕН СӨЗДӨР - компоненттери тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап, өз ара ширелишип, биригип, бир бүтүн сөзгө айланган, бир маани берип, бир басым м-н айтылып калган татаал сөз. Бириккен сөздөрдө тутумундагы эки сөздүн ичиндеги бир тыбыш башка бир тыбышка өтүп кетет же болбосо бир же бир нече тыбыш, кээде муун да сыйлыгышып түшүп калат: бийыл (бу+жыл), кайнене (кай-ын+эне), аржак (ары+жак), ушер (ушул+жер), алжапкыч (алды+жапкыч). Кээ бир бириккен сөздөрдүн бир компоненти азыркы учурда маанисин жоготкон же мааниси күңүрттөнүп калган: *карагат*, *кызылгат* (алтай тилинде: кат-жемиш), *алкаракуш*, *Гулсарат* ж. б.

БИХЕВИОРИЗМ (англ. behaviour – жүрүм-турум) - тил илиминде тилдин табиятына, маңыз-маанисине жана функциясына карата айтылган көзкараштардын системасы катары адам жүрүм-турумун, иш-аракетин сырткы чөйрөнүн таасирине карата жасаган кыймылдык, вербалдык жана эмоционалдык реакциясы деп түшүнүү менен байланышкан. Бул көзкараштын методологиялык негизин позитивизм, прагматизм түзөт. Б. идеясын тил илиминде кеңири колдонуп, андан ары уланткан окумуштуу Л.Блумфильд болгон. Ал сырткы чөйрөнүн таасирине адам реакциясы жана ага карата реактивдүү жүрүм-турум, иш-аракет формасы катары тилдин бихевиористтик теориясын жаратты. Бул теорияга ылайык индивид социалдык чөйрөгө «стимул – реакция» аркылуу ыңгайлашат. Демек, Б. теориясында тил «стимул – реакция» аркылуу ишке ашкан «вербалдык жүрүм-турум, иш-аракет» катары аныкталган. Бул көзкараш кийин дескриптивдик лингвистикада, Ч.Мористин неопозитивисттик семиотикалык теориясында, Н.Хомскийдин генеративдик грамматикасында ж.б. улантылган.

БӨЛҮКЧӨЛӨР - сүйлөмдөгү айрым сөздөргө, сөз айкаштарына же бүтүндөй сүйлөмгө ар кандай кошумча модалдык, эмоционалдык-экспрессивдик маанилик касиет, логикалык маани киргизүүчү кызматчы сөздөр. Алар семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери боюнча өз алдынча кызматчы сөз түркүмү болуп калыптанган.

Б. тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн келип чыккан, т.а., кээ бир толук маанилүү сөздөр сүйлөм ичиндеги айрым сөзгө же сүйлөмдүн өзүнө кандайдыр бир кошумча маани берүү максатында колдонула баштап, кийин алар бара-бара өздөрүнүн конкреттүү лексикалык маанисинен алыстап, грамматикалык мааниси басымдуу болуп, акырындык м-н кызматчы сөзгө - Б-гө айланган. Б. кызматчы сөз түркүмү болгондуктан, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт.

БӨТӨН СӨЗ - жазууда же оозеки сүйлөөдө өз сөзүбүзгө катыштырылып айтылган башка бирөөнүн сөзү. Б.с. түзүлүшүнө карай тике сөз ж-а кыйыр сөз болуп бөлүнөт. Башка бирөөнүн сөзү лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү жактан өзгөртүлбөй берилсе, тике сөз деп аталат. Тике сөз тырмакчага алынып жазылат: "*Уят өлүмдөн катуу* ",- деди Султан.

Башка бирөөнүн сөзү лексикалык составы, синтаксистик түзүлүшү жа-гынан айрым өзгөртүүлөргө учурап, жалпы мазмуну гана берилсе, кыйыр сөз деп аталат. Жазууда кыйыр сөз тырмакчага алынбайт: *Султан уяттын өлүмдөн да катуу экендиги жөнүндө дагы кайталап айтты.*

БЫШЫКТООЧ - сүйлөмдө баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, ордун, мезгилин, себебин, максатын билдирген айкындооч мүчө. Б. маанисине, ага жараша сүйлөмдө аткарган милдетине ж-а грамматикалык байланышына карай, баяндоочтун айланасына топтошот. Демек, Б. - баяндоочтун тобуна кире турган айкындооч мүчө. Ал кыймыл-аракеттин ар кандай белгилерин көрсөтүү м-н, баяндоочтун маанисин бышыктап, кеңейтип, айтылуучу ойду толук, так ж-а

жеткиликтүү берүүдө чоң роль ойнойт. Б-тор багындыруучу сөзү м-н болгон маанилик катышына, сүйлөмдөгү синтаксистик милдетине карай: мезгил, орун, сын-сыпат, себеп, максат, сан өлчөм Б. болуп бөлүнөт.

Б-тун милдетин жөнөкөй ж-а татаал формадагы ар кандай сөз түркүмдөрү: зат, сан, ат атоочтор, тактооч, этиштин чакчыл формасы, жандоочтор м-н айкашкан сөздөр аткарат.

Б. түзүлүшүнө карай жөнөкөй ж-а тутумдаш болуп бөлүнөт. Мис.: *Шамбет өз ишине кызуу киришти.* (кызуу - жөнөкөй сын-сыпат Б.). *Мында китеп сатып алганы келдим.* (сатып алганы - тутумдаш максат Б.).

Сүйлөм тизмегинде бир өңчөй Б.-тор да кезигет. Синтаксистик бирдей милдет аткарып, бирдей суроого жооп берген ж-а өз ара тен байланышта ай-тылган Б-тор бир өңчөй Б-тор дет аталат.

Б-тор айрым учурларда суроого жооп бериши ж-а жөндөмө мүчөлөрдө турушу жагынан аныктооч м-н толуктоочко окшош. Бирок аларды айырмаласа болот: *Ал жакшы* (кандай?) *кыз. Мектепте да жакшы* (кандай?) *окуйт.* Биринчи сүйлөмдө жакшы - аныктооч, заттын (кыздын) сын-сыпатын көрсөттү. Экинчи сүйлөмдө жакшы - Б., кыймыл-аракеттин (окуйт сөзүнүн) сын-сыпатын билдирди. *Мен Мекениме суктанамын. Мен Мекениме баратамын.* Мекениме сөзү эки сүйлөмдө тен барыш жөндөмөдө турса да, эки учурда эки башка милдет аткарды. 1. Мекениме (эмнеге?) - толуктооч. 2. Мекениме (кайда?) - Б.

БУЙРУК СҮЙЛӨМ - бир нерсени аткарууга карата айтуучунун талап-эркин билдирүүчү сүйлөм: *Жакшылыгыңды аябай, жардам берип кой!* Б.с. модалдык жактан тилек, өтүнүч, жалбаруу, нагыз буйрук, өкүнүү, кайгыруу, макулдук, уруксат берүү, кыймыл-аракетти биргелешип аткаруу ж.б. маанилеринде болушу мүмкүн.

Б.с. структуралык-грамматикалык жактан ар түрдүү келип, анын струк-турасын түзүүчү негизги элементи болуп баяндооч (этиштик баяндооч) эсептелет да, буйрук маанини буйрук-каалоо ыңгайдагы этиш туюндурат.

В

ВАЛЕНТТҮҮЛҮК (лат. *valentia* -күч) - сөздүн башка сөздөр м-н синтаксистик байланыш түзүү жөндөмдүүлүгү. В. түшүнүгү лингвистикага биринчи ирет С. Д.Кацнельсон тарабынан киргизилген (1948): Батыш европа тил илиминде бул термин алгач Л.Тенер тарабынан этиштин айкашуучулук жөндөмүн белгилөө үчүн гана пайдаланылган, В.-тү этиш сөз кабыл ала турган актанттардын саны катары караган. Ошого жараша этиштерди аваленттүү, бир валенттүү (*Ал берди*), эки валенттүү (*Ал китеп берди*), үч валенттүү (*Ал китепти мага берди*) деп бөлгөн.

Советтик тил илиминде В. кеңири планда, сөздөрдүн ж-а башка бирдиктердин айкашуу жөндөмдүүлүгү катары каралып келген. Ар бир тилдин спецификалык өзгөчөлүгүнө ылайык, сөз түркүмдөрүнүн В. (м: француз тилине салыштырмалуу орус тилинде зат атооч тактооч м-н көбүрөөк айкашат, ал эми кыргыз тилинде сын атооч м-н көбүрөөк айкашат ж.б) ж-а сөздүн семантикасы м-н байланышкан лексикалык В. айырмаланат.

ВАРВАРИЗМ - көркөм чыгармаларда, публицистикада, илимий эмгектерде кездешкен башка тилдеги сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр. Булардын өзгөчөлүгү ошол элдин алфавитинин негизинде жазылып, текстте эч өз-гөрүүсүз берилет. М.: *Ероиванtable деди княгиня ысык жөнүндө. Мындай ысыкка чыдай албайм.*

ВАРИАНТТУУЛУК - вариант м-н өзгөрүүчүлүк жөндөмдүүлүгүнө ээ болуучу тилдик бирдик, кубулуштардын бир аз өзгөчөлөнгөн, айырмаланган 2-бир түрү, көрүнүшү; тилде фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, семантикалык ж-а функционалдык деген түшүнүктөр кеңири колдонулат.

ВЕЛЯРИЗАЦИЯ – (англ. velarisation – каткалаңдашуу). Тилдин арткы бөлүгүнүн жумшак таңдайдын артына карай көтөрүлүүсүнүн негизинде боло турган өзгөчө кошумча артикуляция. Мисалы: кыргыз тилиндеги бол сөзүндөгү л бел сөзүндөгү л тыбышына караганда катаң угулушу, анын велярдуу үнсүз экендигинин негизги көрсөткүчү.

ВУЛЬГАРИЗМ (лат. vulgaris - жөнөкөй, кадимкидей) - кеп маданиятсыздыгы катары эсептелет. В. карапайым, орой кепти билдирет. Буларга урушкан, көчө сөздөрү, эмоционалдуулукту туюндурган сөгүнгөн сөздөр кирет.

Г

ГАПЛОЛОГИЯ (гр. haploos – жөнөкөй) - сөз ичинде бири бирине окшош муун жанаша келгенде биринин түшүп калышы. Мындан сөздүн мааниси бузулбайт. Гаплогология оозеки кепте гана эмес, жазма адабий тилде да кездешет. Мис., "*минералогия*" деген эларалык терминдин "*минералогия*", орус тилинде "*витаминоносный*", "*знаменосец*" деген сөздөрдүн "*витаминосный*", "*знаменосец*" түрүндө колдонгондой көрүнүштөр.

ГЕМИНАТА (КОШ ҮНСҮЗ) - сөзгө катышкан кош үнсүз тыбыштарды ай-тууда биринчи үнсүзү күчтүүрөк, так айтылып, экинчиси бошоңураак солгун айтылышын белгилеген термин.

ГЕНЕТИВДИК АТ - башка бир энчилүү аттын генетивдик (чыгыш) формасынын негизинде пайда болгон энчилүү ат, мис.: *Манас (ысым), Манас (эпос), Манас (аэропорт)* ж.б.

ГИПОНИМИЯ - семантикалык талаада орун алган негизги парадигматикалык мамиле, *род ж-а түр* түшүнүктөрүнө таянат. *Түр* түшүнүгүндө жалпылыкка ээ сөздөр, мисалы, *жалбыз, аткулак, тикенек, чалкан, уйгак гипонимдер* болуп саналат. Ал эми *род* түшүнүгүн камтыган сөз (бул мисалдар үчүн "чөп" деген сөз) алардын *гипероними* болуп саналат. Текстте Г-ди гиперонимге алмаштырса сүйлөмдүн мааниси сакталат, бирок тескерисинче гипероним Г-ге бардык эле учурларда алмаша

бербейт. Мисалы: *Таякем кой багат* дегенди *Таякем мал багат* деп алмаштырса болот, бирок экинчи сүйлөмдүн ордуна биринчи сүйлөм такай эле дал келе бербейт, анткени мал деп бир гана койду эмес, башка жаныбарларды да айтабыз (*жылкы, уй, топоз ж.б.*). Гиперонимдин гипонимге өтүү жөндөмү гипонимдин кошумча маалымат берүү касиетине байланыштуу: гипоним сөздөрдүн мааниси гиперонимдерге салыштырмалуу татаалыраак ж-а көлөмдүүрөөк болот. Г-дер гиперонимдердин маанисин камтып, ага кошумча өзгөчө дифференциалдык маанилерди да берет. Г. кубулушунун негизинде сөздөр тематикалык ж-а лексика-семантикалык топторду түзүшөт.

ГИПОТАКСИС – сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн бири-бирине багынычтуу мүнөзү. Бир элементтин экинчиге болгон багынуу мамилесин синтаксистик ыкма аркылуу көрсөтүү.

ГЛОТТОГЕНЕЗ (грек. *gotta* – тил, *genesis* – жаралуу, пайда болуу) - адамдын башка белгилер системаларынан айырмаланган табигый тыбыштык тилинин калыптануу процесси. Г. проблемасы - тилдин келип чыгышы жөнүндөгү философиялык, психологиялык көзкараштардын уландысы. Комплекстүү проблема катары лингвистикалык методдордун ж-а адам жөнүндөгү илимдердин жардамы м-н изилденет. Салыштырматарыхый метод тилдик макросемьялардын баба тилинин болжолдуу формаларын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет; ал эми тарыхый типология методу аркылуу негизги тилдик категориялардын калыптануу жолдорун аныктоого болот.

Антропологиялык ж-а ага жакын илимдердин методдору азыркы типтеги адамдын – *Homo sapienstini* - эң негизги белгиси болуп эсептелген табигый тыбыштык тили болжол м-н 100 миң жыл мурда пайда болгонун көрсөттү.

ГОВОР - жалпы элдик тилдин ичинде же диалектинин составында белгилүү бир аймакта таралган тилдик өзгөчөлүк. 1. Кыргыз тилинде Ысык-Көл, Талас, Тяньшань, Чүй, Түштүк кыргыздарда ичкилик говору деп бөлүштүрүлүп жүрөт. Г-до адабий тилдин эрежелерине төп келбеген грамматикалык,

тыбыштык же лексикалык өзгөчөлүктөр мүнөздүү келет. 2. Коомдун белгилүү бир социалдык катмарына тиешелүү тилдик өзгөчөлүк.

ГРАММАТИКА - тил илиминин бир бөлүмү . Ал сөздөрдүн түзүлүшүн, алардын маани ж-а форма боюнча өзгөрүү, сөздөрдүн айкашуу, сүйлөмдөрдүн түзүлүү нормаларынын жалпылыгын изилдейт. Изилдөө мүмкүнчүлүгүнө жараша грамматика экиге бөлүнөт: морфология ж-а синтаксис. Морфология тилдеги сөздөрдүн маанилик ж-а формалык өзгөрүү жалпылыгын изилдесе, синтаксис сөз айкашуу, сүйлөм түзүү эрежелеринин жалпылыгын, алардын структурасын изилдейт.

ГРАММАТИКАЛЫК БИРДИКТЕР – жалпылаштырылган грамматикалык маңыз-маанини, касиет белгини көрсөтүүчү бирдиктер. Булар сөз, сөз формалары, синтаксистик ар кыл конструкциялар (сөз айкаштары, аналитикалык тизмектер, жөнөкөй сүйлөмдөр, ар кыл түрмөктөр, татаал сүйлөмдөр, айтымдар). Мындан сырткары таза грамматикалык маанини билдирүүчү көмөкчү морфемалар, кызматчы сөздөр (байламта, жандооч, бөлүкчө), аналитикалык формалар. Бул Г.б. грамматикалык структурада өзара иерархиялык байланышта болуу менен, эки түрдүү катыштык касиеттери аркылуу бири-бирине карама-каршы коюлат: 1. синтагматикалык; 2. парадигматикалык.

ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯ - тилдеги ар бир сөз түркүмүнө тие-шелүү, эки же андан көп сөз өзгөртүүчү морфемалардын бирден (же бир) сөздөргө жалганып, эки же андан көп карама-каршы маанилерди билдирүүчү көрүнүш. Мисалы, *китеп-китеп-тер* (зат атооч, бир-көп), *бир-би-ринчи* (сан атооч, эсеп-ирээт), *жакшы-жакшыраак-жапжакшы* (сын атооч, салыштыруу), *келет-келди-келген-келе жаткан-келиптир-келчү* ж.б. (этиш, чак).

ГРАММАТИКАЛЫК МААНИ - сөздүн жеке өз алдынча турган маанисинен айырмалуу. Анын керт башына тиешелүү мааниси лексикалык семантиканы түзсө, контекстке көзкаранды

абалы грамматикалык маанини түзөт. Г.м.-нин негизин лексикалык мааниси түзөт да, анын грамматикалык формалары семантикадан ажыратат: *Балдар шаарда жашап жатат* десек, лексикалык мааниси *бала, шаар, жашоо* деген сөздөрдүн табияты м-н байланышса, Г.м.-син *балдар* – зат атооч, көптүк мүчөсү бар, *шаарда* жатыш жөндөмө мүчөлүү зат атооч, *жашап жатат* - татаал этиш, учур чактагы абалынан улам ойду билдирүү каражатына айланып, маанисин түздү.

ГРАММАТИКАЛЫК ФОРМА - тилдеги категориялык маанилердин атайын формалар же сөздөр м-н туюндурулушу. Мисалы, "китеп" десек аталган заттын жалгыз экендигин түшүнөбүз, "китептер" десек анын бирден көп экендигин туюнабыз. Кыргыз тилинде зат атоочтун көптүк формасы сандын канча экендигин так атабайт, бирок анын көп экендигин туюндурат. Заттын так саны аталганда, анын категориялык морфемасы колдонулбайт. М.: *китеп-китептер-10 китеп*.

ГРАММЕМА – жалпыланган маанидеги грамматикалык категориянын структурасынын майда элементтери. Мисалы, зат атоочтун сан категориясы – анын жалпыланган маанидеги грамматикалык категорияларынын бири. Ал эми жекелик сан, көптүк сан ошол жалпыланган сан категориясынын майда бөлүктөрү, б.а., граммемалар болуп эсептелинет. Ошондой эле, этиштин жалпыланган жак категориясынын компоненттери болуп эсептелген 1-жак, 2-жак, 3-жак анын граммемалары. Г. грамматикалык категориянын структурасынын ичинде грамматикалык категорияны бир система катары түзүүчү бири-бирине карама-каршы турган грамматикалык формалардын катарларынын бири болуп саналат. Мис., өз ара бири-бирине карама каршы турган учур чак, келер чак, өткөн чактын формаларынын катарлары этиштин грамматикалык чак категориясынын структурасын түзөт. Ошондой эле *көрдү* деген сөз формасында III жактык маани, *көрдүм* дегенде I жактык, *көрдүң, көрдүңүз* дегендерде II жактык маани бар. Булар мындай грамматикалык маанилери боюнча бири-биринен айырмаланса да, алар жалпысынан бир топко - жактык маанилерге биригип,

грамматикалык жак категориясын түзүшөт. Г-нын негизги структуралык түрүн грамматикалык категориянын мүчөлөрүнүн биринин мааниси м-н биригишкен бир нече грамматикалык форма түзөт. Мындай түрдөгү Г. аркылуу морфологиялык категориялар уюшулат.

ГРАФЕМА (грек. grapho – жазам) - 1. тилдин лингвистикалык белгилүү бир мазмунга ээ болгон графикалык системасынын эң кичинекей бирдиги. Мунун референти болуп сөз, морфема, муун же фонема эсептелет (сөздүк, муундук, тыбыштык жазуудагы тилдер). 2. жазуунун белгилүү бир системасынын эң кичинекей белгиси (тыбыштык жазуудагы тилдер үчүн). Бул термин илимде 20-к. башында орфография маселелерин талкуулоого байланыштуу оозеки жана жазуу тилин, тил жана кепти, тамга жана тыбышты, тыбыш жана фонеманы, тамга жана графеманы бири-биринен жиктөө, айырмалоо учурунда кеңири колдонула баштаган. Г. түшүнүгү бүгүнкү тил илиминде фонема менен тамганын ортосундагы карым-катыштын, белгиленүүчү менен белгилөөчүнүн биримдиги катары аныкталат.

ГРАФИКА - графика деген термин грек тилиндеги γραφικος - «тартылган», «жазылган», «чийилген» деген сөздөн алынган. 1. Г. тигил же бул типтеги жазуунун бардык каражаттарынын – тамга, тыныш белги, басым белгилери, диакритикалык белгилеринин жалпы жыйындысы. 2. Бүгүнкү күндө жазуу жөнүндөгү илимдин бир тармагы графика деп аталат да, ал тамгалардын сөлөкөтүн, тартылышын, тамга м-н тыбыштын карым-катыш, байланышын изилдейт. Г. өзүнчө бир илимий тармак катары тамгалардын жазылыш типтерин, формаларын аныктайт. Жазылыш өзгөчөлүктөрү, сөлөкөттөрү боюнча араб графикасы м-н кириллицанын, латын графикасынын, орхон-енисей графикасынын айырмачылыктары ачык көрүнүп турат.

Жазууга байланыштуу маселе жөнүндө сөз болгондо, анын Г.-сы туурасында да билүү өтө маанилүү.

Д

ДЕЙКСИС (грек. deixis – көрсөтүү, шилтөө) – тилдик бирдиктердин мааниси же функциясы катары лексикалык жана грамматикалык каражаттар аркылуу берилген, туюнтулган аныктоо, көрсөтүү, шилтөө. Д. лингвистикалык бирдик катары кеп кырдаалынын компоненттерин жана айтымдын (сүйлөмдүн) денотативдик мазмунунун компоненттерин актуалдаштыруу үчүн кызмат кылат жана кеп ишмердигинин катышуучуларын – айтуучу жана тыңдоочунун (адресантты жана адресатты), мезгилдик жана мейкиндик жайгашуусун көрсөтүү менен, кеп кырдаалына жараша ар түрдүү ат атоочтор, тактоочтор, полифункционалдык каражаттар аркылуу берилет (мен, сен, ал, ошол, бул, тигил, азыр, бул жерде, анан, эми, чейин, дейре ж.б.у.с.).

Д.тик функцияны көпчүлүк учурда лексикалык бирдиктер, айрым бир грамматикалык категориялар аткарат. Алсак, жогоруда белгиленгендей, ат атоочтор, тактоочтордун лексикалык мааниси эле бир нерсени көрсөтүп, шилтеп турса, этиштин жак, чак категориялары, сылык түрдү туюнтуучу категория да белгилүү бир сөздү көрсөтүп турат. Д. табиятында тилдин универсалдык касиети, бирок анын түрлөрү, каражаттары, билдирүүнүн ыкмалары ар бир тилде ар башка болушу ыктымал. Кыргыз тилинде Д. катары, негизинен, ат атоочтор колдонулат.

ДЕНОТАТ - (лат. denotatum – белгиленүүчү) б.а. белгиленүүчү нерсе, предмет. Бир учурда Д.-ты белгилүү бир конкреттүү кептин референти катары карашат, экинчи бир учурда реалдуу дүйнөдөгү объект-предметтердин, карым-катыш, ал-абал, иш-аракеттердин, процесстердин жалпылыгы катары аныкташат. Кээде муну экстенционал деп атап, сигнификатка же интенционалга карама-каршы түшүнүк катары да белгилешет. Үчүнчү бир учурда экстенционалдын (көптүктүн) гана бир элементи катары карашат, маселен, генералдар деген түшүнүк экстенционал болсо, генерал Ахматов Д. болот.

ДЕРИВАЦИЯ (лат. derivatio - буруп келүү, кайтаруу, түзүү) - сөздөрдүн баштапкы негизине таянуу менен жаңы форманын келип чыгуу (пайда болуу) процесси. Жөнөкөй учурда - уңгуга мүчөнүн жалганышы: *бука-букачар, кыш - кышында*. Ошондуктан Д. кээ бир учурларда сөз жасоо деп да айтыла берет.

Д. кеңири мааниде сөз өзгөртүүнү (inflection) белгилөө үчүн жалпыланган термин катары түшүндүрүлөт же сөз жасоо (wordformation) же тилдеги ар кандай жаңы сөз жасоо (экинчи белги) процесстерин атоо үчүн колдонулат.

Д. процессинде баштапкы кабыл алынган бирдиктин (сөздүн, сүйлөмдүн) семантикалык ж-а структуралык түзүлүшүнүн өзгөрүшү келип чыгат.

ДЕТЕРМИНАНТ – сүйлөмдүн жалпы структуралык тулкусуна тиешелүү болуу м-н, аны толук жайылтуучу ж-а сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсү м-н жеке байланышпаган, сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүн коштобогон, аныктабаган синтаксема. Д. сүйлөмдүн структурасындагы эркин синтаксема катары анын семантикалык структурасын түзүүдөгү зарыл компонент болуп саналат да, регулярдык реализациясын камсыз кылат. Сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык субъект, объект, атрибут, квалификатор катары сүйлөмдөрдүн структура-семантикалык жайылышын камсыз кылат.

ДЕШИФРОВКА (фран. déchiffrer – табуу, аныктоо, ачуу) - белгисиз коддолгон, жашырылган маалыматты табуу, ачуу, аныктоо үчүн белгилүү бир ыкма аркылуу, белгилүү бир жолду, методиканы колдонуу аркылуу берилген текстти изилдөө. Текстти Д.-лоо учурунда колдонулган ыкма, каражат, методика ачкыч деп аталат.

Изилдөө предметине ылайык Д. бир нече түргө бөлүнөт: табияттын кубулуштарынын Д.-сы; нота, картографиялык документтердин, жашыруун маалыматтын, согуштук сырлардын Д.-сы; лингвистикалык Д. же кээде муну прикладдык

лингвистикалык Д. деп да аташат. Бул байыркы тексттерди изилдөө м-н, алар кайсы жазуу аркылуу берилген, кайсы тилде жазылган, кандай маалымат берилген деген сымал кабарлардын ачылышына мүмкүнчүлүк түзөт. Д.-нын жардамы м-н Египет жазмасы, байыркы перс, аккад, шумер шынаа жазуулары, Орхон-Енисей жазуулары ачылган.

ДИАКРИТИКАЛЫК БЕЛГИ (грек. diakritikos - ажыратуу үчүн кызмат кылуу) кээ бир тилдердин алфавитиндеги кошумча белгилер. Жазууда там-галарды бири-биринен ажыратуу үчүн тамганын астында, үстүндө, ортосунда же капталында колдонулуучу кошумча белги. Тамгага белги коюлганда башка тыбышты билдирет. Транскрипцияда да Д.б. кеңири колдонулат.

ДИАЛЕКТ - жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгүнө ылайык, өзүнүн кээ бир грамматикалык, фонетикалык ж-а лексикалык өзгөчөлүктөрү м-н айырмаланган өзгөчө формасы. Кыргыз тилинин составында "түндүк" ж-а "түштүк" деп шарттуу аталган эки диалект бар. Адабий тилдин ж-а массалык маалымат каражаттарынын өнүгүшү м-н диалектилик айырмачылыктар бара-бара жоюлуп кетиши мүмкүн болот.

ДИАЛЕКТИЗМ - жалпы элдик тилде кеңири тарабаган, чыгармаларда же кепте учуроочу, белгилүү бир диалектиге тиешелүү сөздөр же сөз тизмектери. Мисалы, түштүк диалектиде: *Кереге таптын тагида, кекире баскан буудай бар. Мараз болуп кетет деп, бадаминди тешет деп.*

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ - тил илиминин диалектилерди изилдөөчү тармагы.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК АТЛАС - бир тилдин составындагы диалектилик өзгөчөлүктөр таралган аймагы боюнча түшүрүлгөн карта. **ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК** - диалектидеги сөздөрдүн түшүндүрмө сөздүгү. Мындай сөздүк Ж.Мукамбаев тарабынан түзүлгөн.

ДИАЛОГ (грек. dialogos – баарлашуу, экөөнүн сүйлөшүүсү) – кептин белгилүү бир формасы, тиби, түрү. Кептин мындай

тибине, негизинен, баарлашуу учурундагы тил колдонуунун реплика, суроо-жооп, кошумчалоо, алымчалоо, макул болуу, каршы болуу сыяктуу формалары мүнөздүү. Д. – бул тилдик пикирлешүүнүн эң алгачкы ж-а табигый формасы болгон. Маалымат өтө кыска, чектелген тилдик структуралар аркылуу берилип, маалыматтуулук интонация, мимика, жест сыяктуу паралингвистикалык каражаттардын жардамы м-н ж-а кептик кырдаал, ситуация м-н коштолгон. Көркөм чыгармаларда, жазууда кептик кырдаал, ситуация, автордук ремарка (түшүндүрүү, комментарий) аркылуу түзүлөт. Ал эми Д.-дун тилдик, стилдик өзгөчөлүгү жазуучунун жеке стили ж-а жанрдык көркөм-эстетикалык талабы аркылуу аныкталат.

ДИАХРОНИЯ - тил системасынын тарыхый өнүгүшү; тилдердин ар түрдүү убакыт мезгилдериндеги өнүгүшүн изилдөө. Тил илиминде *диахрония ж-а синхрония* түшүнүгү тил изилдөөлөрүндөгү эки мамилеге байланыштуу. Кээде *диахронияны тарыхый-салыштырма* тил илими м-н алмаштырышат. Бирок тарыхый-салыштырма илими көбүнчө тил тарыхынын мезгилдерин ж-а анын майда система түзүүчүлөрүн аныктоого байланыштуу болсо, диахрония тил системасындагы диахрондук өзгөрүүлөрдү иликтөөдө ж-а тилдердин өнүгүсүндөгү негизги мыйзамченемдүүлүктөрдү (универсалийлерди, константаларды) аныктоого, ошондой эле тилдин бир калыптан экинчи калыпка өтүүдөгү мыйзамченемдүү өзгөрүүлөрүнүн санын ж-а типтерин изилдөөгө багытталган.

Тигил же бул тил системасынын калыптануу жолун бир гана диахрония аркылуу түшүнүүгө болот.

ДИВЕРГЕНЦИЯ - эки же андан көп тектеш тилдердин же бир тилдин диа-лектилеринин өзгөчө социалдык-тарыхый шарттарга карата (миграция, башка тилдер м-н катнаштар, географиялык же саясий бөлүнүү) бири биринен алыстоо, өзгөчөлөнүүсү. Д. - бул баба тил бир топ тилдерге бөлүнгөндөн кийин ошол тилдер семьясынын калыптанышынын негизги жолу. Ошондой эле Д. тил системасындагы варианттардын өз алдынча вариант

(формалдык же мааниге байланыштуу) болушу аркылуу көп түрдүүлүгүнүн көбөйүшү. Д. түшүнүгү бардык тил катмарларына таандык.

ДИГЛОССИЯ - (грек. di - эки жолу ж-а glossa - тил) коомдо бир эле мезгилде ар кандай функционалдык чөйрөдө эки тилдин же бир тилдин эки формасынын жашашы. Маселен, эки башка тил (мис., XVIII кылымда Россиядагы дворян чөйрөсүндө колдонулган орус ж-а француз тилдери) же бир эле тилдин эки формасынын жашашы (адабий тил - диалект).

ДИГРАФ (грек. di – эки жолу, эки, grapho – жазам) – эки башка тамганын жупталышынан, тутумдашынан туруп, бир гана фонемалык маани туюнткан жазуу белгиси. Мындай белгилер тигил же бул тилдеги белгилүү бир фонеманы туюнтуу үчүн алфавитте кеңири колдонулат: cr, sr, th, sh, oo, aa, uu, үү ж.б.

ДИЕРЕЗА - катар келген эки үндүүнү эки муунга бөлүү же ички үндүүнүн эки муунга бөлүнүшү. Мисалы: а-те-ист.

ДИСКУРС (франц. discours - кеп) – прагматикалык, социалдык, маданий, психологиялык, ар түрдүү экстралингвистикалык факторлордун жуурулушу аркылуу куралган текст, кептик структура, жандуу турмуштук аспекти, адамдардын өзара карым-катышын, алардын максаттуу социалдык маданий, саясий иш-аракетин, когнитивдик процесстерди чагылдырып, аларга таасир эткен кептик ишмердик, кептик структура, текст. Кээде Д.-ту «жандуу турмушка чөгөрүлгөн», «турмуштун казанында кайнаган кеп» деп да аташат. Ошондуктан Д. текст термининен кичине айырмаланып, байыркы тексттерди атоодо колдонулбайт, себеби ал тексттер жандуу турмуштук кырдаалдар м-н бүгүнкү тапта байланышсыз. Д. бүгүнкү күндүн «турмуштук формалары» (саясат, экономика, дипломатия, маданият, публицистика, укук ж.б.у.с.) м-н карым-катышта изилденет ж-а ушул «турмуштук формалар» же жашоо, турмуштук контексттик Д. фрейм (типтүү кырдаал) же сценарий түрүндө моделдешет.

Д. түшүнүгүнүн жаралышы адегенде, синтаксисти сүйлөм чегинен жогорку структураны анализдөө зарылчылыгынан (гиперсинтаксис, макросинтаксис, тексттин синтаксиси – Т ван Дейк, В.Дреслер), кептин прагматикасын иштеп чыгуу менен, кепти социалдык таасирлүү иш-аракет катары түшүнүүдөн келип чыккан. Кийин Д. түшүнүгү прагматикалык жактан шартталган, коюлган максаты боюнча, тексттик структуранын түрлөрү боюнча айырмаланган кептин типтерин атоо үчүн колдонулуп калды.

ДИССИМИЛЯЦИЯ (лат. dissimilis – окшошпоо, бирдей эмес) - сөздөгү же уңгу м-н мүчөнүн тутумунда жанаша турган эки бирдей тыбыштын же окшош жакын тыбыштын башка бир тыбышка өтүп айтылышы. Бул ассимиляция кубулушуна карама-каршы болуп, сөздөгү тыбыштардын окшошпоосун, б.а., фонетикалык касиетин жоготушун айкындаган кубулуш. Мис., ачык үнсүздөрдүн мурунчул же эринчил үнсүздөргө ж.б. өтүп айтылышы ("*бомба*" сөзүнүн "*бонба*" болуп айтылышы). Д. кубулушу табигый нормалдашкан, так эрежелерге ээ эмес адабий тилге же кепке мүнөздүү.

ДИФТОНГ (грек. diphtongos - эки үндүүлүк) - эки элементтен турат, бир муун түзүүчү татаал үндүүлүгү анын фонетикалык бүтүндүгүн камсыздап турат. Д.-ду дифтонгоидден айырмалай билүү зарыл. Дифтонгоид сапаты жагынан бир түрдүү үндүү эмес, ал өзүнүн курамында артикуляциялык жактан негизги үндүүгө жакын турган кошумча үн элементи болот. Буга кыргыз тилиндеги *тов*, *суw*, *күйөw*, *үйлүw* сөздөр мисал болот. Адатта дифтонгдун үн узундугу бир кыйла көбүрөөк (узун) болот. Ошондой эле монофтонгдон үн узундугунун бир кыйла узун болушу м-н да айырмаланат. Д.-дун фонологиялык өзгөчөлүгү - анын потенциалдык жактан эки фонемага ажырабагандыгы.

Кыргыз адабий тилинде Д. болбогону м-н, анын айрым говорлорунда ал кездешет. Түштүк-батыш диалектиси м-н Талас, Чаткал говорлорунда эриндүү созулма үндүүлөрдүн сөздүн башында, ортосунда ж-а аягында дифтонг м-н айтылгандыгын

көрөбүз. Бул Д-дор жалпы тил илиминин термини м-н алганда, анык дифтонгго дал келип, сөздө бир муун түзөт. Мисалы, *Анарвайдын күйөү келиптир. Таластын суу өтө муздак. Тодун башында бир да булут жок.* Муун түзүшүнө ылайык төмөн түшүүчү ж-а жогору көтөрүлүүчү Д. ажыратылат.

Д-дун фонематикалык статусу лингвистикалык критерий м-н, анын арасын морфологиялык чекке ажыратууга болбой тургандыгы м-н аныкталат. Кыргыз тилиндеги Д. монофонемалуу тыбыштык бирдик экендиги м-н айыр-маланат.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯЛЫК ПРИНЦИП – орфографиянын негизги принциптеринин бири. Муну айрым учурларда айырмалоочу же символикалык принцип деп да аташат. Бул принциптин негизинде жалпы ат менен энчилүү аттар өзара айырмаланып жазылат: болот – Болот, темир – Темир, жолдош – Жолдош, жыргал – Жыргал, ак суу – Ак-Суу, күмүш – Күмүш, кочкор – Кочкор, кемпир өлчү - Кемпир өлчү, сонун – Сонун, кудай берди – Кудайберди ж.б.у.с.

Е

ЕНИСЕЙ ЖАЗУУЛАРЫ - Енисей дарыясынын жогорку өрөөндөрүнөн табылган ж-а байыркы түрк элдеринин, анын ичинде байыркы кыргыздардын VI-X кылымдарда колдонгон рун жазуу эстеликтери. Жазуу эстеликтер Азиянын борбордук бөлүгү деп таанылган Тува автоном республикасы ж-а Хакас автономиялык областынын аймактарынан табылган. Рун жазуу эстеликтердин көбү, негизинен, Енисей дарыясынын өрөөндөрүнөн катталгандыктан, ал шарттуу түрдө Е. Ж. же Енисей эстеликтери деп аталган. Е. Ж-нун мазмунун дээрлик эпитафиялык керээз эстеликтер түзөт. Е. Ж. илимде XVIII кылымдын 2-жарымынан тартып белгилүү болгон. Жогоруда аталган аймактан азыр табылган эстеликтердин саны 185-200гө чамалап барат. Е. Ж-да 4 үндүү тыбыш белгиленип, үнсүз тыбыштар каткалаң ж-а жумшак түгөйлөрү аркылуу белгиленгендиктен, үндөштүк закон ченеминде жоон ж-а ичке 8 үндүү тыбышты билдирген. Сөздөрдө айрым учурда "э"

тыбышын белгилөө үчүн өзүнчө тамга да колдонулган. Е. Ж-да 16 үнсүз тыбыш белгиленген, алардын ичине б, г, д, й, к, л, н, р, с, т он тыбыштын жумшак түгөйлөрү атайын тамгалар м-н жазылган. Мындай комбинатордук варианттардын белгилениши сөздөрдүн үндөшүүсүн туура баамдоого негиз болгон. Эстеликтерде г, д, ж, л, р, п тыбыштары м-н башталган сөздөр катталбаган. Сөздөрдүн ичинде же аягында бардык үнсүз тыбыштар колдонулган. Азыркы кыргыз тилинде четтен өздөштүрүлгөн в, х, ф, ж, ц, щ сыяктуу тыбыштар Е. Ж-да болгон эмес.

Ж

ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕР - таш, чопо, жыгач, сөөк, металл ж.б. материалдарга же кагазга жазылып, ушу кезге чейин сакталып келген, өткөн доорлорго тиешелүү эстеликтер. Египет папирустары, Вавилион-Ассирия жазмалары, байыркы герман-скандинавия элдеринин рун жазуулары, Орхон-Енисей жазмалары, орто кылымдардагы "Кутадгу билиг", "Лугат ат түрк" сөздүгү, каракандар доорундагы жазылган диний, юридикалык ж.б. ар кандай мазмундагы жазылган жазма эстеликтер. Буга кыпчак жазмалары, анын ичинде "Кодепус Куманикус" жазма эстеликтери кирет.

ЖАЗУУ - графикалык белгилердин жардамы м-н ой-сезимди, тыбыштуу кепти бир нерсенин бетине чагылдыруу үчүн колдонулган кошумча каражат. Ж. дүйнө жүзүнүн бардык жериндеги кишилерди пикир алыштырат, бардык доорду бири-бири м-н байланыштырат. Ошого карабастан, Ж. - пикир алышуудагы көмөкчү курал, тил - негизги курал, Ж. укумдан-тукумга, алыскы аралыкка берилет, узак сакталат жана ал адамдар коомундагы эң зор табылгалардын бири, маданияттын эң сонун жетишкендиги. Ал өз сапатын улам жакшыртып отуруп, азыркы абалга келди.

Ж. - адамдын оюн, сөзүн кагаз бетине түшүрүүдө колдонулган графикалык белгилер ж-а тамга сүрөттөр; кеп элементтери жазууда колдонулган белгилер системасы. Ж. бири-

биринен туруктуу белгилери, бирдей формасы жактан айырмаланган өзүнчө системаны түзөт. Ж-да кептин бүтүндөй же жеке сөздүн же муун, же тыбыш аркылуу туюнтулушуна карата типтерге бөлүнөт. Ушул негизде дүйнө тилдеринин жазуусу 4 типке бөлүнөт: пиктографиялык жазуу, идиографиялык жазуу, муун жазуусу ж-а тыбыш жазуусу. Пиктографиялык жазуу - жазуунун эң байыркысы. Мында туюнтма катары бүтүндөй бир кабар билдирүүчү сүрөттөр (пиктограммалар) колдонулган (мис., Байыркы Египетте, Шумерде колдонулган). Идеографиялык жазуунун жазма белгиси бүтүн бир сөздү же анын таанымал бөлүгүн туюнтат. Мисалы, кытай, жапон иероглифи. Муун жазуусу болуп жеке-жеке турганда маани берген муундар эсептелет. Бул жазууну көбүнчө сөздөрүндө муун саны аз тилдер колдонот. Азыркы кезде муун жазуусун Индияда (мисалы, деванагари), Япония, Корея ж-а Эфиопияда колдонушат.

Тыбыштык Ж-нун белгилери болуп жеке-жеке тыбыштар белгиленет. Нукура тыбыш жазууга финикия жазуусу негиз болуп, андан арамей жазуусу, кийин еврей, араб, грек, латын, кириллица, уйгур, монгол жазуулары пайда болгон. Кыргыз эли адегенде араб, андан соң латын, кийин кириллица тамгасындагы жазуу системасын колдонгон.

ЖАЙ СҮЙЛӨМ - табияттагы, адам турмушундагы кандайдыр бир окуя, кубулуш, ой жүгүртүү, түшүнүк, өнүгүп-өсүү процесстери жөнүндө кабарлоо, билдирүү, түшүндүрүү иретинде жайынча айтылган сүйлөм Ж.с. деп аталат.

ЖАЙЫЛМА СҮЙЛӨМ - баш ж-а айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу м-н уюшулган сүйлөм (*Күнгө жакындаган сайын көлөкөң чоңоет*). Ж.с-дүн тутумундагы баш ж-а айкындооч мүчөлөр жөнөкөй түзүлүштө же тутумдаш (татаал) түзүлүштө болот. Ж.С. айтылыш максаты боюнча жай, суроолуу, буйрук, илептүү сүйлөм түрүндө кездешет.

ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ - тилге ырааттуу, маанилүү мүнөз берүүчү грам-матикалык каражаттардын бири. Ж.к. сүйлөмдөгү

ээ м-н баяндоочтун син-таксистик байланышын билдирүү үчүн кызмат кылат. Жак мүчө уланган сөз сүйлөмдө дайыма грамматикалык жак - логикалык субъектини билдирет. Кыймыл-аракет белгилүү бир жак тарабынан аткарылат. Кыймыл-аракет кайсы жак тарабынан аткарылгандыгы жак мүчөлөр аркылуу туюндурулат.

Кыргыз тилинде жекелик ж-а көптүк түрү боюнча айырмалануучу үч жак бар.

ЖАКСЫЗ СҮЙЛӨМ - аракет кылуучу жагы, б.а., грамматикалык ээси жок ж-а анын болушу да талап кылынбаган, сүйлөмдүн бардык белгилери баяндооч (баяндоочтун тобу) аркылуу берилип турган бир тутумдуу сүйлөм: *Ишти дагы да тездетиши керек. Эми Каныбектен кабар алышка болот.*

ЖАКТАЛЫШ - сүйлөмдөгү ээ м-н баяндоочтун синтаксистик байланышын билдирүү үчүн, предикативдик мамилени көрсөтүү үчүн кызмат кылат; жак мүчө уланган сөз дайыма баяндоочтук милдет аткарат. Кандай гана кыймыл-аракет болбосун, ал ар дайым грамматикалык жак - логикалык субъект тарабынан аткарылат, ал бир же бир канча субъект тарабынан аткарылышы мүмкүн, ал эми иштин кайсы жак тарабынан иштелгендиги жак мүчө уланган баяндооч аркылуу туюндурулат. Баяндоочтук милдет аткаруучу атооч м-н этиштин жак ж-а сан боюнча өзгөрүшү жакталыш деп аталат.

Жак эки түрдүү жол м-н берилет: 1. баяндоочко жалганган жак мүчө аркылуу: *окуучу-мун, мугалим-мин*; 2. иштин кайсы жак тарабынан иштелгендигин өзгөчө көрсөтүү максатында жак мүчөлүү баяндооч м-н бирге сүйлөмгө жактама ат атоочтон турган ээнин өзү да кошулат: *Мен келдим, Айылдаштарыбыз келишти*. Формалдык белгилерине карата кыргыз тилин-деги жак мүчөлөр экиге бөлүнөт: а) жак мүчөлөрүнүн толук түрү; б) жак мүчөлөрүнүн толук эмес түрү.

Этиштер маанисине ж-а сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына карата морфологиялык жагынан түрдүүчө уюшулат. Ушуга

карата алар жак мүчөлөрү м-н бирдей өзгөрбөйт. Жак мүчөлөрү м-н өзгөрүүчү этиштер нагыз этиштер деп аталат.

ЖАЛАҢ СҮЙЛӨМ – ээ м-н баяндоочтун тутумунан (баш мүчөлөр аркылуу гана) түзүлгөн сүйлөм. Мис: *Күн ачык. Айлана тыптынч.* Бул эки сүйлөм тең жалаң баш мүчөлөрдөн (ээ м-н баяндоочтон) гана түзүлдү.

ЖАЛПЫ ЭЛДИК ТИЛ - бир тилде сүйлөгөн элдин өкүлдөрүнө бирдей даражада түшүнүктүү ж-а мүнөздүү тил. Ж.Э.Т. - ошол элдин күндөлүк турмушунда колдонулуп, пайдаланылуу чөйрөсү ж-а стили жагынан чек-телбеген, жалпыга бирдей түшүнүктүү тилдик факты. Ж.Э.Т-дин негизин тектеш диалект, айтымдар түзөт. Өз ара жакын диалектилердин бирөө Ж.Э.Т. абалына чейин өнүгүп, экинчиси диалект боюнча жашай берет. Айрым учурда тигил же бул уруу башка уруулар м-н байланышпай, өз алдынча өнүгө берип, элге айланып, анын тили ошол элдин Ж.Э.Т-ин түзүп калат. Башында Ж.Э.Т-де сүйлөгөн эл аймагы жагынан ар түрдүү мамлекеттин курамына кирип калып, узак убакытка өзара катнаш-байланышы үзүлүп калса, анда алардын ар бири өз алдынча өзгөчөлүктөргө ээ болгон өздөрүнө тиешелүү Ж.Э.Т.-и пайда болот. Тилдин өнүгүшүнө, байышына ж-а жазуусунун такталышына, Ж.Э.Т-дин адабий нормаларынын калыптанышына мамлекеттүүлүк түзүлүш зор өбөлгө түзөт.

ЖАЛПЫЛАГЫЧ КАТЕГОРИЯ - кандайдыр бир көптүктү бир тектүү предметтердин ажырагыс, бүтүн жыйындысы катары туюндурган категория.

Ж.К-ны кээде жогорку деңгээлдеги биримдик катары да карашат; логи-калык көзкараштан алганда, жалпылагыч категория жеке ж-а жалпы түшүнүктөрдүн белгилерине ээ. Тилде жалпылагыч категория, бир жагынан, грамматикалык сан категориясы м-н, экинчи жагынан, массанын, дискреттик эмес субстанциянын (*май, жүн, суу*) лексикалык категориясы м-н байланышта. Дискреттик эмес субстанция категориясынан айырмаланып, жалпылагыч категория сигнификативдик аспектиде - биримдик, ал эми денотативдик аспектиде көптүк

болуп саналат; жалпылагыч аталыштын артында саналуучу дискреттик предметтердин кандайдыр бир катары (тобу) турат. Сан категориясынан айырмаланып, Ж.К. предметтер жыйындысынын сандык эмес, сапаттык жагына (бир тектүүлүк) басым жасайт; "бир-кеп" семантикалык оппозициясы эмес, "бир предмет - бир тектүү предметтердин тобу" оппозициясына негизделет. Ошондуктан Ж.К. денотаттардын сапаттык классификациясы м-н тыгыз байланышта болушу урал, түрк, монгол тилдеринде жалпылагыч формалардын орун алышын шарттаган.

Ж.К-нын классификациялоочу мүнөзү лексикалык туюндуруудан да байкалат: *жылкы (үйүр), кой (короо)* ж.б.

Формалдык жактан алганда, Ж.К. сан категориясынан сөз жасоо сөз өзгөртүүдөн айырмаланган сыяктуу айырмачылыктарга ээ. Тарыхый жактан алганда, көптүк сан Ж.К-дан келип чыккан. Көп тилдерде жалпылагыч категория семантикалык ж-а формалдык жактан абстракттуу ат м-н байланышкан. Түрдүү тилдерде Ж.К. түрдүү жол м-н туюндурулат; көп учурда жекеден жалпылагыч ат келип чыкса, кээде деривация тескери багытта жүрөт, б.а., жалпылагыч аттан жеке аталыштар пайда болот. М: *интеллигент-интеллигенция; жууркан-жүк, шырдак-кийиз* ж.б.

ЖАНДАМА МҮЧӨ - аныкталгычтан кийин келип, анын заттык белгисин, кээде сыпаттык белгисин билдирүүчү аныктоочтун өзгөчө түрү: *Үмөт уста. Бурмаке анам, Канат карыя, Акмат молдо. Чолпонбай баатыр ушул мек-тепте окуган. Динара тентек китепти көп окуйт* ж.б.

Ж. М. талапка жараша, кээде аныкталгычтан мурда да жайгашып айтылат: *Манас баатыр - баатыр Манас, Ормуш уста - уста Ормуш, Зарыл мугалим - мугалим Зарыл.*

Кыргыз тилинде Ж. М-нүн орус тилинен оошуп кирген жаңы түрү да колдонулат. Андай Ж. М. аныкталгыч м-н кошо айтылып, анын кошумча ке-сибин, кошумча маанисин билдирет:

инженер-электрик, инженер-механик, телефон-автомат, врач-терапевт, учкуч-истребитель ж.б.

ЖАНДООЧ - кызматчы сөздөрдүн тобуна кирет ж-а заттын затка, кубулушка, ситуацияга, түшүнүктөргө болгон байланышын билдирүү үчүн колдонулат. Демек, атооч сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча башкарып, сүйлөм тутумунда сөз менен сөздү байланыштыруучу сөздөр.

ЖАРГОН (фран. jargon) – өздөрүнүн кесиби, кылган иштери, коомдо ээлеген оорду, статусу, ал-абалы, кызыкчылыгы, жаш өзгөчөлүктөрү, боюнча биригишкен же чогуу болушкан салыштырмалуу туруктуу социалдык топтогу адамдардын оозеки баарлашуусунда (айрым учурларда жазма формада да болушу ыктымал) кеңири колдонулган кептин бир көрүнүшү, бир түрү. Жалпы элдик тилден Ж. өзүнүн лексикалык өзгөчөлүгү, фразеологиялык тизмектери, сөз жасоо каражаттары, сөздөрдү тизмектештирүү ыкмалары боюнча айырмаланышат.

Ж. негизинен, башка тилдеги сөздөрдү өздөштүрүүдөн (бабка, мани – акча англ. тилинен, чубак – жигит, бала цыган тилинен), кеңири колдонулган эле сөздөрдүн маанисин башка сөз м-н берүүдөн (тачка – машине, братва – түрмөдө чогуу отургандар, старушка – эски машине), сөздү башкача, көбүнчө кыскартып айтуудан (универ – университет) пайда болот.

Ж.-дун жаралышы же сөздүн Ж. катары колдонулушу, орой, вульгардык аталышка чейин жетиши тигил же бул конкреттүү социалдык топтун карманган баалуулуктарына, багытына, коомдогу статусуна жараша болот да, алардын мүнөзүн аныктайт, б.а. ошол социалдык топ «ачык» болсо, анын Ж.-дору анчалык жашыруун, орой болбойт, ал эми «жабык» болсо, андай топтун Ж.-у орой, вульгардык, жашыруун, өздөрүн жалпы коомчулукка каршы коюунун, жашыруун сүйлөшүүнүн каражатына айланат.

Ж. кеп маданиятына кедергисин тийгизет да, коомчулук аны анча кабыл ала бербейт. Арго, сленг сыяктуу коомчулук тарабынан четке кагылышы зарыл.

ЖАРДАМЧЫ СӨЗДӨР - тигил же бул грамматикалык категориянын маани-син билдирүү үчүн колдонулган, лексикалык маанисин жарым-жартылай же толук жоготкон сөздөр. Демек, өз алдынча турганда лексикалык маани туюнта албаган, сүйлөм тутумунда башка сөз менен бирге айтылып ага кошумча маани берген, аны башка сөз менен байланыштырып турган сөз.

ЖЕСТ ТИЛИ – туюнтуу, билдирүү мүмкүнчүлүгү тыбыштык тилдер сыяктуу акустикалык негиз, акустика-артикуляциялык базага таянуу м-н ишке ашпастан, паралингвистикалык кинетикалык ишаарат аркылуу маалымат алмашууну жөнгө салуучу коммуникативдик система. Ж.Т. дүлөйлөрдүн өз ара баарлашуусун тескөөчү негизги, а түгүл жападан жалгыз каражат. Бирок ал вербалдык баарлашуу кырдаалында да маалыматты толуктоочу, адамдын психологиясын, эмоционалдык абалын туюнтуучу каражат катары колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги да талашсыз.

Тыбыштык тилден Ж.Т.-нин негизги айырмачылыгы – алардын маалымат берүү, маалымат алмашуу каражаттарынын ар түрдүүлүгүндө. Ж. негизинен, колдун кыймылы аркылуу аткарылат ж-а ал жестикулятордук компонент деп аталат. Мындан сырткары Ж.Т. мануалдык эмес компонентке кирген көзкараш, беттин көрүнүшү, баштын, дене-бойдун кыймылы сыяктуу компоненттер аркылуу да берилет.

ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ - сүйлөм ичинде зат атоочтун же заттык маанидеги сөздөрдүн (субстантиваттардын) башка сөздөргө болгон байланышын туюндурган грамматикалык категория.

Зат атоочтордун жөндөмө формалары аркылуу чындыктагы нерсе, көрүнүш, кыймыл-аракет, ал-абал, касиет-

сапаттардын ортосундагы мамиле, байланыштар чагылдырылат. Ж.К. зат атоочко жалганган атайы мүчөлөр м-н берилип, ар түрдүү формага ээ. Жөндөмөлөр берген мааниси боюнча алтыга бөлүнөт:

1. Атооч жөндөмө: Бул жөндөмө заттардын (көрүнүштөрдүн) аталышын билгизип, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Атооч жөндөмөсү башка жөндөмөлөрдөн өзүнө тиешелүү мүчөсү болбогондугу м-н айырмаланып турат. Ушуга байланыштуу башка жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү уланбаган, жөндөлүүгө мүмкүнчүлүгү бар сөздөрдү атооч жөндөмөдөгү сөз катары кароого болот. Мис., *нан, жазуучу, эл-журт, үйүм, апаларыбыз ж.б.*

2. Илик жөндөмө: Зат атоочтун аныктоочтук, таандык байланышын туюндурууда илик жөндөмө колдонулат да, кимдин? эмненин? деген су-роолорго жооп берет. Илик жөндөмөсү негизге 16 варианттуу -нын мүчөсү жалганышы аркылуу уюшулат. Мис., *Бишкектин көчөсү, Кыргызстандын тоолору ж.б.*

3. Барыш жөндөмө кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталганын билдирет. Аларга кимге? эмнеге? деген суроо берилет. Барыш жөндөмөнү 16 вариантта өзгөргөн -га мүчөсү уюштурат. Мис., *Жигитке жетимиши өнөр аздык кылат. Отунга токойго бардык ж.б.*

4. Табыш жөндөмө кыймыл-аракет тике багытталган объектини билгизип, кимди? эмнени? деген суроого жооп берет. Табыш жөндөмөсү 16 вариантта өзгөргөн -ны мүчөсүнүн жардамы м-н уюшулат. Мис., *Абийириңди жашыңда сакта. Үйдү тазаладым.*

5. Жатыш жөндөмө кыймыл-аракеттин ордун, мезгилин көрсөтөт. Мындай учурда кимде? эмнеде? кайда? качан? деген суроолор коюлат. Жатыш жөндөмө 8 вариантта өзгөргөн -да мүчөсү м-н уюшулат. Мис., *Университетте окуйм. Үйгө кечинде барам.*

б. Чыгыш жөндөмө кыймыл-аракеттин чыккан ордун, булагын билги-зип, кимден? эмнеден? кайдан? эмнеликтен? деген суроолорго жооп болуп түшөт да, 12 вариантта өзгөргөн - дан мүчөсү аркылуу уюшулат. Мис., Жумуштан келдим. Кыш келгендиктен суук боло баштады ж.б.

ЖӨНДӨЛҮШ - зат атоочтордун ж-а жалпы эле атооч сөздөрдүн жөндөмө мүчөлөрү м-н өзгөрүшү. Кыргыз тилинде зат же заттык маанидеги башка атооч сөздөр алты жөндөмөдөн турат.

Ар кандай заттык маанидеги сөздөр жөндөмө мүчөлөрдүн жалганышы м-н сүйлөм ичинде башка сөздөр м-н болгон байланышын ишке ашырат. Ансыз айтайын деген ой толук болбойт. Ал сөздөрдүн жөндөмө формаларында ту-рушу же ал мүчөлөр м-н өзгөрүүсү сөздөрдүн жөндөлүшү деп аталат.

Кыргыз тилинде Ж-түн бир нече тиби (түрү) бар. Алар: а) жөнөкөй жөндөлүш, б) таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү, в) аягы катар үнсүз тыбыштар (ск, нк, кт, фт, рг, нд) м-н бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү. Ж-түн акыркы тиби (түрү), негизинен, башка тилдерден кирген сөздөрдө гана жолугат. Ж-түн бул тиби айрым эмгектерде жөндөлүштүн татаал тиби деп да аталып жүрөт. Анткени аларга жөндөмө мүчөлөр жалганганда тилдин ички мыйзамдарына ылайык, негиздер м-н жөндөмө мүчөлөрүнүн арасына үндүү тыбыштардын кошулуп айтылышы жолугат. Мис.: *танк, танканын, танкага, танканы, танкада, танкадан; акт, актынын, актыны, актыда, актыдан ж.у.с.*

ЖӨНӨКӨЙ СӨЗ - тутумунда негизги морфемадан бирөө гана болгон сөз. Ал морфемалык составы (курамы) жагынан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн биринде болот: а) бир гана эркин уңгудан турат: *киши, эл, бак, эки, кара, көк, биз, сен, жаз, тур, тез, күз, күн, ай д.у.с.*

б) бир эркин уңгу ж-а бир же бир нече көмөкчү морфемалардан түзүлөт: *бак+чы, ой+луу, бий+чи+лер, ши+те+ген+ дик+тен, милдет+тен+дир+ил+ ген+дик+тен д.у.с.*

Ж.С. башка сөздөн жасалгандыгына же жасалбагандыгына карата *тубаса сөз* (же уңгу сөз) ж-а *туунду сөз* болуп бөлүнөт.

Тутумундагы негизи тубаса уңгу болгон сөз тубаса сөз деп аталат. Мис., *окуу, кач, кыял, китеп* ж.б. Эгерде Ж.С-дүн тутумунда бир негиз ж-а ага сөз жасоочу мүчө уланып турган сөз болсо, ал туунду сөз деп аталат. Мис., *окуу, качкын, кыялкеч, китепкана* ж.б.

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ – жеке сөздөн жана сөздөрдүн, сөз айкаштарынын грамматикалык байланышынан түзүлүп, аяктаган бир бүтүн ойду туюндурган сүйлөм. Ж. С. бир гана предикативдик айкаш (бир гана ээ м-н баяндоочтун айкашы) болот: *Ажар чочуп кетти. Мен чоңдор м-н сүйлөшүп көрөйүн* ж.б.

ЖУМШАРУУ - бир сөз ичинде же эки сөздүн аралыгында каткалаң тыбыштардын үндүүлөрдүн таасири м-н жумшарып айтылышы. Кыргыз тилиндеги Ж., негизинен, каткалаң **к, п** тыбыштарына байланыштуу. Ж., т.а., **к, п** тыбыштарынын жумшарып айтылышы бир нече түрдүү болот.

1. **К, П** тыбыштары м-н аяктаган сөздөргө үндүү тыбыш м-н башталган мүчө уланганда ал тыбыштар жумшарып айтылат, жазууда да ошол түрүндө жазылат. Мис: *кап+ы – кабы, кап+ың – кабың, ээк+ым – ээгим, ак+ар – агар, тик+уу – тигүү, сеп+уу – себүү, жээк+ы – жээги, жап+уу – жабуу, азап+ым – азабым, тарак+ым – тарагым, кабак+ың – кабагың* ж.б.

2. Эки сөздүн аралыгында, т.а., жанаша айтылган сөздөрдүн мурдагысы **К,П** тыбыштары м-н аяктап, ага удаа келген сөз үндүү тыбыш м-н башталса же мурдагы сөз үндүү м-н аяктап, кийинки сөз ошол эле каткалаң тыбыштар м-н башталса **к,п** тыбыштар жумшарып, **г,б** болуп айтылат. Мис: *агала (ак ала), агуй (ак уй), боегалдык (боек алдык), кебук (кеп ук), алагарга (ала карга), малагөк (мала көк), берегой (бере кой), ботогөз (бото көз)* ж.б.

3.Удаа айтылган эки сөздүн биринчиси жумшак үнсүз (з,р,л,м,н) м-н аяктап, кийинкиси каткалаң К тыбышы м-н башталса, ошол каткалаң тыбыш көпчүлүк учурда жумшарып айтылат, бирок жазууда өз алдынча турганда кандай айтылса, ошондой боюнча жазылат. Мис: *жазгелди - жаз келди, каргетти - кар кетти, колгой - кол кой, сengel - сен кел, камгөрдү - кам көрдү, Айгерим - Айкерим, Эсенгул - Эсенкул ж.б.*

3

ЗАТ АТООЧ - маани берүүчү сөз түркүмү катары заттардын жалпы эле заттык, нерселик маанисиндеги конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктөрдүн аттарын билдирип, ким, эмне, кимдер, эмнелер деген суроолорго жооп берген сөздөрдүн жыйындысы. Лексика-семантикалык жактан З.А. бир нече тематикалык майда-майда топторго бөлүнөт: 1) адам аталыштары: адам, киши, бала, кыз, чал, кемпир, карыя, жаш, келин, эне, аял, Абас, Айкерим, Арууке, Айбийке, Жамийла, Акылай; 2) жаратылыш кубулуштары: шамаал, жаан, аяз, чагылган, сел, өрт, ызгаар; 3) окуя-көрүнүштөр: төңкөрүш, уруш, мушташ, көтөрүлүш; 4) нерселер, буюмдар: алтын, күмүш, темир, күрөк, кетмен, камчы; 5) жаныбарлар, айбанаттар: жылкы, уй, ат, мал, кийик, ит, аюу, жылан, курт; 6) тамак-аш: эт, май, нан, кант; 7) өсүмдүктөр: чөп, камыш, беде, буудай, алма, өрүк, бак, терек; 8) мекеме, уюм аттары: мектеп, ишкана, китепкана, университет, академия; 9) мезгил, убакыт аттары: жаз, жай, күз, кыш, убакыт, ай, саат; 10) абстрактуу түшүнүктөрдүн аттары: ой, аң-сезим, уйку, көзкараш, кулк-мүнөз, азап, кайгы, кубаныч, акыл; 11) кыймыл-аракеттин аттары: күрөш, алыш-бериш, барыш-келиш, кубануу, окуу, жазуу, чуркоо, ойлоо ж.б.у.с. Бул тематикалык топторду да мындан да майдалап бөлүүгө болот.

З.А. өзүнө гана мүнөздүү бир катар грамматикалык категорияларга ээ. Алар – З.А.-тордун өзгөрүү мүмкүнчүлүгүн шарттап турган сан, жөндөмө, таандык категориялары. Адамзаттык мааниге ээ ж-а өтмө мааниде колдонулган айрым

З.А. жак категориясы м-н өзгөрүшү мүмкүн: Асанмын, тооңмун, менмин.

З.А. тутумуна карай жөнөкөй ж-а татаал З.А. болуп бөлүнсө, морфологиялык структурасына карай уңгу же тубаса ж-а туунду түзүлүштөгү З.А. болуп бөлүнөт. Жөнөкөй З.А. бир гана сөздөн туруп, заттык маани билдирсе (айран, кымыз), татаал З.А. эки же андан артык сөздөрдүн тизмегинен түзүлүп, бир гана лексикалык номинативдик маани билдирет (ташбака, бакажалбырак).

ЗООНИМ - ономастиканын бир тармагы жаныбарларга, айбанаттарга атайын энчиленип берилген энчилүү ат: Мойнок, Бөрүбасар, Учар, Тайтору, Акборчук, Телкызыл, Акбайпак, Орлик ж.б.у.с.

И

ИДЕОГРАММА - (грек. Idea - түшүнүк, gramma – белги, тамга,) жазуу белгиси, бүтүн сөз. И.деген термин м-н кошо логограмма деген термин дагы колдонулат. Белгилүү бир тилдин фонемалык составын чагылдырбастан, бүтүндөй бир түшүнүк, идеяны билдирүү үчүн колдонулган сүрөт же иероглифтик шарттуу белгилер жана алардын системасы.

ИДЕОГРАФИЯЛЫК ЖАЗУУ (гр. idea – ой, түшүнүк, идея ж-а grapho – жазамын). И. Ж. ар бир түшүнүккө ылайык идеограммалар (шарттуу белгилер) кабыл алынып, алар белгилүү бир маанини туюнткан. Идеограммалар м-н алар билдирген түшүнүктөрдүн арасында сырткы окшоштук болбогондуктан, аны түшүнүү сабаттуулукту талап деле кылбайт. И. Ж. м-н конкреттүү, абстракттуу нерселер жөнүндө да пикир алышууга мүмкүн болгон.

Жазуу ар башка тилде ар түрдүү окулганына карабай, бирдей түшүнүктү билдирет. Мисалы, физикалык, химиялык формулалар, арифметикалык белгилер, математикалык цифралар бардык тилдер үчүн бирдей түшүнүктүү. Бул адамдардын кайсы

тилде сүйлөгөндүгүнө карабастан, өз ара пикир алышуусуна эч кандай кыйынчылык келтирбейт.

И.Ж-да ар бир сөзгө өзүнчө идеограмма ачууга туура келген. Бул идео-граммалардын санынын өтө көбөйүп, кетишине түрткү болот да, үйрөнүүнү оордотот. Ошондуктан түшүнүүнү жеңилдетүүгө багытталган жазуунун жаңы түрүн табууга аракеттенүү улантыла берген.

ИДИОЛЕКТ (грек. *idios* - өздүк, өзгөчө + (диа)лект) - белгилүү бир тилде сүйлөгөн адамдын кебине мүнөздүү болгон формалдык ж-а сти-листикалык өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы. И. "диалект" термининин модели боюнча түзүлүп, тилдеги аймактык ж-а социалдык өзгөчөлүктөрдү эмес, жеке индивидуалдуу өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт. И.-тар мааниде, жеке адамдын кебинин спецификалык бөтөнчөлүктөрү; бул аспектиде И. поэтикада (кептин же стилдин жеке ж-а жалпы мүнөздөмөсүн аныктоо үчүн) ж-а нейролингвистикада (афазиянын түрлөрүн ж-а мүнөзүн аныктоо үчүн) иликтенет. Ал эми кеңири маанисинде И. – жеке адамдын белгилүү бир тилди колдонуусунда ошол тилде жаралган тексттердин жыйындысындагы өзгөчөлүк, тигил же бул тилдин (адабий тил, аймактык же социалдык диалект) көрүнүшү катары анын структуралык, нормалык ж-а узустук жалпы ж-а спецификалык белгилерине ээ болот.

ИДИОМА - тизмектешкен сөздөр өзүнүн тике маанисинде эмес, өтмө мааниде колдонулган, башка тилдерге сөзмө сөз которулбаган, лексикализацияланган мааниде гана колдонулган туруктуу тизмектер.

ИЗАФЕТ - бири аныктоочтук, экинчиси аныкталгычтык катышта турган эки зат атоочтун айкашынан уюшулган атоочтук сөз айкашы. Мындай аныктоочтук катыштагы сөз айкаштары түркологияда, анын ичинде кыргыз тилинде да "изафет" деп аталат. Бул термин түркологияга араб грамматикасынан кабыл алынган – "отношение" и "дополнение" ("катыш" ж-а "толуктоо") деген маанини берет. Изафеттик сөз айкашынын биринчи компоненти дайыма илик жөндөмөдөгү же атооч

жөндөмөдөгү зат атоочтордон болот: *баланын көйнөгү, мектеп багы, темир дарбаза* ж.б., экинчи компоненти таандык мүчөлүү же ансыз деле уюшулат. Ушуга ылайык изафеттин 3 түрү бар:

Изафет I - биринчи, экинчи компоненти тең атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болот, өз ара ыкташып байланышат: *күмүш кашык, түлкү тебетей, жыгач көпүрө* ж.б.

Изафет II - биринчи компоненти илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылган зат атоочтон, экинчи компоненти III жакка таандык формадагы зат атоочтон болот: *музыка уну, шаар калкы, кыргыз адабияты* ж.б.

Изафет III - биринчи компоненти илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчи компоненти III жакка таандык формадагы зат атоочтон болот: *койдун жүнү, мектептин имараты, булактын суусу* ж.б.

ИЗОГЛОССА (грек. isos - түз, тегиз, glossa - тил, кеп) - географиялык картада айрым бир тилдик фактынын (фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик же лексикалык) таралыш аймагынын чеги. Мис., кыргыз тилинин түштүк диалектисиндеги э фонемасынын таралыш чеги түштүк областтарга (Ош, Жалал-Абад, Баткен) туура келет.

Тилдик түрдүү кубулуштардын И-сы, адатта, бири-бири м-н дал келбейт, бирок алар көп учурда бири-бирине жакын, бир багытта өткөн аймактарда орун алышы мүмкүн. Мындай аймактар салыштырмалуу тилдик биримдик м-н мүнөздөлөт. Алар диалектилерге же тилди диалектилик ажыратуунун башка бирдиктерине туура келет.

"Тилдик ландшафт", б.а., белгилүү бир тилдин аймагындагы И-лардын жыйындысы лингвистикалык географиянын негизги объектиси болуп саналат.

ИЛЕПТҮҮ СҮЙЛӨМ - күчтүү эмоцияны билдирип, илептүү интонация м-н айтылган сүйлөм. Кыргыз тилинде И.с. эмоцияны, психикалык абалды билдирүүчү сүйлөм катары жай,

суроолуу, буйрук сүйлөмдөрдүн базасында уюшула берет. Мындай сүйлөмдөрдө кабарлоо+эмоция, суроо+эмоция, буйруу+эмоция маанилери биримдикте болот.

И.С-дү аныктоодо интонация маанилүү роль ойнойт. Анын тутумундагы сезимди билдирүүчү сөз өзгөчө көтөрүңкү тон м-н, басым коюлуп айтылат: *Жер, дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда адам баласын баккан жер, сен айткын!*

Кыргыз тилинде И.С-дү уюштуруучу лексикалык-грамматикалык каражаттар болуп түрдүү сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр, каратма сөздөр, интонация ж.б. эсептелет. И.С.-дүн аякталган чегинде айтылыш максатына ылайык илеп белгиси ж-а илеп, суроо белгилери катар коюлат.

ИНВАРИАНТ (лат. *invariantis*-өзгөрбөөчү) - бир эле маани-мазмунду (бир эле бирдикти) анын конкреттүү модификациялары-варианттарынан айырмалап-жалпылоо үчүн колдонулган абстракттуу белгилөө. И. объектинин варианттардан түзүлгөн классынын жалпы белгилерин чагылдырат, өзүнчө объект катары жашабайт. Бир түрдүү объектилер классынын аталышы катары И. сөз формасында гана болот. Мис.: тилдеги И. фонетикалык жактан окшош, функционалдык жактан дал келген тыбыштар. "А фонемасы" же "К фонемасы» деген айтылыштар өздөрүнүн конкреттүү реализациясы - варианттарга карата инвариант болушат. "А фонемасын" айтууга аракет жасоо м-н, биз анын өзүн эмес, варианттарынын бирин "а..." айтабыз.

И. түшүнүгү – тилдик материалды иреттөөнүн классификациялык каражаты. Тилдин бардык бирдиктери варианттардын көптүгү түрүндө жашайт. Тилдик бирдиктердин варианттуулугу бүткүл тилдик системанын варианттык-инварианттык түзүлүшүнө негиз болгон.

ИНВЕРСИЯ (лат. *inversio* – которуштуруу, орун алмаштыруу)
1) кеңири маанисинде: сүйлөм мүчөлөрүнүн көнүмүш орун тартибинин бузулушу, өзгөрүшү; 2) тар маанисинде: сүйлөм

мүчөлөрүнүн орун тартибинин син-таксистик байланыштардын өзгөрүүсүнө ж-а сүйлөмдү актуалдуу жиктеш-тирүүгө байланышпаган өзгөрүүсү. И. кеңири маанисинде да ж-а тар маанисинде да сөздү (сөздөрдү) маанилик ж-а эмоционалдык жактан бөлүп көрсөтүүнү шарттайт, б.а., И.-сөздөрдүн стилистикалык жактан нейтралдуу (бейтарап) орун тартибинин бузулушу.

Мында рема темадан мурда келип калат: *Кандай сонун жаз жамгыры.* И. поэтикалык кепте, өзгөчө, ырларда муун өлчөмүн, уйкаштыкты, камсыз кылуу үчүн кеңири колдонулат: *Ай чыкты тептегерек алтын табак, Шыбырайт камыш башы айга карап* (Р.Шүкүрбеков). Айрым учурларда И. стилистикалык максатты да аркалайт.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ (лат. inter – өзара, ж-а ferio – тиешелүү, жакындайт) - кош тилдүүлүктөгү тилдер системасынын байланышы. Алар башка тилди үйрөнүүдөн жаралат да, ошол тилдин системасы м-н нормасынан четтеп, ката катары кабылданат.

И. - эки тилде сүйлөгөн адамдын тилинде башка тилдеги сөздөрдүн акцент болуп калышы же эне тилдин таасири астында экинчи тилдин нормасынын жана грамматикалык туура системасынын бузулушу катары мүнөздөлөт. Ал туруктуу же туруксуз болушу мүмкүн. И. тилдин бардык бөлүгүнө мүнөздүү, бирок фонетикада көп байкалат. И.-нын негизги булагы болуп карым-катыштагы тилдердин типологиялык айырмачылыгы жана башка тилдеги сөздөрдүн таралуусу, ар түрдүү фонемалык составы, фонемалардын по-зициялык эрежелериндеги өзгөчөлүк, алардын айкашы, айырмалуу интонациялар, дифференциалдык ж-а интегралдык белгилер, грамматикалык категориялардагы айырмачылыктар ж.б. эсептелет. И. пайда болуш механизми боюнча фонологиядагы өзгөрүүлөргө окшош. Тектеш тилдердеги аралашкан тыбыштар (субституттар) интерференцияда диафоникалык тыбыштар деп аталышат. Ал эми эне тилдеги тыбыштар экинчи бир тилдеги тыбыштар м-н алмашса, диафон

деп аталат. Ушул сыяктуу кубулуштар морфологияга да, лексикага да тиешелүү. Ошондуктан диаморфия ж-а диасема байланышы жөнүндө да сөз кылууга болот. Мурда пайда болгон И. тил системасында субстрат ж-а суперстрат түрүндө кала берет.

ИЧКИ КЕП -1) кептик иш-аракеттерди "мээде" пландаштыруу ж-а көзө-мөлдөө; бул маанисинде И.К. ой жүгүртүүгө окшош болуп, анын реа-лизацияланышынын бир формасы катары каралат.

2) иш-аракетин пландоо максатында адамдын үн чыгарбай, ичинен өзү м-н өзү сүйлөшүүсү; 3) кеп айтымынын жаралышынын фазасы катары сүйлөөнүн ички программасы. И.К-тин бул түрү пикирлешүү м-н, алгачкы экөө ой жүгүртүү м-н байланыштуу. Кеп актысынын фазалык структурасы жөнүндөгү теория Л.С.Выготский тарабынан иштелип чыгып (1932), советтик психоллингвистикада өнүктүрүлгөн. Бул теорияга ылайык кептин жаралышы бири-бирине удаалаш келүүчү этаптардан турат: интенция, жүйө (мотив), ички программалоо ж-а реализация. И.К. айтымдын семантикалык схемасын чагылдыруунун каражаты катары, ички сүйлөшүү катары кептин башка түрлөрүнөн каражаттары боюнча айырмаланат: ички сүйлөшүүдө табигый тил колдонулат; башка түрлөрүндө - предметтик маанилердин белгилүү тартипте уюшулган системасы - универсалдык-предметтик код, образ ж-а схемалардын коду пайдаланылат.

ИЧКИ ФЛЕКСИЯ – флективдүү тилдердеги морфемалык грамматикалык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнүн бири. Үндүүлөрдүн сөз өзгөртүүчү ж-а сөз жасоочу маанилерге ээ болуу м-н, өз ара кезектешүү - алмашуусу. Мындай көрүнүш, негизинен, индоевропа тилдеринин грамматикалык системасында, айрыкча, герман тилдеринде кеңири кездешет. И.Ф. сөздөрдү ж-а формаларды айырмалоонун бирден-бир көрсөткүчү болуп эсептелет. Кыргыз тилинде И.ф. аз да болсо кездешет. Уңгуга айрым мүчөлөр уланганда уңгунун баштапкы

формасы өзгөрүп, бузулуп кетет: *Мен - мага - маа, сен - сага - саа, ал - ага - аа* ж.б.у.с.

К

КАКШЫК ЛЕКСИКАСЫ - шылдың, мыскыл, келеке кылуу максатында мактап, ашыра баалап же өтмө мааниде айтылган сөз. Мис., *Ооба, балдарың кыйын эмести...* Мында "кыйын" деген сөз өз маанисинде эмес, какшык иретинде өтмө мааниде (жакшы эмес деген мааниде) колдонулду. К.Л. кон-текстте гана так аныкталат. К.Л. башка сөздөрдөн интонациясы, басымы, айтылыш манерасы боюнча айырмаланат. Ушул фоностилистикалык белгиси, мааниси аркылуу биз К.Л. сүйлөшүүдөн байкайбыз. "Кер какшык" деген туюнтма "кыйкым таап, шылдыңдоо", "келекелөө" сыяктуу маанини туюнтат. Мында тескери сүйлөгөн, тетири сөздүүлүк да бар. К. Л. колдонулуш өзгөчөлүгү чектелүү. Алар көбүнчө көркөм стилде көркөм образ түзүү үчүн эстетикалык максатта колдонулат. О.э. турмуш тиричилик сүйлөшүү стилинде ж-а публицистикалык стилдин айрым жанрларында кездешет. Ал эми иш стилине, илимий стилге К.Л. мүнөздүү эмес.

КАЛАМБУР - бир нече маанилүү, окшош сөздөрдү тамаша иретинде бура сүйлөө, бул сөздөр катышкан сүйлөшүү, К. табияты конкреттүү текстте аныкталат. К. күнүмдүк турмушта адамдардын маанайын жакшыртуу, күлдүрүү иретинде көп колдонулат. Көркөм чыгармада юмордук кырдаалды түзүүдө пайдаланылат. К. илимий ж-а иш стилине мүнөздүү эмес.

КАЛЬКА (франц. *colque* - копия, көчүрмө, үлгү) - башка тилден сөзмө-сөз которуунун натыйжасында жаңы сөздүн же анын жаңы маанисинин пайда болушу. Т.а., бир тилдеги сөздү же сөз айкашын өз калыбынан бузбай экинчи тилге сөзмө-сөз которуу. Мис., *доска почета - ардак такта, литературный язык - адабий тил, учитель - окутуучу* ж.б.

К. түрлөрү: сөз жасоочу К. (бөлөк тилден морфемалык сөзмө-сөз которуу. Мис., орусча. *красный уголок* - кырг. *кызыл*

бурч.); семантикалык К. (бөлөк тилдеги сөздүн өтмө маанисин кабыл алуу. Мис., кырг. «чектелүү» - орусча «ограниченный» - *туповатый, недалекий*), Фразеологиялык К. (фразеологизмдердин сөзмө сөз которулушу. Мис., *крылатые слова - учкул сөздөр*). К. котормо ишинде кеңири колдонулат. К. тил илиминин этимология ж-а лексикология бөлүмүндө изилденет.

КАРАТМА СӨЗ - бирөөгө тике арналып, чакыруу иретинде айтылган сөз К.С. деп аталат. К.С. - грамматикалык жактан эркин, интонациялык жактан өзгөчө мүнөзгө ээ сүйлөмдүн компоненти. Ошондуктан К.С. сүйлөмгө грамматикалык жактан мүчө эмес. Оозеки сүйлөшүүдө интонация м-н бөлүнүп айтылат, жазууда К.С. үтүр м-н өзүнчө бөлүнүп жазылат. Бирок К.С. сүйлөмдүн жалпы мазмунуна карата айтылып, угуучунун көңүлүн буруу функциясын аткарат.

КАТАФОРА - текстте али айтыла элек информация жөнүндө алдын-ала кеп кылуу, баяндалып жаткан окуя бүтө электе андан ары эмне болоору тууралуу алдын-ала билдирүү, алдыга кайрылуу деген маанини туюндурат.

Негизинен, тексттеги информациянын андан ары өнүгүшүнө негиз болгон интеграциялык каражат. Маселен, текстте кеп боло турган окуя жөнүндө алдын-ала кабар, комментария берилет да, ал кабар тексттин кийинки уландысында чечмеленет. Тексттеги ойдун уландысы, динамикасы, кыймылы ж-а андан кийинки этабы ушинтип башталат. Мис., окумуштуу С.Жигитов "Күн тууду" деген икаасында тексттин үзгүлтүксүз кыймылын минтип түзгөн: *"...Бир сапар күндүз кое берсек, ал (ит) биздикине келаткан карыя бабабызды байкатпай куду май куйрук туштан каап алды. Чапандын калыңдыгына баракелде, иттин тиши чалдын этине өтпөй калыптыр. Ошо жолу Түмөн Жолборсту байлап алып эси-көөнүнөн кеткис кылып аябай сабады. А деле пейли бузулган итке сабак болбоптур. Ал кийин райондук милициянын начальнигине асыла кетпедиби".*

Алды сызылган синтаксема - К.-лык синтаксема. Бул К-лык синтаксе-мадан кийин *Жолборс милициянын начальнигин кантип капканы, анын ким экени, анын күлкүгө, шылдыңга кантип кириптер болгону* жөнүндө окуя уланып кетет. Бул тексттин уюшулушунун К-лык жолу, К-лык интеграциясы болуп саналат. Мындай жол тексттин бирдиктеринин бекем семантика-структуралык байланышын, баяндоонун үзгүлтүксүз кыймылын түзөт.

Ар кандай синтаксема, синтаксемалык структура К-лык функцияны ат-карышы мүмкүн. Биз аны тексттин жалпы мазмунунан гана байкайбыз. Мис., *"Бирок, ошондон көп өтпөй үчөөбүздүн ортобузда мен түшүнбөгөн кызык окуялар баиталып, акыр аягы чатак м-н бүтсө болобу. Кептин баары Ажике жеңем самоор коюп, бизге түшкү чай берем дегенден баиталды окшойт..."* Андан кийин ошол чатактын чоо-жайы жөнүндө "Мунабия" аңгемесинде баян берилет. Бул - тексттин уюшулушунун бир механизми, ыкмасы. Көрүнүп тургандай, К-лык каражаттар текстте семантикалык динамиканы туюндуруп, текстти интеграциялоочу функцияны аткарат. К. текстте астыртан сөз чыгарып, андагы баяндын андан ары уланышына шарт түзөт. Ошентип, текстте семантикалык, структуралык, коммуникативдик бир бүтүндүк, бир монолит түзүлө баштайт. Пикир алышууда информацияны туюндурууда мындай биримдик өтө зарыл. К-лык каражаттар текстти интеграциялоочу төмөнкүдөй функцияны аткарат: - тексттеги информациянын андан ары өнүгүшүнө негиз болуп, ойдун уландысын, динамикасын, кыймылын ж-а кийинки этабын көрсөтөт; - тексттин бирдиктеринин ортосундагы семантикалык, структуралык байланышты, баяндоонун континуумун, үзгүлтүксүз кыймылын уюштурат; - текстте информациялык борбордун эволюциясын көрсөтүп турган каражат катары тексттин коммуникативдүүлүгүн түзүүгө катышат; - чаржайыт өңдөнүп, текстте чачылып, темадан четтеп бараткансыган баянды теске салат; - баяндоонун мезгилдик ж-а мейкиндик алкакта ээн-эркин болушун шарттайт ж.б.

КЕМТИК СҮЙЛӨМ - толук сүйлөмдөр м-н катышта туруп гана сүйлөмдүк касиетке ээ болгон сүйлөм. М: - *Сен кайда бардың ? - Шаарга.*

К.С-дөр адам турмушундагы кандайдыр бир информацияны баса көр-сөтүү функциясын аткарат. Б.а., К.С-гө семантикалык акцент түшүрүлүп айтылат. Ошондуктан К.С. өзүнчө бөлүнүп, обочолонуп жазылат. Мис.,

- *Ким үчүн эмгектендим?*- *Келечек үчүн.*

К.С. интонациялык жактан башка сүйлөмдөрдөн айырмаланат. Оозеки сүйлөшүүдө К.С. интонация аркылуу ажырым айтылат, Жазууда К.С. гра-фикалык ыкма м-н бөлүп жазылат.

К.С. грамматикалык табияты боюнча үчкө бөлүнөт:

- 1) Ээнин зоонасында уюшулган К.С.
- 2) Баяндоочтун зоонасында уюшулган К.С.
- 3) Айкындооч мүчөлөрдүн зоонасында уюшулган К.С.

К.С. семантика - структуралык өзгөчөлүктөрү боюнча дагы бир нече түрлөргө бөлүнөт: өксүк К.С., баяндоочсуз К.С., диалогдук К.С. ж.б.

КЕП АГЫМЫ - айтымдардын тыбыштык удаалаштыгы; мааниси жактан байланышкан синтаксистик элементтерден турган интонациялык бирдиктерге (синтагмаларга) ажырайт. К. А-н жиктештирүүнүн 1) сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү м-н, 2) сүйлөөчүнүн айтылып жатканга карата мамилеси м-н шартталган 2 тиби бар. Жиктештирүүнүн 1-тиби милдеттүүлүк мүнөзүнө ээ, анын бузулушу К.А. түшүнүүнү кыйындатат (*Жазуучу келе албай калгандыктан, жолугушуу болбой калды*). 2-тиби милдеттүү мүнөзгө ээ эмес, варианттары болушу ыктымал (*Жазуучу келе албай калгандыктан, жолугушуу болбой калды же Жазуучу келе албай калгандыктан, ң жолугушуу ң болбой калды*).

К.А-н синтаксистик жиктештирүү синтагмалык жиктештирүү м-н дал келе бербейт, маселен, жөнөкөй сүйлөм эки синтагмадан турушу ыктымал, ал эми татаал сүйлөмдө бир гана синтагма болушу мүмкүн.

КЕП МАДАНИЯТЫ - бул термин, негизинен, сүйлөшүүнүн, жаза билүүнүн негиздерин, сапаттарын, теориялык жагдайларын, категориялык талаптарын, нормаларын изилдеген илимдин аталышын туюндурат.

1. Объективдүү тарыхый көзкараш боюнча, К.М. - тигил же бул доордо жашаган коомдун кебинин ал-акыбалын изилдеген филологиялык илимдин бир бөлүгү.

2. Нормалаштыруу, теске салуу (регуляциялоо) көзкарашы боюнча, К.М.- адамдардын ортосунда пикир алмашууну канааттандыруу үчүн тилди колдонуунун эрежелери, өбөлгө - принциптери жөнүндөгү филологиялык илимдин бир тармагы. Т.а., К.М.- бул кептин нормативдүүлүгү.

К.М. сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарынын жыйындысын, си- стемасын изилдөөчү илим деген да көзкараш бар. (Б.Н.Головин, С.Ж.Мусаев). Сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарына: анын тууралыгы, тазалыгы, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу, адептүүлүгү, орундуулугу, таасирдүүлүгү кирет. К.М. мына ушул маселелерди изилдейт. К.М. адамдардын сүйлөшүү маданиятын ж-а алардын жалпы эле маданиятын, адеп-ахлагын, ички жан дүйнөсүн өнүктүрүү максатын көздөйт.

КЕП ТЕМПИ (итал. tempo, лат. tempus - убакыт) – кептин элементтерин: тыбыш, муун, сөздү айтуунун ылдамдыгы. Ал секундуна айтылган тыбыш, муун, сөздөрдүн санын эсептөө же алардын орточо узундугу аркылуу аныкталат. К.Т. аныктоо, баарынан мурда, айтылган кепти кабыл алууда үндүүлөрдүн биринен кийин биринин айтылыш убагын же муундун орточо узундугун кабыл алуу негиз болот. Ошондуктан К.Т. интонациянын бир компоненти экендиги талашсыз. Айтуунун

аягында К.Т. жайлатуу анын интонациялык бирдигин түзүүнүн каражатына айланат. К.Т. маанилүү же маанисиз нерселерди айтууда, мааниси жагынан өтө маанилүү кептин бөлүгүн айтууда (бүтүндөй синтагма же айрым сөз) кеп жай, түшүнүктүү, так айтылат. Ал эми анчалык мааниге ээ болбогон кептин бөлүгү (мисалы, киринди сөз) ылдамдатылган темпте сүйлөнөт. К.Т-нин артыкчылыгы ар бир жеке кишинин сүйлөө өзгөчөлүгүнө, эмоционалдык абалына, пикир алышуунун жагдайына ж-а сүйлөөсүнүн стилине байланыштуу болот. К.Т. кептик бирдиктеринин узундугунан, тагыраак айтканда, сөз м-н синтагма канчалык узак (узун) болсо, тыбыштын (муундун, сөздүн) орточо узундугу ошончолук кыска болот.

КЕП ЭТИКЕТИ - коомдо пикирлешүүчүлөрдүн кептик баарлашуусун уюштуруу, алардын социалдык ролдоруна ж-а бири-бирине карата пози-цияларына ылайык баарлашуусун колдоо, официалдуу ж-а официалдуу эмес чөйрөлөрдөгү өз ара мамилесин жөнгө салуу үчүн иштелип чыккан баарлашуу формулаларынын системасы. К.Э, кеңири маанисинде этикеттин семиотикалык ж-а социалдык түшүнүктөрү м-н байланышта болуп, баарлашуунун тигил же бул регистрин тандап алууда жөнгө салуучу роль ойнойт. М.: "Сиз" же "сен" деп, аты-жөнүн атап же башка номинациялар боюнча кайрылуу, айыл же шаар чөйрөсүндөгү баарлашуу өзгөчөлүктөрү, улуу муундар же жаштар арасындагы баарлашуу жолдору ж.б. Тар маанисинде К.Э. кайрылуу, көңүл буруу, таанышуу, учурашуу, коштошуу, кечирим суроо, ыраазычылык билдирүү, куттуктоо, кеңеш берүү же суроо, өтүнүч, чакыруу, сунуш кылуу, макул болуу, жактыруу, боор ооруу, көңүл айтуу, комплимент, каалоо-тилек айтуу кырдаалдарында сылык түрдө баарлашуунун функционалдык-семантикалык бирдиктеринин системасын түзөт. К.Э-нин коммуникативдик стереотиптери баарлашууга жаңы логикалык мазмун берүү үчүн эмес, социалдык жактан мааниге ээ маалыматтарды билдирип, сүйлөөчүлөрдүн максаттарын аткаруу, тилдин негизги функцияларын манифестациялоо үчүн кызмат кылат.

К.Э-нин функциялары тилдин коммуникативдик функциясына таянуу м-н өз ара байланыштуу атайын функциялардан түзүлөт: контакт түзүүчү (фатикалык), адресатка багытталуучу (коннотативдик), жөнгө салуучу, эркти билдирүүчү, түрткү берүүчү, көңүл буруучу, адресатка ж-а баарлашуу абал-чөйрөсүнө карата мамилени, сезимди билдирүүчү функциялар.

К.Э-нин тематикалык ж-а синонимдик катар формулаларынын система-лык уюшулушу семантикалык деңгээлде турат. К.Э-нин бирдиктеринин синонимдик катарынын байлыгы түрдүү социалдык белгидеги комму-никанттардын түрдүү мүнөздөгү социалдык карым-катышы м-н шартталган. Айрым бирдиктер бир гана чөйрөдө колдонулуу м-н, социалдык символизмдин белгилерине ээ болот.

К.Э. функционалдык-семантикалык универсалий болуп эсептелет. Ошентсе да ал узуалдык кептик жүрүм-турум, каада-салт, жөрөлгөлөр, конкреттүү аймактын жашоочуларынын вербалдык эмес коммуникациясы м-н байланышкан улуттук спецификага ээ. К.Э-нин формулалары көп сандагы фразеологизмдерди, макал-лакаптарды камтыйт. Индивиддер арасындагы кайрылуулардын формасы да улуттук мүнөзгө ээ.

К.Э. социолингвистика, этнолингвистика, прагмалингвистика, стилис-тика, кеп маданияты м-н байланышта изилденет.

КЕСИПТИК ЛЕКСИКА - кандайдыр бир өндүрүш ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын сүйлөшүүсүнө мүнөздүү, тиешелүү болгон сөздөр. Кыргыз тилинин сөздүк курамында жалпы элге кеңири түшүнүктүү эмес, колдонулуш чөйрөсү тар, чектелген, кесиби боюнча байланышкан адамдардын сүйлөшүүсүндө гана кеңири колдонулуп, ошолор үчүн түшүнүктүү болгон К.Л. да бар. Кыргыз тилинде мал чарбачылык, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, устачылык, аңчылык, саяпкерлик, бакчылык, пахтачылык, тамекичилик деген ж.б. кесиптерге байланыштуу К.Л. түрлөрүн

бөлүп көрсөтүүгө болот. Кээ бир К. Л-дагы сөздөр колдонулуш чөйрөсү кенейип, жалпы элдик сөзгө айланып кетет (М.: *тузак, шалы, туур, пахта, була* ж.б). К.Л. көркөм чыгармада көркөм образ түзүү, эмгек процессин деталдаштырып терең сүрөттөө максатында көркөм каражат катары да колдонулат.

КИНЕСИКА (грекче *kinesis* - кыймыл) - сүйлөшүүдө вербалдык эмес компонент катары катышкан, кандайдыр бир маанини туюндурган мимикалык ж-а пантомимикалык кыймылдардын, ымдоо, жаңсоолордун, ишаараттардын, жыйындысы. Кыргыз тил илиминде (паралингвистика тармагында), о.э. сүйлөшүүнүн теориясы ж-а семиотикада, тилдик мекен таануу багытында да изилденет. К. синхрондук негизде байыркы сүйлөшүү ишмердигин калыптандыруучу каражат катары мүнөздөөгө болот.

КИРИЛЛ АЛФАВИТИ - Славян алфавити 9-кылымдын аягы, 10-кылымдын башында пайда болгон. Бул алфавитти түзүү бир туугандар Кирилл м-н Мефодийдин диндик-саясий агартуучулук ишмердигиндеги максаттар м-н шартталган. Бул бир туугандар болгар болушкан, Византиядагы Солуна шаарында туулган. Кирилл м-н Мефодий славяндар үчүн грек алфавитин негиз кылып, азбука түзүшөт да, дин китептерин славян тилине которушкан. К., негизинен, түштүк (болгар, серб, македон) ж-а чыгыш славяндарга (орус, белорус, украин) тарайт. Россияда 1707-1710-жылдары бул алфавит чоң өзгөрүүгө учурайт. Анткени Петр 1 азбукага реформа жүргүзүп, орустарга ылайык граждандык шрифти кийирүү маселесин көтөрүп, аны ишке ашырат. Бул алфавит бүгүн кыргыз тили үчүн да колдонулуп келет.

КИРИНДИ СӨЗ – сүйлөмдө туюндурулуп жаткан ойго карата айтуучунун көзкарашын, баамын, баасын, мамилесин, эмоциясын ж.б. кырдаалдарын көрсөтүп турган сөздөр ж-а сөз тизмектери. К.С. грамматикалык жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү м-н байланышпайт. Бирок мааниси боюнча сүйлөмгө

жалпы жонунан эмоционалдык, экспрессивдик ж-а ар кандай кошумча маанилерди киргизип турат.

КИРИНДИ СҮЙЛӨМ - булар да киринди сөздөр сыяктуу сүйлөмдүн жалпы маанисине карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Бирок К.С. түзүлүшү боюнча киринди сөздөн айырмаланат. Анткени ал жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу эле предикативдик борборго (баш мүчөлөрү же алардын бирөө) ээ. К.С. окшоштуруу, салыштыруу, болжолдоо, күчөтүү, тактоо, өкүнүү, макулдук, ишенич, кеңешүү, өтүнүү, сурануу ж-а жекече ар кандай мами-лелерди, кошумча модалдык маанилерди сүйлөмгө бөлүү үчүн колдонулат.

КОЙНЕ – (грек. KOINE lialectos – (диалектиден жогору) – “жалпы тил”) ар түрдүү диалектилерде же тилдерде сүйлөгөн адамдардын ортосунда бардык сүйлөшүү чөйрөлөрүндө күнүгө сүйлөшө турган тил.

Азыркы социологиялык аспектиде К. белгилүү бир региондо дайыма сүйлөшүүнү тейлеп турган сүйлөшүү каражаты катары эсептелет. К. диалектиден жогорку тилдик форма катары, т.а., бир нече диалектиге бөлүнгөн тилде бардык эл колдонгон диалектиден жогорку жалпы тил катары кабыл алынат. К. бирдиктүү адабий тилдин калыптанышына өбөлгө түзөт.

КОММУНИКАЦИЯ – (лат. communciatio, communico – байланышуу, катышуу) адамдардын ортосунда ой-пикирлердин, идеялардын алмашылышы, таанып билүү, эмгектенүү ишмердигинде адамдардын биргелешинин, байланышынын, аркеттенүүсүнүн спецификалык формасы. Адамдардын ортосундагы К. тилдик каражаттардын негизинде ишке ашат. Тил коммуникативдик кызмат аткарганда, каражат, белгилик маңызга ээ болот. Ушунун натыйжасында, К. аркылуу индивид коомдо жашаган жеке адамдардын ж-а жалпы эле коомдун, турмуш-тиричиликтин ар кайсы жагдайларын, багыттарын, максаттарын таанып билет. Ошентип, К. индивидди коомдук инсан катары калыптандыруучу негизги маанилүү механизмге айланат.

К. коомдук мүнөздөгү процесс болгондуктан, жалпы эле коомдун калыптанышына, өнүгүп-өөрчүшүнө да кызмат кылат. К.-нын негизги маселеси – информация туюндуруу. Ушул зарылдыктын негизинде, К.-нын өзү түзүлгөн. К. коммуниканттар (айтуучу м-н угуучу) аркылуу ишке ашат.

Адам баласынын маалымат алмашуусу эки башка типтеги каражаттар м-н уюшулат:

Вербалдык К. (тилдик каражаттар аркылуу ишке ашкан К.).

Вербалдык эмес К. (тилдик каражаттардан бөлөк каражаттар, маселен, музыка, мимика, пантомимика, Морзе азбукасы, сүрөт, бий, математикалык элементтер, компьютердик белгилер ж.б. аркылуу жүргүзүлгөн К.)

К. тексттик формада ж-а мазмунда реализацияланат. Ушуга байланыштуу вербалдык тексттер ж-а вербалдык эмес тексттер адам баласынын К.-сын ишке ашыруучу кызмат өтөйт. К. ушундай көп түрдүү, көп жактуу, ар тараптуу мүнөзгө, табиятка ээ. Вербалдык К. оозеки ж-а жазуу түрүндө болот. Анда экстралингвистикалык факторлор (сүйлөшүүнүн чөйрөсү, максаты, кызыкчылыгы, стили, саясаты, мезгили, орду, жагдай-шарты, сүйлөшүүдөгү мамиле ж.б.) вербалдык К. табиятын аныктайт, шарттайт.

К. табиятында индивидуалдуу өзгөчөлүктөр да, жалпы коомдук, улуттук, менталитеттик, стереотиптик белги-касиеттер да, стилдик айырмачылыктар да, прагматикалык жагдайларга байланыштуу кайталангыстык, нукура жекелик ички сапаттар да диалектикалуу карым-катнашта гармониялуу жашайт.

КОНВЕРГЕНЦИЯ (лат. convergo - жакындашуу, окшошуу) – эки же андан ашык лингвистикалык негиздердин бири-бирине дал келүүсү, окшошуусу. К. деген түшүнүктүн эки аспектиси бар: 1) глоттогоникалык К; 2) структура-диахрониялык К. Глоттогоникалык К. деген - бир нече тектеш же тектеш эмес тилдердин узак мезгил интенсивдүү карым-катнашынын негизинде же тилдердин аргындашуусунун натыйжасында

структуралык окшош, орток жалпы касиет-белгилердин пайда болушу. Ушунун негизинде жанаша (контакттуу) К. ж-а субстраттык К. деген эки түрү бар: К. тилдин айрым деңгээлин (мис., фонологиялык системасын же лексикасын), о.э. тилдин бардык жалпы деңгээлин камтышы мүмкүн. Ареалдык таасирдеги К-ны конвергенттик зона деп атайт. Ушул зонанын негизинде тилдердин союзу түзүлүшү мүмкүн. Глоттогоникалык К. деген түшүнүккө бир эле тилдеги бир нече диалектилердин биригиши, жалпы тилди (койне) түзүшү да кирет.

Структура-диахроникалык К. - тилдик системадагы варианттык же инварианттык ар түрдүүлүктү, айырманы азайтып турган тарыхый процесс. Структура-диахроникалык К-нын булагы тилдик бирдиктердин позициялык шарт-кырдаалынын өзгөртүлүп реализацияланышы болуп саналат. Ушундай аспектидеги К-ны диахрониялык фонология теориясында Е.Д.Поливанов (1928-ж.) иштеп чыккан. Бул маселе Р.О.Якобсон (1930-ж) тарабынан да башкача терминдик аталышта иштелген. Фонологиялык К-нын негизин айрым фонемалык айырмалардын дефонологизацияланышы түзөт, б.а., фонемалык ар түрдүүлүктүн азайышынан пайда болот.

К. грамматикалык системада да кездешет. Анда деле колдонулган принцип окшош. Мис., аналогия боюнча вариациялоо, грамматикалык формалардагы омонимияны жоюу ж.б. Мында грамматикалык жактан окшошуу же жакындашуу процесси жүрөт. Конвергенциянын антоними *дивергенция*.

КОНВЕРСИЯ (лат. *conversio* - өзгөрүү, кубулуу) - грамматикада ж-а лексикада мааниси боюнча бири-бирине эквивалент сүйлөмдөр аркылуу информацияны (субъект-объектилик мамилерди) туюндуруу ыкмасы.

К. грамматикада бир эле маани эки башка конструкцияда өзгөрүлүп туюндурулат. Мис., *Ректор студентке сыйлык берди. Студент ректордон сыйлык алды.* Бул грамматикалык К. деп аталат.

Лексикада К. ар түрдүү сөздөр м-н туюндурулат. Анда эки жактуу субъект-объектилик мамилени туюндурган лексикалык конверсивдер колдонулат. Мис., *Алардын түшүмү биздикинен мыкты. Биздин түшүм алар-дыкына жетпейт. Эжем агамдан улуу. Агам эжемден кичүү.* В.В.Виноградов - Л.В.Щербанын шакирти. Л.В.Щерба - В.В- Виноградовдун устаты ж.б.

К. боюнча кайра түзүүдө сүйлөмдө субъект м-н объект бири-бири м-н орун алмашат. Мындай конструкциялар бирдей эле маанини туюндурат да, тилдеги синонимия каражаты катары колдонулат. Ошо аркылуу сүйлөмдөгү актуалдуу мүчөгө басым коюлат. Конверсивдер ар түрдүү мааниде, кээде бири-бирине дал келбеген антонимдик мааниде да болот. (М: *достошуу, урушуу, жолдош, коллега, авторлош, кошуна* ж.б) алардын синтаксистик ж-а семантикалык табияты баштапкы сүйлөмдө да, о.э. өзгөртүлгөн кийинки сүйлөмдө да конверсиялык мамиле-маанини туюндурат (салыштырыңыз: *Асан Садык м-н кесиптеш* ж-а *Садык Асан м-н кесиптеш*).

КОННОТАЦИЯ (лат *connotatio, connote* - кошумча маани бар) - тилдик каражаттардын өз алдынча турган учурда (узуалдык негизде) же сүйлөшүүдө колдонгон мезгилде (окказионалдык мүнөздө) эмоционалдык, баа берүүчүлүк, стилдик боекко ээ болушу. Т.а., тилдик каражаттардын өзүлөрүнүн лексикалык, грамматикалык түз маанисинен (денотаттык маанисинен) сырткары бир нече кошумча маанилерди туюндурушу. К., кеңири мааниде айтуучунун көзкарашына, маданий деңгээлине, таалим-тарбиясына байланыштуу, ошондой эле айтуучунун өзү туюндуруп жаткан нерсеге карата эмоционалдык ж-а баа берүүчүлүк мамилесине жараша, сүйлөшүүнүн стилдик табиятына ылайык тилдик каражаттардын экспрессивдик функциясына, түшүнүктүк-предметтик маанилерине кошумча бир нече маанилердин чөгөрүлүшү болуп эсептелет. К. тар мааниде караганда, тилдик каражаттардын өзүнүн маанисинен сырткары кошумча семантикалык компоненти. К.нын сүйлөшүүдөгү субъективдүү табияты тилдик каражаттардын когнитивдик (таанып билүүчүлүк, гносеологиялык) функцияны

аркалаган объективдүү мазмунуна карама - каршы келет. К-нын субъективдүү мүнөзү бир эле көрүнүштү туюндурган тилдик каражаттын ар түрдүү интерпретацияланыш мүмкүнчүлүгүнөн байкалат. Мис., «көз жашы» деген туюнтма сүйлөшүүдө терс мааниде да ж-а оң мааниде да колдонулушу, түшүндүрүлүшү мүмкүн. К. тексттин экспрессивдик боегун түзгөн эмотивдик-прагматикалык аспектилер м-н тыгыз байланыштуу. К-нын мазмуну, анын тилдик бүтүндөй маңызы - өзүнчө бир прагматикалык «полуфабрикат». Ал сүйлөшүүдө колдонулганда гана субъективдүү модалдуулукка ээ болот. К-нын структурасында ассоциативдик-образдык компонент тилдик бирдиктеги денотативдик ж-а коннотативдик маанилерди байланыштыруучу, андагы баа берүүчүлүк квалификацияны, стилдик маркировканы негиздөөчү компонент катары саналат.

КОНТАМИНАЦИЯ (лат.contaminatio - жалгашуу, жанашуу, аралашуу) - байланыштуу тилдик элементтердин структуралык, функционалдык ж-а ассоциативдик окшоштугунун же жакындыгынын базасында же алардын өзара бири-бирине тийгизген таасиринин натыйжасында семантикалык ж-а формалдык жактан жакындашуусу, биригүүсү.

КОНТЕКСТ (лат. contextus – бириктирүү, байланыш) - тексттин тутумундагы, тегерегиндеги фрагменттер, көрүнүштөр. К. микроконтекст ж-а макроконтекст болуп бөлүнөт. Микроконтекст - тексттин тутумундагы жеке минималдуу, тилдик бирдиктердин тегерегиндеги коннотациялык, ассоциациялык ж.б. өзгөчөлүктөрдү көрсөткөн фрагмент. Макроконтекст - тексттин жалпы тутумундагы, курчоосундагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырган көрүнүштөр.

Тилдик бирдиктерди микро- ж-а макроконтексттик аспектиде иликтөө ар түрдүү жыйынтык-корутундуну берет. Маселен: акын О. Султановдун поэтикалык тексттерин анализдегенде "сүйүү" деген сөздүн микроконтексти 1) ашык болуу, жактыруу, көңүл салуу; 2) жакшы көрүү, сыйлоо, кадырлоо, урматтоо, 3) каалоо, берилүү, деген маанини

түшүндүрөт. Ошол эле мезгилде "сүйүү" деген сөздүн макроконтекстинде (О.Султановдун поэтикалык тексттеринин жалпы жыйындысында) "сүйүү" - бул "айрылуу", "кайгыруу", "арман", "эңсөө", "сагынуу", "кусалануу", "нааразылык" сыяктуу маанилерге, мазмунга жык толгон. Ошентип, микроконтекст ж-а макроконтекст өзүнүн табияты, функциясы боюнча ар түрдүү болот.

Тексттеги информация баштан аяк ыраттуу баяндалгандыктан, текстте К. баштапкы К. (солчул К.) ж-а кийинки К. (оңчул К.) болуп бөлүнөт. Мис., *Отряд андан ары жүрүп кетти. Абил кийин орус администрациясы келгенге дейре падышадан алган өзгөчө жарлык катары каратаман элди көп жылы чарк имерип бийлөөгө укук болуп берген ошол кагазды көзүнө сүртүп, тооп кылып, көлөкөсү узарып, үңкүйүп калып калды* (Т.Касымбеков).

Бул баяндамада отряд жүрүп кеткенге чейинки фрагмент баштапкы (солчул) К. болот. Отряд жүрүп кеткенден кийинки фрагмент кийинки (оңчул) К. Солчул К. баяндын себебин (Абилдин кубанычынын себебин) туюндурса, оңчул К. андагы натыйжаны (Абилдин андан кийинки элди чарк имерип бийлегенин) чагылдырып турат.

Демек, К-тин болушу коммуникациянын зарыл шарты. Ушуга ылайык, К. лингвистикалык К. ж-а экстралингвистикалык К. деген түргө бөлүнөт. Сүйлөшүүдөгү шарт-кырдаал, сүйлөшүүнүн орду мезгили, ырааты, айтуучу м-н угуучунун өзгөчөлүктөрү, алардын бири-бирине болгон мамилеси, катышы ж.б. экстралингвистикалык К-ти түзөт. Лингвистикалык же вербалдык К. вербалдык эмес К-ке (мимика, пантомимика, ымдоо-жаңсоого) карама-каршы коюлуп каралып жүрөт. Вербалдык эмес К. вербалдык К-ти дайыма коштоп жүрөт. Кээде анын ордуна колдонулат. Вербалдык эмес К. тилдик бирдиктердин маанисин ачып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. М.: шилтеме жест, жаңсоо сүйлөшүүдөгү мааниси да ж-а мамилени да толук туюнтууга көмөкчү болот.

К. эксплициттүү (т.а., тилдик ж-а тилдик эмес каражаттар м-н так, ачык туюндурулган) ж-а имплициттүү, (тилдик ж-а тилдик эмес каражаттар м-н так туюндурулбай, кыйытылып туюндурулган) түрдө болот. Имплициттүү К. пресупозициянын түрү болуп саналат. Бул же сүйлөшүп жаткандардын мындан мурдакы кырдаал боюнча фондук билими, же буга чейинки тексттер м-н тааныштыгы, билими түрүндө болушу мүмкүн. Мис., *Кеч курун салкындады* деген туюнтмада *Кундуз жылуу болгон* деген имплициттик, солчул К. бар.

КОРЕФЕРЕНТТҮҮЛҮК (ко "бирдей", "бирдиктүү" деген маанидеги приставка, "бирдей окшош референттүүлүк") — сүйлөшүүдө (атооч сөздөр аркылуу) бир эле объектини, кырдаалды туюндуруу, б.а., туюнтмада бир эле референт айтылат. Мис., *Апамдын сөзү жүрөгүмдө. Аны мен ыйык сактайм.* Мында "сөзү" ж-а "аны" деген каражаттар бир эле референтти туюндурду.

К. лексикалык ж-а семантикалык кайталоолордон айырмаланат. Мис., *Күүлдөгөн көл тынчтанды. Күркүрөгөн дайра тынчтанды. Карга карганын көзүн чокубайт.* Мындагы "тынчтанды", "карга", "карганын", деген каражаттар референттүү эмес.

К. - тексттеги байланышты чындаган каражат. К-түн туюндурулушу, каражаты ар түрдүү. Мис., *Банк уурдалды. Уурулар изин жашырып кетишти.* Бул эки сүйлөмдүн байланышы К. аркылуу уюшулду. Анткени "уурдалды" деген этиштин субъектиси "уурулар".

КОРРЕЛЯЦИЯ - бир сөздү экинчи сөздөн айырмалоого негиз боло турган карама-каршы коюлуучу фонемалык катар: *бар-бер-бор* ж.б.

КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨР - жашоо турмушта, маданият м-н илимде, техника, саясат м-н идеологияда, адамдардын жашоого болгон көз карашында дайыма кыймыл болуп турары белгилүү.

Мына ушундай өнүгүү, өзгөрүү учурунда кайсы бир реалдуу заттар, анын айрым бир варианттары колдонуудан чыгып же өркүндөтүлүүгө дуушар болот. Бул тилге да өз таасирин тийгизип, сөздөрдүн колдонуудан чыгып калышына же тескерисинче, жаңы сөздөрдүн, жаңы маанилердин пайда болушуна алып келет. Колдонуудан чыгып калган сөздөр, жалпы жонунан, К.С. деп аталат.

Көөнөргөн сөздөрдүн маанилери көбүнчө тектеш тилдердеги ж-а диа-лектилсрдеги фактылар аркылуу аныкталат. Ошондой эле алардын айрымдары өз алдынча колдонулбастан, туруктуу сөз айкалышынын бир түгөйү катары колдонулуп калгандыгын көрөбүз. Лексикалык составдын байышына караганда анын көөнөрүшү жайыраак болот. Анткени эл арасында кеңири колдонулуп жүргөн сөздөрдү тилден дароо эле сүрүп таштоого болбойт. Ошондуктан К.С. оозеки кепте, чыгармаларда көпкө чейин жашай берет. Сөздөр көөнөрүү жагдайы боюнча бири-биринен айырмаланып турат, ошондуктан аларды тарыхый сөздөр (историзмдер) ж-а архаизмдер деп экиге бөлүп кароого туура келет.

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР - сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, сөз түркүмдөрүнүн өз ара семантика-синтаксистик байланыштарын көрсөтүп же аларга кошумча маани киргизип турган сөздөр.

К.С. лексикалык ж-а грамматикалык бирдиктер катары маани берүүчү сөздөргө каршы коюлган. К.С. лексемалар сыяктуу толук түшүнүктү билдирбейт, өз алдынча сүйлөм мүчөсү боло албайт ж-а грамматикалык категориялар боюнча өзгөрбөйт. Алар семантикалык жалпылык эмес, функционалдык-грамматикалык жалпылык болуп эсептелет.

Функционалдык өзгөчөлүктөрүнө ылайык, К.С. бир нече түргө бөлүнөт (мында тилдердин типологиясы эске алынат): релятивдик сөздөр (предлогдор, послелогдор), байламталар, бөлүкчөлөр, артиклдер. Аналитикалык тилдерде К.С-дүн семантикалык-грамматикалык функциялары байыраак келет, ал эми синтетикалык тилдерде мындай функцияларды аффикстер

аткарат. К.С. жөнөкөй морфологиялык структурага ээ болуп, негизинен, морфемаларга ажырабайт. Тилде парадигма түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес.

Синтаксистик планда сүйлөм мүчөсү боло алышпайт, маани берүүчү сөз м-н бирдикте белгилүү бир синтаксистик позицияга ээ болот, же семантикалык жактан бүтүндөй сүйлөмгө тиешелүү болуу м-н, "метасинтаксистик позицияда" турат. Саны жагынан маани берүүчү сөздөрдөн аз болгону м-н, колдонуу жыштыгы боюнча К.С. алдыңкы орунда турат.

Кыргыз тилинде кызматчы сөздөр байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр болуп үч түргө бөлүнөт. Байламталар ж-а жандоочтор сөздөрдү, сөз айкаштарын же башка синтаксистик конструкцияларды өз ара тутумдаштыруу үчүн кызмат кылса, бөлүкчөлөр айрым сөздөргө же бүтүндөй сүйлөмгө кошумча маани киргизүү үчүн пайдаланылат.

КЫЙЫР СӨЗ - адамдар өз ара пикир алышууда же өз ой-пикирлерин жазуу аркылуу баяндоодо өз сөзү м-н башка бирөөлөрдүн сөзүн, ой-пикирлерин да колдонушат: 1) *В.Теккерей мындай дептир: "Аракеттен адат жаралат, адаттан — мүнөз, мүнөздөн - тагдыр жаралат "*. 2) *"Жашоодо тилден ачуу эч нерсе жок", - деген экен Эзоп.*

Жогорудагы мисалдирда тырмакчага алынган сүйлөмдөр бөтөн сөз, калгандары төл сөз болот. Ал эми бөтөн сөз эки түрдүү: 1) тике сөз же 2) кыйыр сөз түрүндө колдонулат. Мис., *"Кейибейм десең кебиңе сак бол", - деген чыгыш элинде макал бар. Адамдар кейибейм үчүн кебине сак болуш керектиги жөнүндө макал бар.*

Биринчи мисалда "кейибейм десең кебиңе сак бол" деген элдин сөзү (бөтөн сөз) эч өзгөрүүсүз колдонулду. Экинчи мисалда өзгөртүлүп берилди.

Бөтөн сөз өзгөртүлүп, өз сөзүбүз сыяктуу берилсе, К.С. деп аталат. Ал өзүнүн грамматикалык түзүлүшү, интонациясы жагынан тике сөздөн тө-мөнкүдөй белгилери м-н айырмаланат:

а) жыйынтыктуу ойду билдирген өзүнчө сүйлөм катарында колдонулбайт; б) интонациялык жактан бөлүнүп айтылбайт; в) тырмакчага алынып жазылбайт.

"КЫРГЫЗ ТИЛИ Ж-А АДАБИЯТЫ" ЖУРНАЛЫ - алгач Ысык-Көл мамлекеттик К.Тыныстанов атындагы университетте уюшулуп, 2000-жылдын сентябрынан бери чыгып келе жатат. Бул журналдын чыгышы К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин 60 жылдык мааракеси менен түздөн-түз байланышкан жана өлкөнүн тунгуч Президенти Аскар Акаевичтин катышуусу менен өткөн салтанатта 1-нумуру элге таркатылган. Журналды уюштурган жана анын биринчи башкы редактору Университеттин 1-Проректору профессор С.Ж.Мусаев болгон.

2003-жылдан тартып журнал К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети менен К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин биримдикте чыгарып келе жаткан илимий, илимий-методикалык басылмасы катары катталган. 2005-жылга чейин эки Университет тарабынан чыгып келе жаткан журналдын башкы редактору БГУнун ошол кездеги ректору профессор С.Ж.Мусаев болгон.

Журнал негизги теориялык, окуу-методикалык максатты ишке ашырууну көздөйт. Республикадагы лингвист-филологдорду, адабиятчыларды, илимпоздорду бир максатка карата топтоп, кыргыз тил илиминин, адабияттын теориялык ж-а практикалык маселелерин чагылдырган илимий маанилүү басылма болуп саналат. Мында илимий ж-а теориялык маселелер м-н бирге эле окутуунун методикасын, мамлекеттик тилдин маселелерин изилдөө боюнча иштер да камтылат.

Л

ЛАБИАЛИЗАЦИЯ (ЭРИНДЕШҮҮ) (лат. тилинен labiobis-эринчил) - үндүү ж-а үнсүз тыбыштардын эриндин катышы м-н жасалышы. Эриндүү үндүүлөргө: ө, о, у, ү кирет. Эринчил үнсүздөргө: б, п, в, ф, м кирет.

ЛАТЫН ЖАЗУУСУ - Л. Ж. б.з.ч.753-жылы негизделген, Рим шаарынын ки-чинекей бир Лациум деген аймагында жашагандардын гана жазуусу катары колдонулган. Дүйнөлүк баалуу маданий, адабий дөөлөттөр илимий мурастар жаралган классикалык латын тилинин алфавити 23 тамгадан турган. Л.Ж-нун өнүгүшү ж-а бирдиктүү алфавиттик система катары кеңири белгилүү болуп, элге тарай башташы, 16-к. кагаздын пайда болушу ж-а китеп басып чыгаруунун жолго коюлушу м-н шартталган. Л.Ж. алфавити орто кылымда улуттар аралык карым-катыштын каражаты катары Европа, Азия, Африка континенттериндеги өлкөлөргө да тарайт. Көп элдердин жазуусу ушул алфавиттин негизинде жаралып, Л.Ж. ал элдердин жазуусу үчүн үлгү катары пайдаланылат. Бүгүнкү күндө америк., англич., франц., нем., исп., түрктөр ж.б.у.с. сексенге жакын эл Л.Ж. пайдаланышат. 1928-жылдан 1939-ж. чейин кыргыздар да латын алфавитин колдонуп келишкен.

ЛЕКСЕМА - сөздүн унгусу, туунду формасы ж-а алардын сөз өзгөртүүчү мүчөлөр м-н өзгөргөн формалары: *бала, балача, баладай, балалуу, баласы, балдар, баланын, баланы, балада, баладан ж.б.*

ЛЕКСИКА (грек. Lexikos - сөзгө тиешелүү) - 1) тилдеги сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк курамы. "Л." термини сөздүк курамдын айрым катмарларына карата да (тиричилик Л., поэтикалык Л., иштиктүү Л., ж.б.), тигил же бул акын-жазуучу колдонгон бардык сөздөрдү белгилөө үчүн да (Толстойдун Л., Айтматовдун Л. ж.б) же белгилүү бир көркөм чыгармада колдонулган бардык сөздөрдү көрсөтүү үчүн да ("Сынган кылычтын" Л. ж.б.) колдонулат.

Л. лексикологиянын, семасиологиянын, ономасиологиянын изилдөө предметин түзөт. Л. чындыкты түз же кыйыр чагылдыруу м-н, элдин коомдук, материалдык ж-а маданий турмушундагы өзгөрүүлөргө жараша толукталып, байып отурат. Бир тилде сүйлөгөн адамдардын ортосундагы социалдык-таптык, кесиптик, жаш курактык айырмачылыктар

(жаргон, арго, сленг ж.б.) да Л-да орун алып, Л-нын социалдык стратификациясы социолингвистикада, психолингвистикада, социалдык диалектологияда изилденет. Ал эми Л-да орун алган диалектилик өзгөчөлүктөр тилдин белгилүү бир аймакта таралган спецификалык көрүнүштөрү диалектологиянын объектиси болуп саналат.

Л-нын кыймылдуулугу, динамизми тилдин тарыхый өнүгүүсүнөн ачык байкалат. Коомдук-саясий, социалдык ж-а маданий шарт-талаптарга ылайык, айрым сөздөр пайдалануудан чыгып же таптакыр жок болуп кетсе (историзмдер, архаизмдер), айрым сөздөр жаңы пайда болот, башка тилдерден кабыл алынат, өздөштүрүлөт (неологизмдер). Л-дагы өзгөрүүлөр үзгүлтүксүз жүрүп тургандыктан, тилдин өнүгүүсүнүн ар бир этабы өзүнүн сөздүк курамы м-н мүнөздөлөт.

Мазмун планы боюнча алганда, Л-да: 1) толук маанилүү ж-а кызматчы сөздөр, 2) абстракттуу ж-а конкреттүү сөздөр, 3) синонимдер, 4) антонимдер, 5) гипонимдер болот. Сөздөрдүн семантикалык карым-катыштары лексика-семантикалык топтордун негизин түзүп, парадигмалык байланышта турат.

Туяндурдуу планы боюнча алганда, Л-да: 1) омонимдер, 2) омографтар, 3) омофондор, 4) омоформалар, 5) паронимдер кездешет.

Ар бир тилдин Л-сы стилистикалык жактан дифференцияланат. Стилистикалык жактан бейтарап сөздөр кептин бардык стилинде колдонулуп, сөздүк курамдын негизин түзсө, стилистикалык жактан шөкөттөлгөн, боекчолуу сөздөр кептин белгилүү бир тибинде, шартында гана колдонулат (М., илимий Л., поэтикалык Л., оозеки сүйлөшүү Л., вульгардык Л. ж.б.). О.э. Л-нын чегинде абстракттуу, стилистикалык ж-а поэтикалык жактан бейтарап мүнөздө болгон терминдер ж-а конкреттүү, көп маанилүү, индивидуалдуу, экспрессивдүү мүнөздө болгон фразеологизмдер өзгөчө орунда турушат.

Л-ны тизмектөө, сыпаттоонун негизги каражаты болуп сөздүктөр эсептелет.

ЛЕКСИКАЛАШУУ - мүчөнүн, жардамчы сөздүн, сөз тизмектеринин же грамматикалык каражаттын экинчи номинациянын негизинде өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон сөзгө айланышы. Мис., *аткаминер, бакажалбырак, козукарын, алкаракуш* ж.б.

ЛЕКСИКАЛЫК МААНИ - сөз топторуна же сөз категорияларына тиешелүү болуп, грамматикалык мааниден айрымаланып, лексикалык бирдикке гана таандык маани. Толук маанилүү сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн лексикалык мазмуну бирдей болбойт. Ошондуктан сөздүн лексика-семантикалык варианттарын түзөт. Лексикалык семантиканы уюштуруунун ушул жагы **полисемия** деп аталат. Сөздүн түшүнүккө же предметке тиешелүүлүгүнө карай лексикалык маани, тике ж-а өтмө маани болуп, контекстке көзкарандылыгына карай фразеологиялык түрмөккө байланышкан конструкция ж-а эркин маани болуп бөлүнөт.

Л.М. - сөздүн объективдүү чындыктагы бир текке, бир класска кирген нерселерди башкалардан айырмалап көрсөткөн жеке керт башына тиешелүү мааниси. Сөздөрдүн Л.М.-синин ар башкалыгына ылайык, бир сөз экинчи бир сөздөн айырмалангандыктан, Л.М. ар бир сөздүн керт башына тиешелүү материалдык маани катары каралат. М.: *балапан* - куштун ж-а башка канаттуунун баласы ж.б.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ - 1) Тилдеги сөздөрдү ж-а фразеологиялык түрмөктөрдү жыйноо ж-а бир системага салуу иши; 2) Тил илиминин сөздүктөрдү түзүү ишинин теориясын иштеп чыгуучу бөлүмү.

Л., негизинен, мааниси бүдөмүк сөздөрдү түшүндүрүү, тилдин сөздүк составын сыпаттап жазып нормага келтирүү, тушүндүрмө, синоним, фра-зеология, диалектология, орфография боюнча ж.б. сөздүктөрдү түзүүнү ишке ашырат.

Теориялык лексикография 20-к. экинчи жарымында калыптанган. Л. тил илиминин бардык бөлүгү м-н байланышта, айрыкча, лексикология м-н тыгыз байланыштагы илимдин тармагы.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ (греч lexikos - сөзгө тиешеси бар ж-а logos - окуу) — тил илиминде тилдин сөздүк курамынын азыркы абалын ж-а анын тарыхый өсүш өргөчөлүктөрүн изилдөөчү бөлүмү. Изилдөө процессинде тилдин сөздүк курамынын мыйзамченемдерин карайт, сөздөрдүн стилдик классификациясын, сөздөрдү адабий тил нормасында ылгоонун жолдорун, профессионализм, диалектизм, архаизм, неологизм, туруктуу сөз айкаштарын нормага салуу сыяктуу маселелерди иштеп чыгат. Коомдук-саясий ж-а илимий-техникалык терминология лексикологиянын өзүнчө бир бөлүгүндө изилденет. Л. м-н семасиология, этимология, сөз жасоо ж-а стилистика, лексикография тыгыз байланыштуу.

ЛИГАТУРА (лат. ligatura - байланыш) - 1) жазуу системаларында же фоне-тикалык транскрипцияда эки графеманын же транскрипциялык белгилердин элементтеринин кошулушунан пайда болгон белги. Л. бат жазууда (стенограммада) ж-а тексттерди кооздоп, оймо-чиймелеп жазууда колдонулат. 2) Эки же андан көп тамгалардын бириктирилип жазылышы: мис., кыргыз тилиндеги созулмалар (аа, оо, уу ж.б.) ж.б. Мындай Л. бир гана тыбышты билдирет. 3) Тамгалардын айкашын, муунду же сөздү туюндуруучу бир гана жазуу белгиси, мис., англ. & (and)"ж-а".

ЛИНГВИСТИКАЛЫК ГЕОГРАФИЯ - тил илиминин тилдик кубулуш-тардын аймактарга таралышын изилдеген бир бөлүгү. Л.Г. ареалдык лингвистикага тыгыз байланыштуу. Тилдеги диалектилик айырмачылыктарды, изоглосстордун жыйындысын же "лингвистикалык ландшафтты" Л.Г. изилдейт. Л.Г-нын пайда болушу ж-а өнүгүшү тилдеги диалектилик айыр-мачылыктардын картасын түзүү, диалектологиялык атлас түзүү жумуштарына байланыштуу. Мындай атластар ар түрдүү болушу ыктымал: бир

эле тилдин айрым аймактарынын атласы, тектеш тилдердин топторунун атласы, тектеш эмес тилдердин таралыш, жайгашыш аймагынын атласы ж.б. Атластар картографиялык материалдардын өзгөчөлүгү боюнча айырмаланат. Мындай атластарда тилдеги диалектилик айырманын ар кандай деңгээлдери, диалектилик тарыхый өнүгүш процесстери чагылдырылат. Л.Г. тилдин ж-а диалектилик кубулуштардын тарыхын, тилдик кубулуштардын таралыш өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө чоң жардам берет. Тилдик байланыштарды изилдөө аркылуу бир нече элдердин, маданияттардын байланышын, карым-катышын, бири-бирине таасирлерин аныктоого болот. Л.Г. 19-к. 70-80-жж пайда болгон. 1876-ж. Германияда Г.Венкер немец тилинин лингвистикалык атласын түзүүгө материалдарды топтой баштаган. 1926-ж. ал атластын бөлүктөрү басылып чыккан. Францияда 1902-10-жж. Ж. Жильерон ж-а Э.Эдион тарабынан “Франциянын лингвистикалык атласы” түзүлгөн. Бул эмгек роман ж-а европа тил илимине чоң таасирин тийгизген. Андан кийин Италия, Румыния, Испания, Швейцария өлкөлөрүндө лингвистикалык атластар түзүлгөн. 20-к. экинчи жарымында дүйнөдө көптөгөн өлкөлөрдө улуттук тилдердин лингвистикалык атластары жазылган. Орус тил илиминде москвалык Р.И.Аванясов ж-а анын окуучулары, о.э. ленинграддык (Санкт-Петербург) лингвогеографтар (В.М. Жирмунский, Б.А. Ларин, Ф.П. Филин ж.б) Л.Г-ны өнүктүрүүгө салым кошушкан.

Кыргыз тил илиминде 90-жылдардан баштап Г.Бакинованын жетекчилиги менен диалектологиялык атласты түзүү иштери колго алынган жана ал түзүлүп бүткөн. Белгисиз себептерден улам ал атлас Француздарга өтүп (сатылып) кеткен...

ЛИНГВИСТИКАЛЫК ПОЭТИКА (ЛИНГВОПОЭТИКА) – адабият таануу м-н лингвистиканын чегинде турган филологиялык тармак. Көркөм чыгарманын тилин, тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, алардын эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык функ-

циясын изилдеп, көркөм чыгарманын ж-а жалпы эле адабий системанын структурасындагы негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү м-н, алардын формалдык структуралар м-н болгон байланышын ачып берет. Л.П. вербалдык белгилердин, формалдык структуралардын поэтикалык функциясын ж-а мүмкүн болгон комбинацияларын адабий системанын мазмундук структурасынын элементтери м-н биримдикте изилдөөгө алат. Негизги объектиси болуп поэтикалык тил ж-а көркөм адабияттын тили түшүнүктөрү эсептелет. Л.П.-нын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармада колдонулган тилдик фактылардын классификациясы түзөт да, поэтикалык фонетика (эвфония), поэтикалык морфология, поэтикалык синтаксис, поэтикалык семантика, поэтикалык лексикологияга ажырайт.

Л.П. стилистика, лингвостилистика, кеп маданияты, риторика, эстетика м-н тыгыз карым-катышта өнүгөт. Л.П.-нын негизги принциптери 20-к. 3-жж. ОПОЯЗдын, Прага лингвистикалык тобунун концепцияларында, В.В.Виноградов, В.М.Жирмунскийдин эмгектеринде калыптанып, Б.В.Томашевский, Р.Якобсон, М.М.Бахтин ж.б. тарабынан өнүктүрүлгөн. Кыргыз фило-логиясында орус филологиясынын салттарына таянуу м-н жаныдан калыптанып, өнүгүп келе жаткан тармак болуп эсептелет.

ЛИНГВИСТИКАЛЫК СТАТИСТИКА - кеңири мааниде алсак, статистикалык методдордун тил илиминде колдонулушун туюнтат. Тар түшүнүк б-ча, Л.С. лингвистикалык материалдарды математикалык аспектиден изилдейт. Сөздөрдүн таралыш жыштыгын, анын коэффициенттеринин статистикасын, сүйлөм көлөмүн тактайт. Сөздөрдүн жыштыгы, тексттин, сүйлөмдүн көлөмү тилдин байлыгын баалоого мүмкүнчүлүк түзөт.

ЛИНВИСТИКАЛЫК ТЕРМИНОЛОГИЯ (термин - грек, logos - сөз, окуу) - тил илиминдеги атайын түшүнүктөрдү ж-а типтүү объектилерди туюндуруу үчүн колдонулган сөздөрдүн ж-а сөз айкалыштарынын жыйындысы.

Л.Т. өз ичине : 1) нак терминдерди, 2) өзгөчө сөз айкаштары м-н алардын эквиваленттерин камтыйт. Тил таануучулук түшүнүктөр м-н категориялардын системасы болуп эсептелген Л.Т-ны спецификалык аталыштардын системасы болгон номенклатурадан айырмалай билүү зарыл. "Фонема", "морфема", "артикуляция", "синтаксис" ж.б. - терминдер. Ошентсе да, терминдер м-н номенклатуралык белгилердин ортосундагы чек кыймылдуу келет; тигил же бул номенклатуралык белги бир кыйла жалпы универсалдык мазмунга же мүнөзгө ээ болушуна жараша, терминге айлануусу мүмкүн.

Л.Т. - семасиологиялык система, б.а., белгилүү бир илимий көзкараш, дүйнөтаанымды туюндурган түшүнүктөрдүн системасынын чагылдырылышы. Илим өнүгүүнүн кыйла жогорку баскычына жеткенде гана терминология пайда болот. Же болбосо түшүнүк өнүгүп, калыптанып, аны белгилүү бир илимий аталышка ээ кылуу зарылдыгынан термин келип чыгат. Терминди термин эмес сөздөн айырмалоонун негизги куралы болуп дефинитивдүүлүк, б.а., ага так илимий аныктама берүүгө болор-болбостугу эсептелет.

Л.Т. тил илиминин өнүгүү тарыхы м-н кошо калыптанып, тилге карата көзкараштардын өзгөрүүсүн, түрдүү багыттар м-н мектептерде лингвистикалык сөз колдонуулардын айырмачылыгын, түрдүү улуттардын тил таануу салттарын чагылдырат.

Л.Т. системасы ачык система катары, ар дайым байып, толукталып оту- рат. Тигил же бул терминологиялык системанын жашоо ж-а жөндөмдүүлүгү анын иреттелгендиги, мазмун м-н туюндуруу ортосундагы карым-катыштын ырааттуулугу м-н мүнөздөлөт.

ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАР - тил ж-а аны иликтеп-үйрөнүү методдору жөнүндөгү түшүнүктөрдү системага салып, алар туурасында маалымат берүүчү басылма. Жалпы ж-а жеке лингвистикалык проблематикага, айрыкча, кайсы бир тилди мүнөздөөгө басым жасалышы мүмкүн. Материал алфавиттик

тартипте же тематикалык принципте жайгаштырылат, көптөгөн Л. Э-да эки принцип тең сакталат. Л.Э-ды түзүү принциптери ж-а структурасы азыркы тарыхый доордогу тилдик илимий маалыматтардын ж-а айрым мектептердин, улуттук лингвистикалык традициялардын теориялык эрежелеринин структурасын чагылдырат. Ар кайсы доорлордогу Л.Э-ды салыштыруу тил жөнүндөгү илимдердин өсүү процессине, тил табияты жөнүндөгү түшүнүктөрдүн өзгөрүшүнө ж-а аларды изилдөө методдоруна, тил илиминин башка илимдер м-н байланышына байкоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Тил илими жөнүндөгү алгачкы энциклопедиялык справочниктер Фран-цияда иштелип чыккан.

Тил жөнүндөгү азыркы илимди, информатика ж-а башкаруу каражаттарын лингвистикалык позицияда түшүндүрүүгө аракет жасаган "Encyclopaedia of linguistics, information and control» (oxf - [a.o.]. 1969), о.э. тилдин структурасы, аны изилдөөнүн маселелери, тилдин ойлоо ж-а адамдын психикасы м-н байланышы, тилдин коомдогу ролу ж.б. проблемаларды камтыган 1989 - ж. Н.Э.Коллиндждин редакциясы астында чыккан "An encyclopaedia of language" ("Тилдик энциклопедия" же "Лингвистикалык энциклопедия") басылмалары жарык көрдү.

Россияда "тил илиминин ж-а адабияттын тарыхы" камтылган "Илимий ж-а прикладдык билимдердин элдик энциклопедиясынын" (М.,1911) 7-тому чыгат. Азыркы орус тили жөнүндөгү негизги маалыматтарды берүүчү, анын тарыхын ж-а абалын, орус тилинин дүйнө тилдеринин арасындагы ээлеген ордун көрсөтүүчү "Орус тили" Л.Э. (М., 1979) түзүлгөн.

Ар кандай көлөмдөгү лингвистикалык проблемалар "Советтик чоң энциклопедия", "Советтик энциклопедиялык сөздүк универсалдуу ж-а багыттык энциклопедияларга камтылат. Кыргыз тил илиминде Л.Э. алгач жолу 2004-жылы Мамлекеттик тил ж-а Энциклопедия борбору тарабынан проф. С.Ж.Мусаевдин жооптуу редакторлугу менен жарык көрөт.

ЛОГОГРАММА (грек. logos - сөз, gramma - жазуу белгиси, тамга, сүрөт) - сөздүк-муундук тилдерде бүтүндөй сөздү же анын негизин билдирүүчү белги. Так маанисинде Л. деп белгилүү бир сөздү туюндуруучу белгини атоо керек, бирок кээде Л. термини идеограмма термининин ордуна да колдонулуп жүрөт.

М

МАМИЛЕ КАТЕГОРИЯСЫ - этишке мүнөздүү категория. Кыймыл-аракеттин субъектиси м-н объектисинин ортосундагы мамиле, б.а. сүйлөмдө ээлик милдет аткарган сөздүн же кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусунун субъект же объект экендигин аныктоочу мамиле. Ал катнаш атайын морфемалар м-н берилет ж-а алар этиштин этиштин составында колдонуп, ал билдирген (туюндурган) кыймыл-аракетке канчалык катнашы бар экендигин көрсөтөт. Кыргыз тилинде этиштин беш мамиле формасы бар: **негизги мамиле** этиштик уңгу м-н бирдей болот да, кыймыл-аракетти грамматикалык ээ аткарат. **Өздүк мамиленин** формасы **н, -ын; туюк мамиленин** формасы **-л, -ыл;** айрым учурларда **-н, -ын; кош мамиленин** формасы **-ыш, -ш; аркылуу мамиле** көп мүчө аркылуу берилет. Анын семантикасы – баяндооч билдирген кыймыл-аракет грамматикалык ээ тарабынан аткарылбастан, анын демилгеси м-н башкалар аркылуу аткарылат: *Алым балдарга сочинение жаздырды.*

МЕТАТЕЗА - (грек. metathesis- орун алмашуу) бир сөз ичиндеги же жанаша айтылган эки сөздүн ортосундагы тыбыштардын орун алмашып айтылып калышы. Мисалы, кыргыз тилинде: *тегирмен-темирден, күнөм-күмөн, кош ууч-кочуш, ж.у.с.*

МЕТАТИЛ - адам баласынын табигый тилинен айырмаланган, илимдин, техниканын жетишкендиктерин пайдалануу аркылуу пикир алышуу үчүн башка бир мүмкүнчүлүк аркылуу түзүлгөн белгилүү деңгээлде жасалма «э к и н ч и» тили. М. - гректин meta - кийин, аркылуу деген маанидеги сөзүнөн алынып, тил илиминде, "кийинки, экинчи тил" деген түшүнүктү атаган термин катары колдонулуп жүрөт.

МЕТАФОРА - (грек. *metaphora* - көчүрүү, ооштуруу) сөздөрдүн көп маанилүү болуп колдонулушунун кеңири өнүккөн эң ийкемдүү ж-а өнүмдүү ыкмасынын бири. Көптөгөн сөздөр өзара окшоштугуна жараша тигил же бул түшүнүктү элестүү туюндуруу үчүн колдонулат. Көп маанилүүлүктүн мындай ыкмасы М. деп аталат. Мис., "*Алтын*"- 1) кымбат баалуу таза металл; 2) эң мыкты, башкалардан жакшы сапаты м-н айырмалануучу зат (*Алтын бала, алтын билим, алтын киши*). "*Көл*" - 1) суу чогулган жер; 2) кең пейил, ак көңүл киши д.у.с.

М. термини, кең мааниде алганда ар кандай эле сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушун туюнтат. Адамдар бир нерсеге экинчи нерсени окшоштуруп, кейиптештирип, ошого жараша анын көрүнүшүн, сапатын, кыймыл-аракетин, ички маңызын элестүү кылып берүү ыкмасын пайдаланышат. М. сырткы ж-а ички окшоштуктарды берүүдө көп колдонулат. Алсак "*тумшук*" деген сөз канаттууга гана эмес, адамга, малга, кемеге, жер рельефине карата арбын колдонулат.

МЕТОД (грек. *methodos* - изилдөө) - изилдөөнүн же бир нерсени баяндоонун ыгы же жолу деген түшүнүктү берет.

Тил илиминде М. тилди изилдөөдөгү ыкмалардын, жолдордун, теориялык көрсөтмөлөрдүн жыйындысы; тилдин тигил же бул аспектисин изилдөө үчүн белгилүү бир теорияга, жыйынтыкка, эрежеге таянып, техникалык каражат же иш куралы катары колдонулган ыкмалар, жолдор, операциялар.

Азыркы тил илиминде изилдөө иштеринин бир нече методдору бар. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

Салыштырма-тарыхый М;

Конструктивдүү М;

Сыпаттама М.

МЕТОДОЛОГИЯ (грек, *method* ж-а *logos*, *logos* – сөз, окуу, үйрөнүү) - бардык эле методдор же бир илимдеги изилдөө иштеринин методдору жөнүндөгү окуу. М. тил илиминде тил

таануунун, тилди изилдөөнүн принциптери, аспектилери, ыкмалары, тил илиминин объектисине кандайча мамиле жасоонун жолу, билимди илимий жактан түптөөнүн ыкмасы, лингвистикалык изилдөөнүн мүнөзү ж-а жалпы багытын аныктайт. М. үч деңгээлге ажыраган негиздерди өз ичине камтыйт: **1) жалпы философиялык М.** изилдөө принциптерин, багыттарын материалисттик диалектиканын принциптеринин ж-а мыйзамдарынын негизинде аныктап жүргүзүү; **2) жалпы илимий М.** бир нече илимдерде колдонулуучу методдор, принциптер камтылган ыкмаларды колдонуу; **3) жекече М.** бир гана илимде (мис., тил илиминде) колдонулат. М. лингвистикалык теориялар м-н тыгыз байланышта болуп, илимий изилдөө иштеринин жетишкендиктерин шарттайт. Тигил же бул маселени изилдөөдө кандай иликтөө ыкмалары кандайча жолдор м-н ишке ашарын, багытын аныктайт, принциптерин белгилейт.

МЕТОНИМИЯ - (грек, *metonymia* - атын жаңыртуу, атын өзгөртүү же атын ооштуруу) сөз маанисинин ички жакындыгына карай ооштуруп же жакындаштырып атоонун жолу. М. сырткы көрүнүшү же башка белгилери боюнча окшоштугу болбогон нерселер кандайдыр башка жакындыктын, ички (маанилик) байланыштын негизинде башка сөз м-н аталган көп маанилүүлүктүн бир түрү. Мис., *Мен Чыңгызды окудум* (бул сүйлөмдө анын чыгармасын окугандыгы жөнүндө сөз болду); *Биздин класс жакшы* (кеп класстагы окуучулар жөнүндө жүрүүдө); *Казан кайнап жатат* (мында казандын ичиндеги суюктуктун кайнаганын туябыз). М., көркөм сөз каражаты (троп) катары кеңири колдонулат.

МОДАЛ СӨЗДӨР - сүйлөмдө айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон ар түрдүү катышын көрсөтөт. Модал деген термин латындын *modus* — ык, жол деген маанидеги сөзүнөн алынган. Т.а., сүйлөөчүнүн тигил же бул кыймыл-аракетти иш жүзүнө (чындыкка) ашырууга мүмкүндүгүн, зарылдыгын, айтылган ойдун аткарыларына ишенгендикти,

күмөндүүлүктү же болжолдоо, ырастоо сыяктуу субъективдүү мамилесин билдирет.

Тарыхый жагынан М.С. маани берүүчү негизги сөздөрдөн чыккан. Кийин сүйлөм ичинде жаңы функцияда айтылган ойдун чындыкка карата болгон мамилесин көрсөтүү функциясында колдонула башташы м-н, алар акырындап алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, абстрактуу мааниге ээ болуп, сөздөрдүн өзүнчө бир тобун түзүп калган.

МОДАЛДУУЛУК - сүйлөөчүнүн айтылган ойдун мазмунуна карата болгон мамилесин ж-а ал ойдун мазмунунун чындыкка болгон катышын билдирүүчү категория. М. айтылуучу ойго күмөндүүлүк, божомолдоо, бекемдөө, ырастоо, каалоо ж.б. сыяктуу модалдык маанилерди берет. М. ыңгай категориясынын формалары, модалдык сөздөр, интонация аркылуу туюндурулат.

МОДЕЛЬ - (франц. modele, лат. modulus - өлчөм, чен) тил илиминде изиддөөчү тарабынан тилдин тигил же бул элементтерине, түзүлүшүнө жакындаштырып, окшоштуруп (көбүнчө жөнөкөйлөштүрүп) лингвистикалык максатта жасалган үлгү. Кандай М. болбосун, ал гипотезанын (божомолдун) негизинде жасалып, оригиналдын кызматын аткарган аналог катары, белгилүү болгон маалыматтарды оригиналга көчүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

М. түзүү тилдик кубулуштарды же андагы процесстерди чагылдыруучу каражат эле эмес, тил жөнүндөгү билимдин канчалык туура экендигин тек-шерүүчү объективдүү практикалык критерий болуп да саналат.

МОНОФТОНГ (грек. monos - бир, жалгыз, phtongos - үн, тыбыш) - ар-тикуляциялык ж-а акустикалык бир түрдүүлүккө мүнөздүү болгон, т.а., сөздүн составындагы элементтердин жыштыгы, артикуляциялык органдардын абалы боюнча дифтонг, трифтонгдон айырмалануучу үндүү тыбыш, М. дифтонгго өтүп бараткан тыбыштан анча-мынча созулуктуулугу м-н гана айырмаланат. Бул көрүнүш кыргыз тилине мүнөздүү эмес.

МОРФЕМА (грек. *morphe* - форма) – белгилүү бир фонетикалык формага ээ болуп, лексикалык же грамматикалык маани туюнтуп, тилдин андан ары бөлүнүүгө мүмкүн болбогон эң кичине бөлүгү. М.-нын төмөнкүдөй белгилери бар:

1) М. – сөздүн бөлүгү, мис., *"Иштеген озор, иштебеген тозор "* деген макалда төрт сөз бар, озор, тозор сөздөрү эки, иштеген үч, иштебеген төрт морфемадан түзүлгөн. М. сөзгө дал келип калышы да мүмкүн.

2) М. - сөздүн ар кандай бөлүгү эмес, өзүнчө мааниси ж-а формасы бар бөлүгү. Мис., *китептерди* деген сөздө үч морфема бар (китеп - заттын атын, -тер - анын көптүк санда экендигин, -ди - тике объектини билгизген морфема).

3) М. - сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү эң кичине, андан ары өзүнчө мааниси ж-а формасы бар бөлүккө ажырабай турган бөлүк.

Морфемалануучу сөздөрдүн тутумундагы морфемалар аткарган кызматы боюнча эки топко бөлүнөт, алардын биринчиси – уңгу, экинчиси – мүчө. Уңгу дегенибиз – тыбыштык түзүлүшү, лексикалык мааниси боюнча жалпылыгы бар сөздөрдүн андан ары М.-лоого болбой турган, дээрлик өзгөрбөс, орток бөлүгү, негизги М. деген түшүнүккө дал келет. Мындай принципке ылайык, сөздүн өзү негизги ж-а кошумча морфемалардан турат, жалгыз эле бир негизги М.-дан турган сөздөр да бар.

МОРФЕМИКА - тил илиминде тилдин морфемикалык курулушун, сөздөрдү морфемаларга ж-а анын типтерине бөлүштүрүүнүн жыйындысын, морфемалардын түзүлүшүн ж-а типтерин, алардын бири-бирине ж-а жалпы эле сөзгө болгон катышын изилдөөчү бөлүгү. М-нын негизги изилдөө объектиси - морфема, алардын форма жагынан өзгөрүүлөрү. Сөздөргө морфемикалык анализ жүргүзүү сөздүн курулушун талдоо ыкмалары катары, сөздүн курамындагы бардык формаларды, анын маанилерин ажыратып көрсөтүү катары аныкталат.

МОРФОЛОГИЯ - (грек. morfe-форма, logos - сөз, окуу) тил илиминин тиги же бул тилдеги сөздөрдүн өзгөрүү формаларынын системасын, грамматикалык морфемалардын жардамы м-н сөздөрдү өзгөртүү эрежелерин ж-а бир тилдеги сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүнү үйрөтүүчү бир бөлүгү. М.-нын мазмунун, баарынан мурда, атооч сөздөрдүн өзгөрүшү ж-а этиштин жак мүчөлөр м-н жакталышы түзөт. Мындан башка, сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору - сөз түркүмдөрүнүн өздөрү, грамматикалык категориялар М-нын объектисине кирет. Анын объектисиндеги негизги көрүнүштөрдүн бири - сөздөрдүн өзгөрүү эрежесин үйрөнүү, б.а., бир эле сөздүн ар түрдүү формаларынын жасалыш жолдорун аныктоо болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн формасы да, сөздүн өзү да морфемалардан турат же алар аркылуу жасалат. Ошондуктан форма жасоо м-н сөз жасоо морфологияда каралат. М-нын максималдык бирдиги - сөздүн формасы, ал ошол эле учурда синтаксистин минималдык бирдиги катары да изилденет. М-ны грамматиканын өзгөчө бир бөлүмү катары кароо үчүн анын майда бөлүктөргө (морфема, морфа, уңгу, мүчө ж.б. болуп) бөлүнүштөрү негиз болот.

МОРФОНОЛОГИЯ – тил илиминин ар кыл типтеги морфемалардын түзүлүшүн, морфологиялык максатта колдонулган фонологиялык айырма-чылыктарын изилдөөчү бөлүгү. Терминге карата болгон тар түшүнүккө ылайык, М-нын объектиси - бир морфеманын составындагы фонемалардын вариациялануусу. Ал кең түшүнүктө алганда, М-нын объектиси: 1) ар кыл типтеги морфемаларды тыбыштык (фонологиялык) жактан; 2) форма ж-а сөз жасоо процессинде морфемалардын кайрадан түзүлүшүн ж-а алардын биригүүсүн; 3) морфемалардын кошулушундагы чектик белгилерин изилдөө болуп эсептелет.

М. фонология ж-а морфологияны байланыштыруучу звено катары грамматиканын өз алдынча бир бөлүгү морфологиянын тутумуна кирет.

Азыркы учурда М. боюнча изилдөөлөрдө морфонологиялык кубулуш-тардын функционалдык маанилерине негизги көңүл бурулууда.

МУУН - бир жолку дем чыгаруу м-н айтылган бир же бир нече тыбыш муун деп аталат. М. - сөздөгү үндүү тыбыштарга карай бир ыргак м-н айтылган сөз же сөздүн бөлүктөрүнө дал келет. Кыргыз тилинде М-ду үндүү тыбыш түзөт, т.а., ар бир М.-дун борборунда үндүү турат. Ошондуктан сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо М. болот. Үндүү тыбыш жеке туруп да, үнсүздөр м-н тутумдаш туруп да М. түзөт.

Кыргыз тилиндеги М-дар үндүү же үнсүз тыбыштар м-н башталышына же аякталышына, үндүү тыбышы ортодо болуп, анын эки жагы тең үнсүз ты-быштардан турганына карай, т.а., түзүлүшү боюнча ачык, жабык ж-а туюк муун болуп бөлүнөт.

МҮЧӨ - өз алдынча туруп, кандайдыр бир лексикалык маанини билгизе ал-баган, уңгуга уланып, анын маанисин тактап өзгөрткөн, башка сөздөр м-н тутумдашуусун жөнгө салган көмөкчү морфема.

М-лөр функционалдык табиятына жараша 3 топко бөлүнөт. 1) сөз өз-гөртүүчү мүчөлөр; 2) (уландылар) сөз жасоочу мүчөлөр; 3) (курандылар) форма жасоочу мүчөлөр.

Н

НЕГИЗ – сөздүн сөз өзгөртүүчү морфемаларын алып салгандан кийин да лексикалык маанини билдирген ж-а сөздүн структурасын, анын морфемалык курулушун аныктоо үчүн зарыл болгон бөлүгү. М.: *Малчылардын* деген мисалда сөз өзгөртүүчү морфемалар -лар, -дын. Ошондо Н. катары малчы сөзү эсептелет. Н., демек, лексикалык маанини туюнтуп толук маанилүү сөз түркүмүнө тиешелүү болот да, структуралык жактан ачык болот.

Түзүүчү морфемалардын санына жараша Н. бир гана түзүүчүдөн туруп, жөнөкөй Н.ди уштурса, экиден кем эмес

түзүүчүдөн туруп, татаал Н.ди уюштурат. Бир гана түзүүчүдөн уюшулган Н. тубаса Н. деп аталса, экиден кем эмес түзүүчүдөн уюшулган Н. туунду Н. деп аталат. Жогорку мисал туунду негиз болот. Тубаса Н. тилдик өнүгүүнүн азыркы этабында андан ары түзүүчүлөргө ажырабайт, бир гана түзүүчүдөн болот да, уңгуга дал келет. Ал эми туунду Н. тубаса негизге жардамчы морфемалардын кошулуп айтылышы же уңгулардын биригип айтылышы аркылуу жасалат да, туунду сөз катары колдонулат: илим+поз, илимпоз+дук-тун, алпкаракуштардын ж.б. Демек, мындан туунду Н.дин морфемалык тутуму ар түрдүү боло тургандыгы көрүнөт. Берилген мисалдарда илим тубаса Н. – илимпоз туунду негиз, илимпоздук – туунду негиз, алпкаракуштардын – деген сөз эки уңгудан ж-а 2 мүчөдөн турган туунду Н.

Туунду Н. тубаса Н.-ден жасалат. Ошондуктан тубаса түзүүчү Н. деп да аталат да, туунду Н.-дин жасалышы үчүн материалдык каражат катары кызмат кылат. (Дагы карап көрөм).

НЕОЛОГИЗМ (грек. neos – жаңы, logos – сөз) – тил колдонуунун белгилүү бир мезгилинде пайда болуп, кеп ишмердигинде кеңири кездешип, тилдик факт катары эсептелген жаңы сөз, сөз тизмектери ж-а алардын жаңы маанилери. Н.дер өз табиятында салыштырмалуу касиетке ж-а убакыт м-н шартталган тарыхый мүнөзгө ээ. Сөз белгилүү учурга чейин гана Н. боло алат. Анын салыштырмалуулугу ж-а тарыхый мүнөзгө ээлиги ушунда. Тилде Н. –дер же денотативдик белгилери боюнча же стилистикалык белгилери боюнча аныкталат.

Тилдин ички каражаттарынын эсебинен ж-а сырттан даяр сөз өздөштүрүү, сөз алуунун эсебинен болушу ыктымал. Тилдин өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен пайда болгон Н.-дер ошол тилдин лексика-семантикалык, морфологиялык ж-а синтаксистик каражаттарынын, диалектилик бирдиктеринин кепте кеңири колдонулушу м-н шартталат. Ал эми тышкы

мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде жаралган Н. башка тилдерден даяр сөз алуу, сөз өздөштүрүү м-н тикеден-тике байланышат.

Кеп ишмердигинде нукура Н.-дер менен эле катар салыштырмалуу Н.дер да кездешет. Салыштырмалуу Н.-дерди кээде окказионалдык деп да аташат. Мындай Н.-дер кептик Н. катары колдонулганы м-н, алардын тилдик системанын фактысына айланышы регулярдуу мүнөзгө ээ эместиги ачык көрүнөт.

Н.-дердин жаралуу, колдонулуу ж-а Н.-дик мүнөздөн калуу мүмкүнчүлүгүн ж-а мезгилин аныктоо тил илиминдеги өтө олуттуу маселе. Анткени Н. катары эсептелген тигил же бул сөздүн, сөз тизмегинин качан Н. болбой калышы, Н.-дик мүнөзүн жоюшу убакыт м-н шартталган тарыхый процесс.

НОМИНАТИВДИК МААНИ - объективдүү чындыктагы кубулуштарды, көрүнүштөрдү, нерселерди атоо үчүн колдонулган лексикалык маани, б.а., сөздүн жеке керт башы туюнткан түз маани. Бул түздөн-түз денотативдик түшүнүк м-н байланышат, б.а., адам акылына таасир эткен нерсе денотат деп аталат да, аны атоо үчүн алынган тилдик шарттуу белги – акустикалык образ номинативдик маанинин пайда кылат.

НОМИНАЦИЯ (лат. *nominatio*-атоо) – 1) тилдин номинативдик функциясы аркылуу мүнөздөлүүчү, б.а., атоо үчүн, реалдуу чындыктын көрүнүшүн, кубулуштарын бөлүп көрсөтүү үчүн ж-а алар жөнүндө тиешелүү түшүнүктү калыптандыруу үчүн сөз, сөз тизмектери түрүндө тилдик бирдиктердин жаралышы, пайда болушу. Демек, Н. бир жагынан атоо процессинин өзүн

ж-а анын натыйжасында жаралган тилдик бирдикти да билдирет, экинчи жагынан, тил илиминин атоо процессин жана анын элементтерин изилдей турган бир бөлүмү катары да аныкталат. Ушул өнүгтө Н. ономазиология м-н да маанилеш түшүнүк катары белгиленет да, семантикага каршы коюлат.

Өзүнчө лингвистикалык тармак катары Н. тилдин баардык деңгээлдерине мүнөздүү жана анын теориясы тилдик

бирдиктердин жаралышында, ушул процессте ойлоонун, аң-сезимдин таасирин, мотивацияны, Н.-нын негизин түзгөн белгилерди тандоодо прагматикалык факторлордун ролун изилдөө жана сыпаттоо эсептелет.

Изилдөөнүн максатына жараша ономазиологиялык ж-а семасиологиялык аспектиде каралат. Ономазиологиялык аспектиде «реалдуу көрүнүш (денотат) – смысл (сигнификат)» карым-катышы алынса, семасиологиялык мамиледе «смысл (сигнификат) – реалдуу көрүнүш (денотат)» катышы алынат да, нерсе жөнүндөгү түшүнүк реалдуу нерсени башка нерселерден, реалийлерден бөлүп көрсөтүү ыкмасы катары колдонулат. Ушул негизде үч мүчөлүү карым-катыш: нерсе – ал ж-ө түшүнүк – аталыш, же семантикалык үч бурчтук аркылуу аныкталат. Нерсе аталыштын денотаты катары, түшүнүк сигнификат катары, аталыш акустикалык образ – тыбыштардын тизмектешүүсү катары аныкталат.

Тилдик өнүгүүнүн бүгүнкү шартында Н. башка тилдерден өздөштүрүүлөр ж-а негизинен экинчи Н. – кайра атоо аркылуу толукталат. Экинчи Н. да мурдатан эле тилде колдонулуп жүргөн бирдиктердин фонетикалык түзүлүшү эч өзгөрүүсүз эле жаңы аталуучунун аты катары колдонулат. Маселен, тилдеги бардык композиттердин аталышы экинчи Н. процессинин натыйжасы: алп – мурда эле бар, кара – мурда эле бар, куш – мурда эле бар, алпкаракуш экинчи аталыштагы жаңы ат. Демек, экинчи Н. натыйжасы морфологиялык, синтаксистик жактан туунду составдын семантикалык жаңы маани туюнтушу болуп эсептелет (жогорку мисалды кара). Мындан экинчи Н.-нын жаралуу ыкмасы жаңы атты, атоону жаратууда колдонулуучу тилдик каражаттарга, эмнени жаңыча атоо зарыл болуп жаткандыгына ж-а денотат м-н акустикалык образдын карым-катышына көз-каранды, байланыштуу экендигин көрөбүз.

Жаңы атоодо колдонулган каражаттардын тиби боюнча Н. төмөнкүчө бөлүнөт: жаңы сөздөрдү ж-а жаңы маанилерди жасоонун регулярдуу ыкмасы катары сөз жасоого;

морфологиялык каражаттар лексикалык маанилерин өзгөртпөй, синтаксистик маанилерин өзгөртүүгө алып келишин көрсөткөн синтаксистик транспозицияга, экинчи Н.-ланып жаткан бирдиктин материалдык облигин, фонетикалык түзүлүшүн эч өзгөртпөстөн, көп маанилүү сөздөрдүн, ар кыл типтеги фразеологизмдердин жаралышына алып келген семантикалык транспозиция.

Көрүнүштү атоонун мүнөзү боюнча экинчи Н. экиге бөлүнөт: автономдуу экинчи Н. ж-а атономдуу эмес же башкача айтканда кыйыр экинчи Н. Автономдуу экинчи Н.-да ошол сөздүн жаңы жасалган экинчи мааниси жеке, өз алдынча эле номаниативдик функцияга ээ болот да, көрүнүш-кубулушту автономдуу эле атоого жөндөмдүү. Ал эми автономдуу эмес же кыйыр экинчи Н.-да аталуучу көрүнүш менен анын атоосу кыйыр карым-катышта болот, б.а. жаңы аталуучу көрүнүштүн мурунку семантикасы кийинки атоо (сөз) үчүн негиз, таяныч болот.

Экинчи Н.-нын бардык түрлөрү адамдын ойлоо мүмкүнчүлүгүнүн ассоциативдик мүнөзү м-н тыгыз байланышкан, б.а. экинчи аталуучу турмуштук көрүнүштөрдөгү айрым бир окшоштуктар ж-а бирдиктер мурдагы биринчи Н.-дагы сөздөрдүн маанисиндеги сапат касиеттер м-н салыштырылып ассоциация аныкталат да, ушунун негизинде мурдагы сөздүн мааниси кайра каралуу менен, сөздүн экинчи Н.-сы жаралат. Мурдагы эле сөздөрдүн маанилерин кайра кароо экинчи Н.да көп маанилүүлүктү жаратуучу метафора, метонимия ж-а функционалдык көп маанилүүлүк аркылуу ишке ашат.

Экинчи Н. тилдин лексикалык составында гана болуучу нерсе эмес, ал морфологиялык структурада да, синтаксистик конструкцияларда кездешүүчү универсалдык процесс, б.а. тилдик системанын бардык деңгээлинде кездешет да, тилдик өнүгүүнүн ички законченемине шайкеш келет ж-а тилдик социумдун жаңы атоолорго болгон муктаждыктарын

канааттандыруунун каражаты катары жалпы колдонулуучу сөздүк кордун түзүлүшүн, лексикалык баюуну шарттайт.

НОРМА (тилдик норма) – тилдик системанын коомдук пикир алышуу процессинде иргелип-тескелип алынган ж-а коомчулук тарабынан калыпка салынган туруктуу традициялык элемент-каражаттарынын регулярдуу колдонулушу. Н. туруктуу ж-а бир тартипке салынган тилдик каражаттардын ж-а коом тарабынан аң-сезимдүү түрдө туура деп эсептелип кабыл алынган колдонуунун эреже-талаптарынын (кодификация) биримдиги катары улуттук доордогу адабий тилдин өзгөчө белгиси болуп саналат. Айрым көзкараштар боюнча ал деги эле тилдик өнүгүүнүн бардык этаптарына мүнөздүү атрибуту катары да аныкталат да, кеңири мааниде да колдонулат. Ошондуктан тил илиминде тилдик системанын нормасы ж-а тилдик структуранын нормасы деген түшүнүктөр белгилүү даражада айрым-айрым иштелип каралып жүрөт.

Н. кубулуш катары бир эле учурда таза лингвистикалык ж-а социалдык-тарыхый категория болуп саналат. Н.-ны социалдык-тарыхый аспектиде караганда, алды менен, тилдик өнүгүүнүн конкреттүү тарыхый-социалдык шартына жараша Н.-дагы ар кандай өзгөрүүлөр, ошого жараша тилдик тигил же бул кубулушту, көрүнүштү Н. деп эсептөө, Н. катары кабылдоо, ошону менен эле катар тилдик тигил же бул кубулушту туура-туура эмес, ыктуу-ыксыз, мыкты-начар, туура келет-туура келбейт, көркөм-көркөм эмес деген сымал баалоо-нарктоо (акциологиялык аспект) тандап-иргөө зарылчылыгы келип чыгат. Ал эми таза лингвистикалык аспектиде караганда Н. эки жагдайда эске алынат: биринчиден, Н. тилде реалдуу колдонулуп жүргөн лексема, сөз формалары, синтаксистик конструкциялардын жалпы жыйындысы, жалпы көрүнүшү; экинчиден, Н. тилдик каражат-бирдиктерди тандап, иргеп-илгөө ж-а колдонуу эрежелеринин жалпы жыйындысы. Бул экинчи аспектиде Н. кодификация м-н маанилеш болуп калат.

Н.-нын туруктуулугу (стабильность) – анын негизги белгилеринин бири. Бирок Н.-нын туруктуулугу салыштырмалуу гана, Н. табиятынан кыймылдуу. Бул тилдик каражаттардагы варианттуулуктун сакталышы, колдонулушу, бир эле ойду ар кыл варианттар, синонимдик каражаттар аркылуу берүү мүмкүнчүлүгү м-н шартталган. Демек, варианттуулук дагы туруктуулук сыяктуу эле Н.-нын бир белгиси боло алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Тилде реалдуу колдонулуп жүргөн каражат-бирдиктер м-н адабий Н.-нын ортосунда, албетте, белгилүү өлчөмдө айырмачылык, шайкеш келбестик болот. Бул коомдук өнүгүүнүн тарыхый шарттары, социалдык структурасы, тилдик жагдайдын өзгөчөлүктөрү м-н байланыштуу. Алсак, коомдогу жалпы билим берүүнүн, маданий өнүгүүнүн, массалык маалыматтын таасир этүү деңгээли, коомдук-саясий кырдаал, коомдук жоопкерчилик маданияты ж.б.у.с. жагдайлар кеп ишмердигине, кептин маданияттуулугуна, нормативдүүлүгүнө түздөн-түз таасирин тийгизет да, адабий Н.-нын бир эле учурда туруктуулугун ж-а варианттуулугун камсыз кылат.

Н.-нын негизги типтерине тилдин оозеки ж-а жазуу формаларынын Н.-сы; тилди колдонуунун функционалдык-стилдик Н.-сы; адабий тилдин аймактык-улуттук варианттары болсо, аймактык Н.-сы. Адабий тилдин Н.-сынын бул үч тибинин биринчи экөө кыргыз адабий тилинин Н.-сына мүнөздүү болсо, үчүнчү тиби англис тилинин америкалык, англиялык варианттарынын Н.-ларына мүнөздүү.

Тилдик тигил же бул кубулушту, каражат-бирдикти Н-га жатат, Н.-тивдүү деп таанууга негиз болуучу төрт жагдайды эске алышыбыз керек: биринчиден, ал тилдик системанын өнүмдүү моделине дал келип, тилдик структурада кеңири колдонулушу зарыл; экинчиден, кеп ишмердигинде ал кеңири ж-а үзгүлтүксүз (регулярдуу) айтылып турушу зарыл; үчүнчүдөн, ал жалпы коомчулук тарабынан нормативдүү көрүнүш катары кабылданышы, белгилениши ж-а эсептелиши зарыл;

төртүнчүдөн, жалпы коомчулук тарабынан нормативдүү делип, кабыл алынган факт, каражат, сөзсүз түрдө, кодификацияланышы зарыл.

Арийне, Н.-нын өнүгүшү ж-а калыптанышы стихиялык ж-а аң-сезимдүү таасир этүү процесстери м-н шартталган. Ошондуктан адабий Н.-ны грамматикаларда, справочниктерде, сөздүктөрдө кодификациялоо тилдин өзүндөгү өзгөчөлүктөргө ж-а ошол өзгөрүүгө учураган каражаттарды аныктап баалоого, аларды колдонууга жараша жаңыланып, улам такталып турууга тийиш. Ансыз тилдик өнүгүүнүн элементтери м-н Н.-дагы төп, шайкеш келбөөчүлүк, ажырым көбөйө бериши ыктымал. Буга стихиялык ж-а аң-сезимдүү таасир этүү факторлорунун да ролу чоң. Маселен, тилдин жазуу формасына, б.а. орфографиялануу Н.сына жогоруда биз айткан эки фактор тең күчтүү таасир этет, мында лингвистикалык негизге караганда субъективдүү негиз көбүрөөк колдонулуп кеткен учурлар кездешет. Туура да, туура эмес да кодификацияланып калган жагдайлар арбын учурайт. Бүгүнкү күндө адабий тилдин оозеки Н.-сы м-н жазуу Н.-сын жакындатуу тенденциясы күч алып жатканы байкалат. Бул – тил дегендин өзү айтылган, оозеки берилген кубулуш экендигине, жазуу анын графикалык гана белгилениши экендигине көбүрөөк басым коюлуп жатышы м-н түшүндүрүлөт.

Н. түшүнүгү тилдин өзү сыяктуу эле эң байыркы түшүнүктөрдөн экендигине карабай, 20-кылымдын орто ченинде гана лингвистикалык түшүнүк катары илимий-теориялык негизде талкууга алынып, адабий тил, кеп маданияты проблемаларынын алкагында атайын изилдене баштады.

О

ОБЪЕКТ (лат. objectum – нерсе, зат, предмет). Кеңири мааниде караганда О. реалдуу дүйнөдөгү жалпы эле көрүнүш, кубулуш, зат, нерсе, предмет. Ал эми лингвистикалык аспектиде караганда синтаксистин ж-а семантиканын формалдык-мазмундук негизги категорияларынын бири. Ал бир нерсенин предметтик аталышы катары, бир жагынан, кыймыл-аракет тикеден-тике багытталган

же этиштик кыймыл-аракет кыйыр багытталган жакты, затты көрсөтсө, экинчи жагынан, ошол этиштик кыймыл-аракеттин таасир этүү мүнөзүнө ылайык О. сырткы О. жана ички О. болуп экиге бөлүнөт. Алсак, үйдү салуу – үйдү сатуу; таш майдалоо – таш ыргытуу мисалдарында биринчи түгөйлөрүндө кыймыл-аракет багытталган О. ошол кыймыл-аракеттин натыйжасы, ал эми экинчи түгөйлөрүндө кыймыл-аракет О.-ни өзгөрткөн жок, О. ошол боюнча эле калды.

О. кээде субъект м-н да дал келип калат. Мында ал онтологиялык жактан да каралат.

ОКСЮМОРОН - (грек. *oxys* - акылмандык, *moros* - кемпайлык) карама-каршы маанидеги сөздөрдүн айкашынан пайда болгон синтаксистик ыкма. Б.а., эки антонимдин айкашып келүү мүмкүнчүлүнүн натыйжасында жаралган эң оригиналдуу кептик фигура.

О.-дор, эреже катары, сөз айкаштары аркылуу уюшулат, алардын табиятын карама - каршы сөздөрдүн айкашы түзөт. Узак мезгилдер ичиндеги өнүгүүнүн натыйжасында О.-дор тилдик норма катары калыптанып калган. Азыркы мезгилде алар оозеки кепте, көркөм чыгармаларда, публицистикада көркөм ыкманын ролунда кеңири тарап, колдонулуп келүүдө.

О.-дук айкаштардын компоненттеринин бири-бирине карама-каршы турушу ж-а алардын кайра биригүүсү, жакындашуусу, сыйышуусу алардын негизги белгиси, өзгөчөлүгү деп эсептелет. Ошондуктан аларды илимий анализге алуунун натыйжасында антонимдердин стилдик функциясы гана ачылып берилбестен, тил м-н ойлоонун, тил илими м-н логиканын катышы да терең ачылып такталып берилет.

Сөз айкашы - О-дун негизги модели. О-дук сөз тизмектеринин түгөйлөрү синтаксистик жактан ыкташуу ж-а башкаруу байланыштары м-н тутумдашып, ар бир компоненти ар түркүн сөз түркүмдөрүнөн болушу мүмкүн. *Күнөөсүз күнөөлүү* (ыкташ. байл., субстант. сын ат.), *тирүү арбак* (ыкташ.

байл., сын ат.өз. ат ат.); *кейиштүү жылмаюу* (ыкташ. байл., сын ат.+этиш); *жумурткадан кыр чыгаруу* (башкар. байл., зат ат.+этиш); *айтпаганды айтуу* (башкар. байл., субстан. атоочтук (этиш)+этиш) ж.б.

Жөнөкөй О.-дордон айырмаланып фразеологиялык О.-ду түзүп турган антонимдик сөздөр өздөрүнүн түз маанилерин жоготуп, бүтүндөй турпаты м-н башка маанидеги түшүнүктү берип калат: *көз ачып жумганча* - бир заматта деген маанини; *түк бүткөн сайын калтыроо* - байыган сайын зыкым болуу деген маанини туюндурат. Фразеологиялык О.-дун түзүлүшүндөгү негизги ыкма - бул логикалык жактан бирикпегендердин биригиши.

О.-ду лаконизмдин жеткен чеги десек болот. Ал аркылуу берейин деген ой кыска, эки эсе так, таамай болуп, көркөм сөздүн кудурети артат. Ал көркөм чыгармада колдонулса, бүтүндөй чыгарманын ажарын ачып, автордун оюнун өзөгүн түзөт. О. – эмоционалдык, экспрессивдик, эстетикалык күчтүү таасири бар тилдик каражат.

ОМОГРАФ (грек. *homos* – бирдей, *grapho* – жазам) – бирдей жазылып, бирок айтылышы жагынан бири-биринен айырмаланган ж-а маанилик жактан эч кандай байланышсыз сөздөр. Мындай сөздөр бир тилдин өзүнүн ички нукура сөзү м-н башка чет тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ортосундагы бирдей жазылышты, бирок ар башка айтылышты көрсөтөт: бак (дарак) – кыргыздын сөзү, бак (машинанын багы) – орустун сөзү; ток (курсагы) – кыргыз сөзү, ток (зым) – орус сөзү; кабак (каш) – кыргыз сөзү, кабак (кафе) – орус сөзү.

ОМОНИМИЯ – (грек. *homonymia* – бирдей аталыш, окшош аталыш) – маанилик жактан байланышсыз тилдик бирдиктердин тыбыштык жактан бирдей айтылып окшошуп калуучулугу. О.-нын негизинде бирдей айтылып, тыбыштык жактан окшошуп калган сөздөр Омонимдер деп аталса, ушул сөздөрдү изилдөөчү тармак О. деп аталат. Демек, О. бир жагынан, бир тилдеги омонимдердин жалпы жыйындысын билдирсе, экинчи жагынан,

тил илминин омонимдерди изилдөөчү бир бөлүмү катары аныкталат.

Омонимдик карым-катышта турган тилдик бирдиктердин өзгөчөлүгүнө жараша О. лексикалык ж-а грамматикалык болуп бөлүнөт. Лексикалык О. маанилик жактан эч карым-катышсыз турган сөздөрдүн бирдей айтылып калышы аркылуу мүнөздөлөт да, ассоциативдик байланышсыз болот. Демек, тарыхый-генетикалык да, денотативдик да жактан бири-бири м-н байланышпаган түшүнүктөрдү бирдей тыбыштык тизмектер аркылуу атоодон улам пайда болгон тилдик көрүнүш катары О. полисемиядан кескин айырмаланат.

Тилде О. төмөнкүдөй жолдор аркылуу пайда болот: тилдин тарыхый өнүгүү этабында фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөрдүн натыйжасында мурда ар башкача эле тыбыштык комплекстеги сөздөр тыбыштык бирдей тизмекте, бирдей турпатта болуп калышат да, бирдей айтылат. Мис.,

ат – бирөөнүн ысмы, ат – жылкы, ат – мылтык ат;

шак – бозонун шагы, шак – бак;

буу – газ, буу – байла.

чет тилдерден кабыл алынган сөздөр м-н төл сөздөр тыбыштык жактан окшошуп калат: карта – жылкынын ич эти, карта – ойной турган буюм, карта – атлас, жер шарынын сүрөтү, кабак – эңкейиш, кабак – кафе.

ОМОФОН (грек *homos* – бирдей, *phone* – тыбыш) – окшош бирдей айтылып, бирок жазууда бири-биринен айырмаланган сөздөр: ошон - обон, ава - аба, кан (колдун каны) - хан (элдин башчысы), гүл (күлүп кой) - гүл (роза гүлү) - күл (очоктун күлү), сулу (өсүмдүк) - сулуу (өндүү-гүстүү), үвөлүк - үбөлүк.

ОМОФОРМА – ар башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон ж-а сөздүн айрым гана грамматикалык формаларынын тыбыштык түзүлүшү окшош, бирдей болгон сөздөр. Маселен, **жаз** деген

этиштик форма менен **жаз** деген зат атоочтук форма, **жаз+ды** деген этиштик форма ж-а **жаз+ды** деген зат атоочтук формалар бири-бирине О. боло алышат.

ОНОМАСИОЛОГИЯ – семантикалык лингвистиканын нерсе, кубулуш-көрүнүштөр, алар жөнүндөгү түшүнүктөр ж-а аларды тилдик каражаттар аркылуу атоо багытына карай изилдөө жүргүзгөн номинация теориясы м-н түздөн-түз байланышкан бир бөлүмү.

О. м-н семасиология бир эле предметти эки багытта изилдейт. О. түшүнүктөн (мааниден) сөз жаратса, семасиология сөздөн анын маанисине карай изилдейт. Бирок экөөнүн тең изилдөө предмети – тилдин сөздүк кору. Ушуга ылайык мааниден (семантика, смысл, түшүнүк) аны туюнтуунун формасына өтүү - бул айтуучунун иш-аракети м-н байланышса, формадан (сөздөн) анын маанисине өтүү угуучунун иш-аракети м-н байланышат. Биринчи учур О., экинчи учур семасиология м-н байланыштуу.

ОНОМАСТИКА (грек. *onomastike* – ат берүү өнөрү) – тил илиминин энчилүү аттарды изилдөөчү бир тармагы. О. термини м-н энчилүү аттардын жалпы жыйындысы да аталат. Кээде бул түшүнүк «онимия» термини аркылуу да берилип жүрөт.

О-нын изилдөө объектиси – энчилүү аттардын жаралыш, коюлуш тарыхы, ошондой аталыш жүйөөсү (мотивы номинации), өнүгүшү, калыптанышы, аймактык, тилдик таралышы, өтүшү, кепте колдонулушу, бир чөйрөдөн, тармактан экинчи тармакка өтүшү (трансонимизация), көркөм текстте энчилүү аттардын жасалышы ж-а алардын колдонулушу. О. энчилүү аттарды фонетикалык, морфологиялык, семантикалык, лексикалык, синтаксистик, тексттик, этимологиялык, структуралык, сөз жасоо, стилистикалык аспектиден изилдейт. Ошондуктан О.-лык материалдарды изилдеп-иликтөө аркылуу конкреттүү элдин тарыхый ал-абалын, жашоо шартын, башка элдер м-н болгон карым-катышын, чарба жүргүзүү формаларын,

каада-салтын, тилдик маданий, социалдык байланыштарын билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

О. изилдөө предметине ылайык бир нече түргө бөлүнөт: антропонимика, топонимика, зоонимика, космонимика, мифонимика ж.б.у.с. Булардын айрымдары да өз ич ара майда-майда аталыштарга жиктелет.

ОРФОГРАФИЯ (грек. orphos – туура, grapho – жазам) – 1) жазуу кебинде колдонулган, тилдеги сөздөрдү нормага ылайык бирдей жазуунун тарыхый калыптанган системасы. 2) тил илиминин нормага ылайык бирдей жазууну камсыз кылуучу эрежелер системасын аныктоочу ж-а иштеп чыгуучу бир тармагы. О. тыбыштык-тамгалык жазууда колдонулуучу жазма системасы катары графикалык ж-а алфавиттик системадан, бир канча майда-майда эреже-талаптардын жыйындысынан ж-а ошол эреже-талаптар үчүн негиз болуучу принциптердин биримдигинен турган бөлүмдөргө жиктелет.

О.-лык принциптер тигил же бул сөздүн кандай жазылышын, эмне үчүн ошондой жазылышын аныктап, орфограмма, варианттар болгон жерде аларды тандап жазуу негизин шарттайт. Ошондуктан ушул принциптердин негизинде О.-лык эрежелер иштелип чыгып, жалпылаштырылган талаптар белгиленет.

О.нын эң негизги борбордук проблемасы болуп тыбыштык жазмада ошол тыбышты кандай графикалык белги - тамга м-н белгилөө, кандай алфавит түзүү маселеси эсептелет. Тилдеги графикалык системага жараша О.-нын айрым маселелери аныкталса, тилдин О.-лык системасы толугу м-н жазуунун принциптерине ылайык аныкталат. Бирок баардык тил үчүн бирдей принциптер колдонула бербейт, ар бир жазма тил өзүнүн типологиялык структурасына жараша ар кыл принципти колдонот ж-а негизги принциби да ар башка болушу мүмкүн.

Тил илиминде бүгүнкү күндө фонетикалык (фонематикалык), морфологиялык, салттуу, символикалык

(айырмалоочу, дифференциялоочу) принциптер жетекчиликке алынуу м-н, О.-лык эреже-талаптар иштелип чыгат. Бул О. норма деп аталат да, жазууда тыбыштардагы ар кандай өзгөрүүлөрдү, сөздөрдү, морфемаларды, алардын тизмектешүүсүн, тыныш белгилер системасын бир кылкалыкка келтирип, бир түрдүү жазууну камсыз кылуу максатында атайын иштелип, мамлекеттик маанидеги документ ж-а милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш болгон эреже-талап катары бекитилет.

Кыргыз тилинде сөздөр, алардын структуралык бөлүктөрү, өзара алардын тизмектешүүлөрү, негизинен, кандай айтылса, ошондой жазылат. Демек, ушундан улам кыргыз тилинде уңгу сөздөр, негизинен, фонетикалык принцип боюнча жазылат: ата, эне, апа, бала, чоң, кичине, ал, бул, ээр, эр, күйүү, тоо, суу, жер.

Тилдин фонетикалык ж-а грамматикалык ички мыйзам ченемдерине ылайык эки морфеманын айкашкан чегинде үндүү ж-а үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышы өтө мүнөздүү көрүнүш. Бул алардын лингвистикалык, акустикалык, артикуляциялык өзгөчөлүгү м-н түшүндүрүлөт. Ушундан улам сөз мүчөлөрү, бир жагынан, көп варианттуу, тыбыштык түрү өзгөрүп кетет, экинчи жагынан, өзү уланган уңгунун баштапкы формасын да өзгөртүп жиберген учурлар да кездешет. Маселен, жөндөмө мүчөлөрдүн айрымдары уңгудагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карата 8, 12, 16 вариантка чейин өзгөрөт. Булардын баарын бир кылка кылып, баштапкы вариантын гана жазуу эч мүмкүн эмес. Ошондуктан алар кандай айтылса, ошондой фонемалык түрдө жазылышы О.-лык норма болуп эсептелет. Фонетикалык принцип боюнча айрым бир өздөштүрүлгөн сөздөр фонетикалык өзгөрүүгө учурап да жазылат: гезит, облус, деректир, самоор, көлөч, керebet, батинке, догдур, белет.

Тилдеги О.-лык принциптердин дагы бири – морфологиялык принцип. Бул принципке ылайык уңгу сөздөрдүн жанаша турган сөздөгү тыбыштарга карата же болбосо уңгуга мүчө уланганда, уңгунун фонетикалык жактан

өзгөрүп айтылышы О.-лык норма болбостон, алардын уңгу түрүндө турган баштапкы фонетикалык түзүлүшү О.-лык норма болуп эсептелет. Демек, бул принцип уңгунун тыбыштык турпатынын өзгөрүп айтылышына негизделбестен, анын баардык учурда бирдей жазылышын камсыз кылат. Ошондуктан уңгунун өзгөрүп кеткен фонемалык турпатын морфологиялык принцип тескейт, б.а. морфологиялык принцип сөздүн баардык бөлүктөрүнө (морфемаларына) тарабайт. Ал мүчө уланганда уңгунун жазылышын тескейт:

сөссүз – сөзсүз, туссуз – тузсуз, чашса – чачса,

тумма – тунма, түмбү - түнбү, тассал – таш сал,

кашты – качты, ушсуз – учсуз, чаштуу – чачтуу.

Айтылышы м-н жазылышы бири-биринен бир аз айырмаланып турган мындай сөздөрдүн пайда болушу эки морфеманын чегинде үнсүз тыбыштардын позициялык өзгөрүүсүнө байланыштуу. Бул тилдин өзүнүн ички законченемдүүлүгү. Ушуга ылайык, кыргыз тилинде эки морфеманын чегинде уңгу өзүнүн баштапкы фонемалык турпатын сактап, морфологиялык принципке ылайык жазылат. Ошондуктан кыргыз тилинин О.-сында жеке турган уңгу сөз ж-а мүчөлөр фонетикалык (фонематикалык), ал эми эки морфеманын чегиндеги уңгу сөз морфологиялык принцип боюнча жазылат. Эки морфемадан турган бир эле сөздүн жазылышында фонетикалык да, морфологиялык да принцип колдонулат.

Булардан башка традициялык принцип боюнча кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн сөздөр жазылат. Анткени алар, бир жагынан, салт боюнча өз тилинде кандай жазылса, өзгөрүлбөй ошол турпатында жазылат, экинчи жагынан, оозеки түрдө кабыл алынгандары ошол өзгөрүлүп 20-30-жылдары кабыл алынган тарыхый формасында жазылат: меш, болуш, самоор, көлөч, керебет, старчын, белет, үтүк, чайнек, батинке ж.б.у.с.

Тилде айтылышы бирдей, бирок маанилери ар башка болгон сөздөр да ж-а айтылышы да, маанилери да жакын болгон

окшош сөздөр арбын учурайт. Оозеки кепте айтылышы боюнча бири-биринен анча айырмаланбаган, окшошуп калуу мүмкүнчүлүгү бар мындай сөздөрдү өзара айырмалап, бири-бирине окшоштурбай жазуу символикалык же дифференциалдык принципке негизделет:

бары (барын алып чык, принеси то, что есть) – баары,

солу (чөп солуп калды) – соолу (суу соолуп калды),

бүлө (бычакты бүлө) – бүлөө (үй-бүлөө),

орду (буудайды орду) – оорду (отурчу оорду),

сулу (эгин) – сулуу (татына),

ойлор (келет башыма) – ойлоор (эртеңин ойлоор),

байыр (оорун ал) – байыыр (уй байыыр, байып кетти),

урмат - Урмат

кант - Кант

темир - Темир

гүл - күл

кан - хан

ОРФОЭПИЯ (грек. orphoepeia, orphos – туура, epos – кеп) – 1) улуттук тилдин тыбыштык турпатын бирдей сактоону камсыздоочу айтылыш нормаларынын жалпы жыйындысы; 2) айтылыш норманы изилдөөчү илимий тармак. О.-нын көлөмү ар түрдүү аныкталып да жүрөт. Кеңири түшүндүрүүдө фонемаларды колдонуу ж-а фонемалардын аллофондорун айтуу эрежелери катары каралса, тар түшүндүрүүдө фонемалардын гана колдонулуш эрежелери катары аныкталат. О.-ны туура аныктоо, эң алды, сегменттик (фонемалык) ж-а суперсегменттик (басым, интонация) бирдиктерди нормага ылайык колдонуу, нормага ылайык айтуу м-н шартталат. Фонемаларды нормага ылайык колдонуу деген фонемаларды туура колдонуу, туура, так

айтуу, сөздө аларды туура жайгаштыруу, ар бир фонеманы өз-өзүнчө так, ачык бөлүп айтуу дегенди билдирет.

Орфография сыяктуу эле тилдик ички категория катары О.-лык норманы анын кодификацияланган нормасынан айрып түшүнүү зарыл. О.-лык норма – бул бир эле кубулушту белгилөөнүн, тигиндей же мындай айтуунун потенциалдуу мүмкүнчүлүгүнүн бар экендиги ж-а ошого карата сырттан таасир этүүнүн жыйынтыгы, натыйжасы, б.а. тилдик айтылыштын өзүнүн ички объективдүү импаненттүү нормасы, тигил же бул сөздү, тыбышты туура айтуунун табигый көрүнүшү. Ал эми кодификациялык норма – бул объективдүү, импаненттүү тилдик табигый же сырттан таасир этүүнүн натыйжасында аныкталган норманын эреже, талап, көрсөтмө катары сөздүктөрдө, окуу китептеринде, грамматикаларда көрсөтүлүшү, берилиши, жазылышы. Кодификацияда кайсынысын туурасы катары колдонуу сунушталат, көрсөтүлөт. Реалдуу, табигый О.-лык нормага кодификацияланган норманын канчалык төп, дал келгендигине жараша айтылыштын, б.а. О.-нын тактыгы аныкталат. Кодификацияланган норма ар дайым реалдуу, объективдүү, тилдин учурдагы өнүгүш, колдонулуш нормасынан артта калат. Анткени ал китепке жазылган эреже-талап катары мурдатан тизмеленген норма болсо, жандуу тилдин айтылышында өзгөрүү аз эле мезгил ичинде да боло берет. Ошондуктан кодификацияланган нормалар, талаптар Орфографияда да, О.-да да мезгил-мезгили м-н такталып, жаңыртылып, тил колдонуудагы реалдуу, табигый нормага шайкеш оңдолуп туруусу зарыл.

О.-лык норма жалпы элдик тил жарала, калыптана баштаганда, аны м-н бирге калыптанат. Анткени жалпы элдик тилдин колдонулуш тармагы, багыты кеңип, оозеки тилдин кеңири колдонулушуна жаңы зарылчылыктар жаралат. Ар бир элдин О.-лык нормасы ар башкача жаралат, ар башкача өнүгөт, ар башкача калыптанат ж-а бир нече этаптардан өтөт. Алсак, кыргыз тилинин О.-лык нормасынын жаралышы 16-кылымдын башынан, б.а. кыргыз тилинин жалпы элдик тил катары кеңири

колдонулуп, баардык кыргыз аймагында элдүүлүк аң-сезим өөрчүп калган мезгил м-н байланышат да, 20-к. башында улуттук тилдин О.-лык нормасы катары калыптана баштайт. Бул процесс бүгүнкү күндө да улантылып жатат.

О.-лык норманын зарылчылыгы качан пайда болот. Качан гана тилде бир эле бирдик эки же андан көп түрдүү айтылышка ээ болгондо, б.а. бир эле бирдик ар түрдүүчө айтылып, ар түрдүүчө кулакка угулганда, түрдүүчө реализацияланганда. О.-лык норма ошол түрдүүчө реализациялангандардын, айтылгандардын ичинен бирөөнү гана тандап, иргеп алат, мында тилдик системанын өзү кайсы моделдин мүмкүнчүлүгү жогору, кайсынысы перспективдүү, тилдик өнүгүүнүн учурдагы талабына кайсынысы төп, шайкеш келе тургандыгын аныктайт. Демек, О.-лык норма тилдик өнүгүүнүн тарыхый этабында тигил же бул бирдиктердин айтылыш мүмкүнчүлүгү белгилүү бир варианттар м-н коштоло тургандыгын көрсөтөт. Ал варианттар эки типте болот: биринчиден, бир эле бирдик эки же андан ашык бирдей айтылышка, реализацияга ээ, б.а. бирдей варианттар аркылуу реализацияланат; экинчиден, эки же андан ашык айтылыштын, реализациянын ичинен бирөө негизги айтылыш, калганы аз колдонулган айтылыш болот, б.а. бирдей эмес, тең салмактагы эмес варианттар. Варианттардын ичинен бирөөнү норма катары тандоо ж-а аны кодификациялоо лингвистикалык ж-а экстралингвистикалык көптөгөн жагдайлар аркылуу аныкталат. Ошондуктан О.-нын калыптанышы тилдин өзүнүн ички мүмкүнчүлүгү ж-а ошол тилди колдонгон элдин маданий-социалдык мүдөөсү м-н шартталган.

Ө

ӨЗДӨШТҮРҮҮ - тилдик байланыштардын жыйынтыгында бир тилдин элементтеринин башка тилге өтүшү, сиңиши (сөз, морфема, синтаксистик түзүлүш ж.б.). Ө. өздөштүрүүчү тилдин системасына ылайыкташат ж-а алардын кабыл алынышы кадыресе боло берүүчү көрүнүш. Мындай сөздөрдүн башка тилдик теги бул тилдүү элдерге байкалбайт ж-а этимологиялык

анализдөөнүн жардамы м-н гана аныкталат. Мис., орус тилине кирген эски түрк сөздөрү (тюркизмы); "башмак", "ватага", "казак", "карандаш" "очаг" орустукундай эле сезилет. Толук өздөштүрүлгөн сөздөр чет сөздөрү деп аталуучу башка тилдерден кирген сөздөрдөн айырмаланат. Чет сөздөрү тыбыштык, орфографиялык, грамматикалык ж-а семантикалык жактан өздөрүнүн четтик тегинин издерин сактайт. Чет сөздөрү, эң башкы-сы, билимдин өзгөчө тармактарына же өндүрүшкө байланыштуу кирет. Кээде алар бөтөн элдерге же өлкөлөргө таандык түшүнүктөрдү (этнографизмдер, регионализмдер, экзотизмдер) билдиришет.

Тилдердин өзара таасиринин узакка созулган тарыхы, алардын арала-шуусу көптөгөн тилдердин лексикасында өздөштүрүү маанилүү орунду ээлерин көрсөтөт.

Элдердин маданий ж-а экономикалык байланышынын негизинде тил-дердин өзара таасиринин күчөшү тектеш ж-а тектеш эмес тилдерде и н т е р-националдык сөздөрдүн өзгөчө фондунун түзүлүшүнө алып келет. Европа тилдеринде интернационалдык сөздөрдүн негизги фондун грек, латын тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр ээлешет, Жакынкы ж-а Ортоңку Чыгышта – араб ж-а перс тилдеринен, Ыраакы Чыгышта кытай тилдеринен. Интернационалдык сөздөр, айрыкча, илимдин ж-а техниканын ар кайсы тармактарындагы атайын терминологиянын катарына сиңишет.

Өздөштүрүүнүн жолдору оозеки, китептик, жазуу түрүндө болот. Сөздөр жазуу түрүнө караганда, оозеки кабыл алышышында өзүнүн сырткы кейпинде көп өзгөрүүлөргө дуушар болот. Эгерде сөз жаңы нерселер же түшүнүктөр м-н бир мезгилде башка элдердин тилине кирсе, анда кабыл алынган бул сөздүн мааниси өзгөрүүгө дуушар болбойт. Бирок тилде бар сөзгө синоним катары жаңы сөздөр кирген учурда, бул эки синоним сөздөрдүн ортосунда маанилер чектелет ж-а жылышуулардын келип чыгыш семантикасы байкалат.

Өздөштүрүүгө жакын сөздөр *калькага* (структуралык өздөштүрүү) ык-ташат, анда өздөштүрүлүүчү структура төл сөздөргө ж-а төл сөздөрдүн сырткы көрүнүшүнө окшошот.

II

ПАЛЕОГРАФИЯ (грек. palaios - байыркы ж-а grapho - жазам) - жазуу бел-гилеринин жаралышын ж-а алардын өнүгүшүн изилдеген тарыхый-филологиялык илим. Теориялык П. жазуунун тарыхый өнүгүү-өзгөрүү өзгөчөлүктөрүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктайт, жазуулардын жазылган мезгилин ж-а ордун, аларды жазган адамдарды аныктоо максатында кол жазмалардын жекече өзгөчөлүктөрүн практикалык ж-а сыпаттама жагынан иликтейт.

П.-нын негизги милдети жазылган тексттин өзүндө датасы же жери жөнүндө тике же кыйыр маалыматтар болбогон колжазмалардын мезгилдик ж-а аймактык тиешелүүлүгүн аныктоо үчүн, алардын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ж-а хронологиялык системасын аныктоо болуп саналат.

П. жазууларды, жазуу белгилерин, тамгаларды ж-а аларды түзүп турган элементтерди, ошондой эле саптын, үстүндөгү белгилерди, ажыратуучу белгилерди, кыскартып жазуунун ыктарын ж.б. иликтейт. Ошондой эле жазуунун материалдары, куралдары, алардын мезгилдин өтүшү м-н өзгөргөнүн же алмаштырылганын да изилдөө П. объектисине кирет. Өсүмдүктөрдүн (пальма жалбырагы, папирус, лотос) жалбырактарына, сөңгөктөрүнө, кабыктарга ж-а жазуу үчүн атайын иштетилген терилерде-пергаментте жазылган жазуулардын, тексттердин даталарын аныктоодо палеографиянын өзүнүн изилдөө методдору өзгөчө мааниге ээ болот.

П., негизинен, тарыхый тил илиминин, тарыхтын, адабият таануунун, искусство таануунун суроо-талаптарын канагаттандырат. Ошол эле учурда башка гуманитардык, атүгүл, так илимдердин да айрым талаптарына кызмат кылат.

Палеографлингвисттер жазуулардын жазылган мезгилин ж-а ордун гана аныктоо м-н чектелбестен, аларды жазган же жазууга катышкан адамдардын жазуу өзгөчөлүктөрүн, тилдик айырмаларын, ошондой эле текстологиялык изилдөө аркылуу изилденип жаткан текст автордун өзү тарабанан жазылганбы же көчүрүп жазылганбы деген маселелерди да карайт. 20-кылымда П. изилдөө иштеринде так илимдердин да маалыматтарын колдоно баштады. Мис., химияны - жазылган сыяны же боекту анализдөө үчүн, физиканы - өң-түстү ажыратуу аркылуу өчүп калган, жуулган же тунарыктаган жазууларды тактоо үчүн колдонот.

Изилдөөгө алынып жаткан алфавиттерге жараша П. грек, латын, славян, армян, грузин, инди, араб, кытай, түрк П-сы ж.б. болуп бөлүнөт.

ПАЛЕОНТОЛОГИЯ (грек. palaios – байыркы, on – тек, ontos – негиз, маңыз, logos – окуу) - тилдин тарыхында ж-а азыркы абалында байыркы систе-манын калдыктары катары жашап калган тилдик архаикалык элементтерди аныктоодо ж-а түшүндүрүүдө колдонулуучу лингвистикалык изилдөөлөрдүн ж-а ык-жолдордун жыйындысы. П. термини көпчүлүк учурда тилдин тарыхый материалдарынын негизинде ал тилде сүйлөгөн элдин жашоо-турмушунун материалдык ж-а рухий шарттарын аныктаган тил илиминин бөлүгү катары каралат. Бүгүнкү күндө термин алда канча кеңири мааниде колдонулуп, иликтөө объектиси кеңейген.

П-нын пайда болушуна XIX к., табият таануу илиминдеги (биологиялык) палеонтологиянын келип чыгышы да себепкер болуп, анда тил табияттагы кубулуштардын эволюциялык өнүгүшүнүн бир бөлүгү катары каралган. П. тарыхый тил илиминин бир бөлүгү болуп саналат. Ошондуктан ал тилдин элементтеринин мезгилдик карым-катышын, мезгилдик тиешелүүлүгүн изилдейт. Бул байланыш тилдин өнүгүшүнүн кандайдыр бир мезгилдеги рамкасын көрсөткөн сырткы көрүнүш эмес, тилдин өзүндө жүргөн өзгөрүүлөр м-н байланышкан мазмундук байланышты аныктаган факты болуп эсептелет.

П. изилдөөчү маселелердин 4 тибин бөлүп көрсөтүүгө

болот: 1) тилдин ар кайсы деңгээлдериндеги архаизмдерди өзүнчө талдоо; 2) тилдик системалардын же фрагменттердин бүтүндүгүн (биримдигин) аныктоо; 3) тилдердин тектештигин же байыркы тектештигин аныктоо; 4) тилдин башатын, анын архаикалык тарыхын, б.а., адам тилинин палеонтологиясын реконструкциялоо.

ПАРАДИГМА (грек, *paradeigma* - үлгү, мисал) - 1) кеңири мааниде - бир эле учурда бири-бирине карама-каршы коюлуп, ошол эле учурда кайсы бир жалпы белгилерге ээ же бирдей ассоциацияны пайда кылуучу, көбүнчө парадигматикалык карым-катышта турган тил бирдиктеринин жыйындысы; 2) мындай класстын же биримдиктин модели ж-а схемасы; 3) тар мааниде - морфологиялык парадигма термининин синоними (бир сөздүн формаларынын системасы)

Каралып жаткан бирдиктердин кайсы деңгээлге тиешелүү экендигине карай морфологиялык П., синтаксистик П., лексикалык П. ж-а сөз жасоонун П. деп бөлүнөт. Принцибинде, бир эле П.-га бир объектиге же кубулушка: мааниге, кырдаалга, сөзгө, сөз тобуна туура келген тил бирдиктери бириктирилет.

Морфологиялык П. грамматикалык категориялардын (род, сан, жөндөмө ж.б.) реализацияланышын, лексемалардын бардык грамматикалык өзгөрүүлөрүнүн жалпылык идеясын көрсөтүп инварианттуу (уңгу, негиз) белгини алып жүрүүсү м-н мүнөздөлөт.

Лексикалык П. түшүнүгү ар түрдүүчө түшүндүрүлөт. Көпчүлүгү семантикалык жалпылыкка ээ болгон, грамматикалык жактан бир бүтүндүккө бириккен сөздөрдүн биримдиги катары кабыл алышат. Бир лексикалык П. сөздүн маанисинин жалпы семантикалык белгилеринен гана эмес, айырмалоочу белгилеринен да байкалат.

Азыркы тил илиминде сөз жасоонун П. деген түшүнүк кеңири жайылган. Сөз жасоонун П.-де деривациянын тигил же бул деңгээлинде түзүлгөн бир уңгулуу түзүлүштөрдү

белгилешет.

ПАРАДИГМАТИКА - 1) элементтердин же тил бирдиктеринин мамилелеринин эки тибин бөлүп алуу ж-а карама-каршы коюу аркылуу тилди системалуу изилдөөнүн эки аспектисинин бири; тил жөнүндөгү илимдин парадигматикалык мамилелерин, классификацияларын, алардын кыймылга келүү областтарын аныктоочу бөлүмү, каралып жаткан мамилелери ж-а аларды группаларга бөлүштүрүү тиби боюнча синтагматикага карама-каршы коюлат. 2) Кең мааниде лингвистикалык класстардын жыйындысы катары каралган тил системасы.

П. терминин азыркы лингвистика илиминдеги айрым изилдөөлөрдө эки мааниде колдонуу да учурайт: 1) белгилүү бир деңгээлдеги бирдиктерди байланыштыруучу парадигматикалык мамилелердин системасы же мындай мамилелердин жыйындысы катары каралат. Мисалы, лексикалык П. тилдеги бир лексемалардын экинчи бир лексемалар м-н болгон парадигматикалык мамилелерин изилдеген лексикологиянын бир тармагы, алардын карама-каршы (антонимия) болуу касиеттерин же болбосо, анын тескерисинче, алардын карым-катышын, байланышын, окшоштугун (синонимия) изилдейт. 2) парадигмалардын системасын же өзүнчө жеке алынган тилдеги алардын жыйындысын карап, белгилүү бир деңгээлдеги бирдиктердин биримдигин карайт.

ПАРАЛИНГВИСТИКА (грек. para - жанында ж-а лингвистика) - 1) тил илиминин кептик билдирүүгө катышып, вербалдык каражаттар м-н бирдикте маанилик-мазмундук информацияны билдирүүчү вербалдык эмес (тилдик эмес) каражаттарды изилдөөчү бөлүмү; 2) кептик коммуникацияга катышуучу вербалдык эмес каражаттардын жыйындысы.

П-лык каражаттар үч түргө бөлүнөт: фонациялык, кинетикалык ж-а графикалык. Фонациялык түргө: кептин тембри, темпи, акырын-катуулугу, паузалардын ("э-э", "м-м", "о-о" ж.б.) типтери, музыкалуулугу, ошондой эле кептеги тыбыштардын айтылыш өзгөчөлүктөрү (диалектилик,

социалдык) кирет. Кинетикалык компоненттерге: жесттер (ымдоо-жамдоо), мимика, тандалып алынган позалар (ал-абалы, туруу абалы), ал эми графикалыкка: тамгалардын ж-а тыныш белгилеринин жазылышы (почерк), тамгалардагы графикалык кошумча белгилер, тамганын же түшүнүктүн ордуна колдонулуучу белгилер (символдор) кирет. Мисалы, §, \$ ж.б.

П.-лык каражаттар кептин вербалдык жагына болгон мамилеси боюнча үч функция аткарат: 1) кошумча информация (айрым учурда вербалдык мааниге кайчы келүүчү) берет, мисалы, позитивдүү вербалдык текст тескери маанини билдирүүчү фонациялык мүнөздөгү өзгөчөлүк м-н коштолушу мүмкүн: 2) калтырылып, айтылбай кеткен вербалдык компонентти алмаштырат, анын ордун толуктайт ("*Биз м-н баргың келеби?*"- кубаттабаган, колдобогон жест коштолот); 3) ошол эле маанини билдирүү м-н вербалдык каражаттарга жуурулушуп кетет ("*Мен дал ушул китепти алгым келет*"- атайын жесттер коштолот).

ПАРАТАКСИС (грек. parataxis - катар жайгаштыруу) - бири-бирине болгон синтаксистик көзкарандылыгын формалдык түрдө билдирбестен туруп, ага катыштыгы бар элементтерди жөнөкөй, бирдей жайгаштыруу аркылуу синтаксистик багынычсыз мамилелерди туюндурдуунун ыгы. Гипотаксистин каршысы.

ПАРОНИМИЯ (грек. para - жанында, onoma - ат, ысым) - сөздөрдүн семан-тикалык маанилеринин ар түрдүүлүгүнө карабастан, алардын тыбыштык айтылышында жакындык болгон кубулуш. П. проблемасы кептеги паронимдерди атайылап жакындаштырып же байкоосуздан чаташтыруудан пайда болот. "Пароним" термини Аристотель тарабынан киргизилип, бул термин м-н жасалма сөздөрдү атаган.

XX-к. 60-70-жж. советтик тил илиминде бир сөз түркүмүнө кирген бир-дей уңгулуу сөздөр паронимдер катары түшүндүрүлгөн. Мисалы, *болотный-болотистый, главный-заглавный, выплата-оплата-плата* ж.б. Ал эми айрым

окумуштуулар грамматикалык белгилери боюнча жалпылыкка, бирдей басымга ээ болгон ж-а угулушу абдан жакын болгон бир уңгулуу сөздөрдү гана паронимдер деп белгилешет (мисалы, *надеть-одеть, советник-советчик*). П.-дин структуралык окшоштугу алардын маанилик жактан белгилүү бир катыштыгы бардыгы м-н шартталат. Бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон бир уңгулуу сөздөр жабык түрдөгү паронимдик катарларды түзөт.

П.-дер белгилүү бир максатты көздөп (кептин элестүүлүгүн арттыруу, текстке эмоционалдык таасир этүү ж.б.) жакындашкандыктан (пайда бол-гондуктан), стилистика ж-а кеп маданиятында иликтөөгө алынат.

ПАРОНИМДЕР - айтылышы боюнча жакын, маанилери ар башка же айрым учурда маанилик жакындыгы бар сөздөр паронимдер деп аталат. Паронимдердин негизги белгилери - паронимдеш сөздөрдө басымдын бирдей муунга түшүшү, бирдей лексика-грамматикалык катарды түзгөндүгү, бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушу: *пакт - факт, сулуу - сулу, тан - таң* ж.б.

ПАРОНОМАЗИЯ (грек. *para* - жанында ж-а *onomazo* - атаймын) - тыбыштык айтылышы боюнча окшоштугу бар сөздөрдү атайылап жакындаштыруу аркылуу жасалуучу стилистикалык ыкма. П-да тыбыштык жактан кокусунан окшош болуп калган сөздөр, ошондой эле тыбыштык жагы да, маанилик жагы да окшош сөздөр салыштырылат. П. көбүнчө поэзияда, публицистикада колдонулат. Мисалы, «*Дарбыздан дарбыган сөз*», «*Инфаркт: фактылар ж-а факторлор*» (газеталык макаланын аталышы) ж.б.

ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ (франц. *parelle* - бөлүкчө) бирдиктүү синтаксистик түзүлүштүн, б.а., сүйлөмдүн кептик бөлүнүшүнүн ыкмасы, кепте сүйлөмдүн бир эмес, бир нече интонациялык маанилик бирдиктерге, фразаларга ажыроосу. Мис., *Ал боенуп алганда бир кыйла чырайлуу эле ээ?* Бул сүйлөм бир фразалуу, тилдик инвариант кептик кырдаалда дал ушундай берилген, демек, сүйлөм да, фраза да бири-бирине дал келет. Ал эми бул сүйлөмдү төмөнкүдөй жайгаштыралы: "Ал бир кыйла чырайлуу

эле ээ? Боенуп алганда". Мында парцеляциялык өзгөрүү бар. Түзүлүшү боюнча баштапкы модель (тилдик инвариант) өзгөрүүгө дуушар болду, б.а., тилдик инвариант экиге бөлүнөт, структуралык дал келишпестик сезилет. Экинчи фраза өз түзүлүшү жагынан да, көтөргөн жүгү, коммуникативдик максаты жагынан да өзгөчөлөнүп турат. Бул жерде негизги фраза ж-а парцеллят (боенуп алганда) интонациялык жагынан өзгөчө позицияда, бирок маани жагынан бир баяндоого биригип турат.

Коммуникативдик синтаксистик жактан П. кубулушун билдирүүнүн, баяндоонун мазмундук-маанилик бөлүгүн бөлүп көрсөтүүчү каражат катары түшүнүү керек. Ошондой эле П. кептик экспрессиянын каражаты да болуп саналат. Синтаксистик татаал структураларды кабыл алууну жеңилдетүү м-н, П. текст түзүүнүн өзгөчө бир ыкмасы боло алат.

ПЕРИФРАЗА (грек. periphrasis - башкача айтуу, сыпаттоо) - чындыктагы предметтерди ж-а кубулуштарды тикелей көрсөтпөстөн, башкача сыпаттоо аркылуу билдирүүчү стилистикалык ыкма. Мисалы, *ак алтын* (пахта), *экинчи нан* (картошка) ж.б. П.-да айтылып жаткан контекстке, кырдаалга жараша предметтин, кубулуштун кайсы бир маанилүү белгиси, жагы биринчи планга чыгат. П.-нын негизги кызматы-тексттин таасирдүүлүгүн күчөтүү, айтымдын маанисин арттыруу.

П., негизинен, көркөм чыгармалардын тилинде, публицистикалык чыгармаларда ж-а оозеки кепте колдонулат. Илимий стилде П. экспрессивдүүлүктөн ажырап, термин катары кызмат кылат. Функционалдык планда П.-нын эки түрү бар: 1) даяр түрүндө колдонулуучу жалпыга түшүнүктүү түрмөктөр (фразеологизмдер, учкул сөздөр); 2) мазмуну конкреттүү контекст м-н шартталган ситуативдүү, индивидуалдык-автордук. П. эвфемизмдерди ж-а табуизмдерди жаратууда колдонулат.

ПИКТОГРАФИЯ (лат. pictus- тартылган ж-а грек. grapho - жазам) (сүрөттүк жазуу) – билдирүүнүн, маалыматтын мазмунун сүрөт же сүрөттөрдүн ырааттуулугу аркылуу туюндурган жазуунун бир тиби. Фонетикалык (тыбыштык) жазууга чейин

колдонулган. П.-нын эң байыркы үлгүлөрү палеолит дооруна таандык. Пиктограммалар (пиктографиялык жазууда колдонулган сүрөттөр) фонетикалык жазуунун белгилеринен төмөнкү айырмачылыктарга ээ. Пиктограммалар тилдин конкреттүү бир бирдигин билдирбейт, алар бардык тилдерде бирдей түшүндүрмөгө, мааниге ээ. Пиктограмма сөз катары, ал сөздүн синоними катары, сөз айкашы катары, мазмундук түрдүү вариацияларга ээ болгон сүйлөм же бир нече сүйлөмдөрдүн жыйындысы катары да "окула" берет. Пиктограммалар типологиялык жактан эки түргө бөлүнөт: "иконикалык - мында тартылып жаткан түшүнүк же объект м-н маанилик жалпылык болот. Мис., күндүн сүрөтү аркылуу күндү (день) же асмандагы күндү (солнце) билдирет. Экинчиси – "символикалык" - шарттуу алынган сүрөт.

Айрым элдер П.-лык жазуунун алда канча өнүккөн системаларын иштеп чыгышкан. Индеецтердин делавар деген уруусу П.-лык жазуунун жардамы м-н "Валам-Олум" деген эпосун жазышкан.

П.-лык жазуу бүтүнкү күндө өзүнчө жазуунун тиби катары колдонулбайт. Бирок анын элементтери карым-катнаш жасоонун, билдирүүнүн кошумча каражаттары катары колдонулат. Айталы, жол белгилеринде, рекламаларда, эларалык көргөзмөлөрдө, мелдештерде ж.б. көп тилдүү чөйрөлөрдө, ошондой эле өспүрүмдөр үчүн тартылган картиналарда (комикстерде) ж.б. колдонулат.

ПЛЕОНАЗМ (грек. pleonasmos – ашыкча, ашкере) – айтымдын лексикалык же грамматикалык маани-маңызын билдирүүдө көркөм каражаттардын ашыкча көп колдонулушу. Ал лексемалардын кайталануусунан же синонимди алмаштыруулардан, ошондой эле кыскача түшүндүрүүгө мүмкүн болгон нерсени кенири түшүндүрүүдөн байкалат. П. сүйлөмдүн чегинде, ошондой эле контексттин алкагында ишке ашырылат.

Табияты боюнча П. эки түрдө болушу мүмкүн: 1) тилдик система же норма м-н шартталган милдеттүү П.; 2) айтымдын

экспрессивдик максаты м-н шартталган факультативдик, стилистикалык П. Фольклордо плеонастикалык эпитеттер ж-а салыштыруулар туруктуу поэтикалык формулаларга чейин өнүгөт. П. түшүнүгү антикалык риторикада эле пайда болуп, айрым стилистикалык фигураларды камтыган. П. түшүнүгү м-н тавтология түшүнүгү тыгыз байланышта болуп, тавтологияны кээде П-дын бир түрү катары карашат.

ПОЛИСЕМИЯ (грек. polysemos – көп маанилүү, көп маанилүүлүк) - бир эле сөздүн реалдуу чындыкта болгон ар түрдүү предметтерди ж-а көрүнүштөрдү белгилей (атай) алуу жөндөмдүүлүгү, б.а., бир сөздүн эки же андан көп мааниге ээ болушу. Көп мааниге ээ сөз билдирген маанилеринин ортосунда белгилүү бир байланыш, жалпылык болот. Мына ушул байланыш көп маанилүү сөздү омонимдерден айырмалап турат. Омонимдерде маанилик, грамматикалык же башка байланыш байкалбайт. Мис., *тил* - пикир алышуу куралы, *тил* – кайышты тил ж.б.

Көп маанилүү сөздөрдүн маанилери белгилүү бир семантикалык биримдикти түзүп, реалийдин жалпылык негиздери (формалык, сырткы көрүнүшү, өңү, наркы, ал-абалы, ошондой эле функционалдык жалпылыгы) же катыштыгы аркылуу байланышат. Көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин аралыгында семантикалык байланыш болуп, маанилик жалпы элементтин, теманын болушу да шарт. Мис., 1) *тил* - адамдын, жан-жаныбарлардын бир мүчөсү; 2) *тил* - пикир алышуунун куралы, (бул эки түшүнүктү байланыштырып турган маанилик жалпылык мына мында: тил (дене мүчөсү) - адамдын сүйлөөсүндөгү, кептеги негизги сүйлөө органы, ансыз сүйлөө мүмкүн эмес); 3) *мамлекеттик тил* - бир өлкөнүн, мамлекеттин ички жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүн, бардык мүчөлөрүн тейлеген тил; 4) *көркөм чыгарманын тили* көркөм чыгармада колдонулган тил бирдиктери, тил каражаттары, «тил - көркөм чыгарманын курулуш материалы» (М.Горький); 5) *жазуучунун тили* - белгилүү бир акын-жазуучунун тил каражаттарын колдонуусу; 6) *тил* - аскердик-согуштук термин,

душман тууралуу зарыл маалыматтарды алуу үчүн колго атайылап түшүрүлгөн аскер туткуну. Бул маанинин жалпы тил м-н байланышы - туткунду тирүү колго түшүрүү м-н аны суракка алуунун (сүйлөтүүнүн, айттыруунун, демек, тилдин) натыйжасында, аскердик маалыматтарды алуу максаты м-н байланыштуу. Келтирилген мисалдардагы 1, 2- ж-а 6-маанилер (тил - дене мүчө, тил - пикир алышуу куралы, тил - согуштун туткуну) семантикалык байланышы боюнча бири-биринен алда канча алыстап кеткендиктен, аларды айрым учурларда омоним сөздөр катары да карашат.

Көп маанилүү сөздөрдүн негизги (тике) ж-а кошумча (өтмө) маанилерин ажыратууда сөздүн белгилүү бир маанидеги парадигматикалык ж-а синтагматикалык шарттуулугу эсепке алынат. Сөздүн негизги мааниси парадигматикалык жагынан алда канча туруктуу, ал эми синтагматикалык жагынан кыйла эркин болот. Сөздүн негизги ж-а кошумча маанилеринин карым-катышы туруктуу, өзгөрүүсүз болбойт, айрым сөздөрдүн кошумча же кийинки мааниси негизги же башкы маани болуп калат. Мисалы "тамга" сөзүнүн алгачкы, негизги мааниси малдын кимге тиешелүү экендигин көрсөтүүчү белги, эн тамга болсо, бул кийин унутулуп, негизги маани тамга (жазууда тыбыштарды белгилөөчү шарттуу белги) болуп калган.

ПОЭТИКА (грек. poietike - поэтикалык өнөр) - 1) тар маанисинде: адабияттын тигил же бул кубулушунун өзгөчөлүгүн аныктоочу көркөм-эстетикалык ж-а стилдик сапаттардын жыйындысы; 2) кеңири маанисинде: көркөм адабияттын, адабий түрдүн, жанрдын ж-а конкреттүү чыгарманын жалпы элементтерин, алардын айкашуу ж-а өнүгүү мыйзамдарын, жалпы структуралык-типологиялык мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктоочу, көркөм формаларды сыпаттоочу ж-а классификациялоочу тармак.

П-нын изилдөө объектиси – көркөм адабият; негизги милдети чыгармада эмне айтылып ж-а ал кандайча туюндурулгандыгын иликтөө, б.а., көркөм чыгарманын идеялык-

тематикалык макроструктурасын анын формалдык туюндурулушу (тилдик реализациясы) м-н биримдикте изилдөө. Адабият теориясы, лингвистика, стилистика, риторика, эстетика, адабий сын м-н тыгыз байланышта.

ПРАГМАТИКА (грек. pragma – иш, аракет) – тил илиминин ж-а семантиканын тилдик белгилердин кептеги функцияларын иликтөөчү бөлүмү. II. үч мааниде колдонулган: 1) семантика – белгилердин объектиге болгон карым-катышын, мамилесин иликтейт; 2) синтактика - белгилердин арасындагы мамилелерди иликтейт; 3) прагматика – белгилердин айтуучуга (сүйлөөчүгө) болгон таасирин изилдейт.

Лингвистикалык прагматика сүйлөп жаткан субъектиге, адресатка (угуучуга), субъект м-н адресаттын карым-катнаш жасоодогу өз ара иш-аракеттерине, пикир алышуунун кырдаалына байланыштуу болгон суроолордун комплексин иликтейт.

I. Кептин субъекти м-н болгон байланышында: 1) сүйлөмдүн ачык ж-а көмүскө максатын, мисалы, айрым бир информацияны же пикирди билдирүү, суроо, буйрук, өтүнүч, кеңеш, кечирим суроо, кубаттоо, даттануу ж.б. 2) Кептин тактикасы ж-а кептик аракеттин тиби; 3) сүйлөшүүнүн эрежеси, сүйлөшүүнүн максатына ж-а багытына ылайык кептик карым-катнашты уюштуруу; 4) сүйлөөчүнүн установкасы же айтымдын прагматикалык мааниси: айтымдын кыйыр мааниси, ишарат кылуу, каймана айтуу ж.б.; 5) айтуучунун референциясы, б.а. тилдик-кептик билдирүүнүн чындыкка болгон карым-катышы; 6) пресуппозициянын прагматикасы: айтуучунун айтылып жаткандарга карата баасы, маалымдуулугу, кызыкчылыгы, пикири ж-а көзкарашы, психологиялык ал-абалы, адресаттын түшүнүү жөндөмдүүлүгү, мүнөзүнүн өзгөчөлүгү; 7) айтуучунун өзү айтып жаткандарга болгон мамилеси изилденет.

II. Кептин адресаты м-н болгон байланышында: 1) кептин интерпретациясы; 2) айтылып жаткандардын адресатка тийгизген таасири: эмоционалдык абалынын, көзкарашынын,

аракетинин өзгөрүшү; 3) алынган стимулга карата кептик реакция изилденет.

III. Коммуникацияга катышып жаткандардын мамилелерине байланыш-туу: 1) кептик пикир алышуунун формалары (информациялык маек, достук аңгемелешүү, талаш-тартыш, чатакташуу ж.б.); 2) кептин социалдык-этикалык жагы (кайрылуунун формалары, пикир алышуунун стили); 3) пикир алышууга (сүйлөшүүгө) катышып жаткандардын тигил же бул кеп актыларындагы катыштык абалы иликтенет.

IV. Пикир алышуунун кырдаалына байланыштуу: 1) дейксистик бел-гилердин интерпретациясы ("анан", "эметип", "минтип", "мында", ж.б.); 2) кептик кырдаалдын тематикага ж-а пикир алышуунун формасына таасир этиши (мейманда, тойдо, ооруканада, сабакта, адвокатта ж.б. сүйлөшүүлөрдүн типтүү темаларын ж-а формаларын) изилдөөгө алынат.

П., мындан сырткары, адамдын ишмердүүлүгүнүн жалпы теориясындагы кепти да иликтейт. П. өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө риторика м-н стилистиканын, коммуникативдик синтаксистин, социолингвистиканын, психолингвистиканын ж.б. маселелерин да изилдөөгө катышып келе жатат.

ПРЕДИКАТ (лат. *praedicatum* – айтылган, баяндалган) – логикада ж-а тил илиминде субъект жөнүндө айтылган ой-жүгүртүүнүн конститутивдик бөлүгүн билдирүүчү термин. П. субъектиге предикативдик мамиледе болуп, танууну ж-а ар кандай модалдык маанини билдире алат. П. түшүнүгүнө караганда предикативдик мамиле түшүнүгү алда канча кеңири, ал түшүнүккө белгилүү бир семантикалык талаптар коюлат. Айталы, П.- субъект жөнүндөгү бардык эле информация эмес, предметтин белгисин, ал-абалын ж-а башка предметтер м-н болгон мамилесин көрсөтүүчү информация. Кыргыз тилинде бул термин "баяндооч" деген термин м-н берилген. Бул логикалык ж-а грамматикалык категорияларды чаташтырбоо үчүн колдонулуп, бирок П. түшүнүгү лингвистикадан алынып салынган эмес. "Баяндооч" термини, баарыдан мурун, сүйлөмдүн

бул мүчөсүнүн формалдык аспектиси м-н жалпылаштырылса, предикат термини сүйлөмдүн мазмундук аспектиси м-н байланыштырылат. Ошондуктан баяндооч дегенде анын формалдык типтери (этиштик баяндооч, атоочтук баяндооч) жөнүндө айтылса, П-тын семантикалык типтери бир нечеге бөлүнүп кетет. Таксономикалык П. - предметтин кайсы топко, класска кире турганын көрсөтөт (*Бул дарак - карагай*); реляциялык П. - берилген объектинин башка объектиге болгон мамилесин көрсөтөт (*Акмат - Айшанын атасы*); мүнөздөөчү П. - объектинин туруктуу ж-а өзгөрмөлүү, динамикалык ж-а статикалык белгилерин көрсөтөт (*Бала чуркап баратат.*, *Бала — окуучу.*, *Ал адабиятты окуп жа- тат.*, *Ал чарчады*).

ПРОПОЗИЦИЯ (лат *propositio* - логикада ой жүгүртүү, лингвистикада - сүйлөм, англ., франц. тилдеринде - *proposition* - айрым бир бүтүндүккө, биримдикке ээ болгон бирдик) – сүйлөмдүн ж-а сүйлөмдөн пайда болгон конструкциялардын модалдык ж-а коммуникативдик парадигмаларына мүнөздүү болгон жалпы семантикалык инвариант. Буга ойду аны айтуучунун кеп актысынан бөлүп кароо идеясы түрткү болгон. П. түшүнүгүнүн көлөмү сүйлөмдүн, айтымдын же кептик актынын бөлүгү м-н чектелген. Сүйлөм маанисинин чындыкка болгон мамилесин (модалдуулук), сүйлөмдүн субъективдүү жеке өзгөрмөлүү чындыгын ачууга, сүйлөөчүнүн айтып жаткандарга баасын, айтымдын коммуникативдик милдетин ж-а сүйлөөчүнүн айтылгандарга карата эмоционалдык мамилесин аныктоого кызмат кылат. Айтылган маанилерге карата П. корреляты болуп пропозиционалдык мамиле түшүнүгү эсептелет. Мис., *Мен шаарда башаламакдык баишталганын ырастайм (баишталды деп ойлойм, баишталганын билем, баишталганына шегим бар, баишталганын жокко чыгарам). Мен шаарда башаламандык баишталып кеткен жокпу деп сурап жатам* ж.б. сүйлөмдөрдө сүйлөөчүнүн установкасы “ырастайм”, “ойлойм”, “билем”, “сурап жатам” ж.б. пропозиционалдык предикаттар аркылуу берилген. Айтылгандардын ушул сыяктуу өзгөрмөлүү компоненти м-н катар же иштин чыны болуп жатканын же боло

тургандыгын көрсөткөн стабилдүү семантикалык ядронун “шаарда башаламандык башталат” карым-катышы, өзара мамилеси болот. Дал ушул семантикалык ядрого карата П. термини колдонулат.

ПРОСОДИЯ (грек. prosodia – басым, кайырма) (просодика) -1) кептик сегменттин бардык деңгээлдеринде (муун, сөз, сөз айкашы, синтагма, фраза, фразадан жогорку биримдик, текст) ишке ашуучу ж-а маани ажыратуучу роль ойногон фонетикалык каражаттардын системасы. П.- нын төмөнкүдөй элементтери (компоненттери) бар: кеп мелодиясы, басым, мезгилдик ж-а тембрдик мүнөздөмөлөр, ритм ж.б. П. термини бул маанисинде интонация түшүнүгү м-н маанилеш. Эки термин тең тилдик супрасегменттик каражаттарынын функционалдык системасын белгилөө үчүн колдонулат.

2) Кептин кабыл алуу деңгээлиндеги (тондун бийиктиги, үндүн катуулугу, узактыгы), ошондой эле физикалык деңгээлиндеги (негизги тондун жыштыгы, интенсивдүүлүгү, убакыт) фонетикалык супрасегменттик мүнөздөмөсүнүн жалпы аталышы.

3) Кепти уюштуруунун супрасегменттик каражаты.

4) Муунду мүнөздөгөн фонетикалык каражаттардын системасы. Тарыхый жактан П. түшүнүгү ыр түрүндөгү кептин структурасын иликтөө м-н байланыштуу.

ПРОТЕЗА (грек. prosthesis – алдыга коюу) – сөздүн абсолюттук башталышында кошумча тыбыштын пайда болушу. Араб, перс, түрк тилдеринде айрым үнсүз тыбыштардын сөз башына келиши мүнөздүү эмес. Адатта, андай сөздөрдүн көпчүлүгү кабыл алынган (өздөштүрүлгөн) сөздөр болот. Мындай сөздөрдү айтууну жеңилдетүү үчүн сөздүн башына бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат. *Мис., райым — ырайым, раазы — ыраазы, стакан — ыстыкан, лампа — ылампа ж.б.*

ПСИХОЛИНГВИСТИКА – сүйлөө процессин, ошондой эле кептин жаса-лышын ж-а кабыл алынышын, алардын тил

системасы м-н болгон карым-катышын иликтөөчү илим. П. изилдөө предмети (тил) боюнча лингвистикага, ал эми изилдөө методу боюнча психологияга жакын. П. сүйлөп жаткан адам м-н түздөн-түз байланышпастан, текстти талдоодо лингвистикалык изилдөөлөр, мамилелер жетишсиз, алсыз болгон бир катар практикалык маселелерди теориялык жактан тактоонун зарылдыгынан улам келип чыккан. Мисалы, эне тилди, айрыкча, чет тилдерди окутуу; мектепке чейинки балдардын кепти кабыл алуусу ж-а логопедия маселелери; мээдеги кептик бузулуштардын клиникасы; кептик таасир этүүнүн, айрыкча массалык маалымат каражаттарынын ишмердүүлүктөрү; авиациялык ж-а космостук психология, сот психологиясы ж-а криминалистика (мисалы, адамдарды кептик өзгөчөлүктөрү боюнча таануу); автоматтык-машиналык котормо проблемалары, маалыматтарды ЭЭМге киргизүү ж.б.

Р

РЕДУКЦИЯ (лат. *reductio* - артка жылдыруу - кичирейтүү, кыскартуу) - тыбыштын созулуу узактыгынын кыскарышы же чыңалуунун начарлашынын натыйжасында тыбыштын артикуляциялык ж-а акустикалык мүнөзүнүн өзгөрүшү. Р. негизинен, үндүүлөрдө байкалат. Кээде үнсүздөрдүн, тыбыштык татаалыраак түзүлүштөрдүн (муундар, сөздөр) да Р.- сы кездешет. Р. эки түргө бөлүнөт: сандык Р. - тыбыштын созулуу узактыгынын кыскарышы; сапаттык Р. - созулуу узактыгынын кыскарышынын натыйжасында артикуляциялык мүнөзүнүн өзгөрүшү же так айтылуу ыргагынын жоголушу. Кыргыз тилинде көбүнесе кууш үндүүлөр Р.-га учурайт: *кийими-кийми, айылы-айлы* ж.б.

РЕДУПЛИКАЦИЯ (лат. *reduplication* - кош кабатталуу) баштапкы муундун (толук эмес Р.) ж-а бүтүндөй уңгунун (толук Р.) кайталанышы м-н мүнөз-дөлгөн фонеморфологиялык кубулуш. Р.-нын жеткен чеги — кайталоо, б.а., бүтүндөй сөздүн кайталанышы. Кыргыз тилинде сын атоочтун күчөтмө

даражасын: *кыпкызыл, жапжашыл, кипкичине* ж.б.; кош сөздөрдү: *араң-араң, бийик-бийик* ж.б. уюштурууда колдонулат.

Р. ар кыл түзүлүштөгү тилдерге мүнөздүү, аткарган милдети да ар түрдүү; грамматикалык маанини туюндурат, лексикалык маанини вариациялоо каражаты катары да колдонулат (ылдамдыкты, бөлүктү, кичирейтүү-эркелетүү маанисин туюндурууда), о.э. идеофондорду ж-а табыш тууранды сөздөрдү пайда кылууда да кеңири пайдаланылат.

РЕКОНСТРУКЦИЯ (лат. re – жаңыланууну, кайра жаралууну билдирүүчү приставка, constructio — куруу, түзүү) – салыштырма-тарыхый тил илиминде эч жерде чагылдырылбай калган тилдик абалдарды, формаларды, кубулуштарды жеке бир тилдин же тил тобунун тиешелүү бирдиктерин тарыхый жактан салыштыруу аркылуу калыбына келтирүүнүн ыкмалары м-н жолдорунун комплекси.

Р. тилдин өнүгүүсүнүн мурунку этаптары тууралуу билимдин негизинде кубулуштарды, формаларды ж-а абалдарды, түрдүү хронологиялык мезилдерде тектеш тилдердин тилдик структураларынын ар кыл деңгээлдериндеги карым-катышынын системасын калыбына келтирет.

Комплекстүү салыштырма-тарыхый ыкма катары Р. ар кыл деңгээлдеги тилдик абалдарды - жалпы баба тил абалынан тартып анын түрдүү деңгээлдеги фрагменттерине чейин (фонологиялык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык ж.б.) – калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тилдердин тектештигин моделдештирүүдөгү борбордук түшүнүк болуп баба тил түшүнүгү же баба тилдик модель эсептелет.

Лингвистикалык Р. бир нече ыкмадан турат: сырткы же "салыштырма" Р., ички Р. ж-а филологиялык Р. Сырткы Р. тилдин өнүгүүсүндөгү системалык карым-катышка багытталуу м-н, тектеш тилдерди салыштырууну ишке ашырат; салыштырылып жаткан тилдердин тарыхый өнүгүүсүндөгү мыйзамченемдүүлүктөрдү ачып берет, анын негизинде

баштапкы тилдик архетип реконструкцияланат. Сырткы Р. операциялык ыкмалары жагынан бир түрдүү келип, материалдык жактан окшош же семантикалык жактан жакын бирдиктерди тандоо ж-а салыштырууну, алардын негизинде мыйзам ченемдүү окшоштук-шайкештиктерди табууну, салыштырылып жаткан тилдик бирдиктердин мезгилдик карым-катышын аныктоону, баба тил формасын моделдештирүүнү ишке ашырат.

Ички Р. тарыхый жактан такталган тилдердин синхрондук системасына багытталып, тилдин берилген абалы аркылуу өткөндөгүсүн чагылдыруучу "калдык" формаларга, диспараттык (обочолонгон) катарларга, кичи пара-дигмалар м-н аномалияларга таянат. Сырткы Р-дан айырмаланып, ички Р. тилдик бирдиктерди бир гана тилдин ичинде салыштырып изилдейт; бир тилдин түрдүү подсистемаларындагы варианттарды калыбына келтирип, аларды классификациялайт. Б.а. ички Р. тилдик материалдарды синхрондук анализден өткөрүүнүн негизинде диахрондук жыйнтыктарды берет. Ички Р. түрдүү ыкмалардан турат: системалык калыбына келтирүү ыкмасы, ти-пологиялык импликациянын калдыктарын анализдөө, дистрибутивдик ыкма ж.б. Ички Р. – тилдин тарыхын калыбына келтирүүнүн негизги ыкмаларынын бири, генетикалык байланышын аныктоого мүмкүн болбогон тилдердин тарыхый өнүгүүсүн көрсөтүүнүн бирден-бир жолу.

Р.-нын негизги маңызы болуп жалпы бир башаттан тараган тилдердин бүтүндөй системасынын ж-а жеке подсистемаларынын этаптык өнүгүүсү м-н тарыхый өзгөрүүсүн толук ачып берүү эсептелет. Ошондуктан баба тилдин Р.-сы тилдин эволюциялык өнүгүүсүнүн теориясы; тилдин деңгээлдерин тарыхый жактан сыпаттоо, тилдердин дивергенттүү ж-а конвергенттүү өнүгүү процессин диахрондук талдоо сыяктуу маселелерди чечүүдө чоң роль ойнойт.

Деңгээлдик Р. парадигматикалык ж-а синтагматикалык карым-катышты камтыйт. Фонологиялык Р. тектеш тилдерди салыштыруу аркылуу баба тил формасынын фонемалык моделин

реконструкциялайт. Морфологиялык Р. баба тилдин морфемалык деңгээлинин моделин түзөт. Синтаксис ички, тышкы таасирлерге көп кабылбагандыктан, синтаксистик подсистема Р-га азыраак дуушар болот. Тилдин лексикалык системасы ачык болгондуктан, лексика-семантикалык деңгээлде Р-өзгөчөлүктөргө ээ. Мында сөздүн акценттик түзүлүшү, сөздүн көлөмү ж-а чеги, мазмундук түзүлүшү ж-а тигил же бул семантикалык талаага тиешелүүлүгү сыяктуу чөйрөлөр гана Р-га кабылат. Лексика-семантикалык Р-нын маанилүү натыйжаларынын бири катары тектеш тил топторунун этимологиялык сөздүгү эсептелет.

Р-нын аныктыгы салыштырылып жаткан материалдан алынган маалы-маттын көлөмүнө байланыштуу. Р-нын жыйынтыктары тарыхый онома-стиканын маалыматтыры м-н толукталып, глотто - ж-а этногенездин маселелерин чечүүдө колдонулат.

РЕМА (грек. *rhema* – сөз, айтылган нерсе) сүйлөмдү актуалдык жиктөөнүн компоненти, айтуунун башталышын аныктоочу сөз, сүйлөмдүн башталы-шындагы маалыматты бекемдейт, предикативдүүлүктү түзөт. Сүйлөмдөгү тематикалык элементтин, ойдун аякталышынын динамизмин пайда кылат. Синтаксистик чекте алып караганда, көбүнчө баяндоочту рема деп эсептейт.

Р.- тексттин алкагында жаңы негизги ойду камсыздайт, б.а., улам кийинки сүйлөмдөгү, тексттик бөлүктөгү улануучу жаңы ой болуп эсептелет. Ал тексттин тутумунда улам кийинки ойду улап, тема-ремалык катышты алып жүрүүчү коммуникативдик динамизмди, өнүгүштү жаңы маалыматтар м-н камсыздоочу кызмат аткарат. *Жер жүзүндө жашоо — кызык. Андай кызыктуу жашоо үчүн ар бир адам аракетчил болуу керек.* Биринчи сүйлөмдүн темасы - жашоо, ремасы - кызык, экинчи сүйлөмдүн темасы - ар бир адам, ремасы – аракетчил болуу керек. Ал эми текст катары карасак, биринчи сүйлөмдүн

темасы - жашоо кызык, экинчи сүйлөмдөгү жаңы маалымат, рема – адам аракетчил болуу керек.

РЕФЕРЕНТ (англ. refer - салыштыруу, таянуу, лат. referentis - салыштыруучу, тиешелүү кылуучу) - объективдүү чындыктын сүйлөөчүнүн кебинде туюнтулган предмети, кубулуш-көрүнүшү, айтым туюнткан түшүнүктүн мазмунун атаган нерсе референциянын предмети. Р. реалдуу чындыктын гана эмес, ойдон чыгарылган дүйнөнүн объектиси да болушу мүмкүн, мис., көркөм чыгармалардагы каармандар.

Көп эмгектерде денотат м-н бирдей каралып жүрөт, бирок бул эки түшүнүктүн мазмуну айырмачылыктарга ээ. Предметтик тиешелүүлүк Р.-ти белгинин маңызына (маани, концепт, сигнификат), ал эми кептик аракет м-н карым-катышта турушу денотатка каршы коёт. Кээде "денотатка" жакын маанилерди туюндуруу үчүн "виртуалдык Р.", "семантикалык Р." деген терминдер колдонулат.

РИТМ (грек. rhuthmos – иреттүүлүк, бирдейлик) - структура ж-а текст жа-ратуучу, экспрессивдик-эмоциялык функция аткарган окшош ж-а бирдей өлчөмдөгү кептик бирдиктердин үзгүлтүксүз кайталануусу. Кептик Р. - жаратылыштагы фундаменталдуу мыйзам ченемдүүлүктөрдүн бири. Көркөм тексттин (ыр ж-а кара сөз түрүндөгү) эстетикалык жактан уюшулушунун негизи болуп эсептелет. Даанараак ыр түрүндөгү тексттерде байкалат.

Р-дин бирдиктери болуп кара сөздө ритмикалык топ - синтагма, ырда тыбыш, муун, ритмикалык топ, сап, строфа эсептелет. Негизги бирдиги - ритмикалык топ, ал басым түшкөн бир муундан ж-а анын тегерегиндеги басымсыз муундардан турат. Эки же андан ашык басымдуу муундардан турган татаал ритмикалык топтор да кездешет. Ритмикалык топ ыргактуу кыймыл-аракет аркылуу биригет. Р-дин жаралышында тилдик бардык каражаттар: тыбыштык, интонациялык, синтаксистик, лексика-семантикалык ж.б. катышат.

Конкреттүү тексттин Р-нин өзгөчөлүктөрү тексттин жалпы идеясына көзкаранды. Ритмикалык кыймылдар аритмикалык кыймылдардын фонунда жүзөгө ашат. Ырда Р. метрика м-н байланышта, бирок аны м-н дал келбейт. Кептик Р. толук изилдене элек.

РИТОРИКА (грек. rhetorike - чечендик өнөр, чечендик чеберчилик) – көркөм кепти жаратуунун (уюштуруунун) жолдорун ж-а ыкмаларын изилдеген филологиялык дисциплина, поэтика, стилистика м-н тыгыз карым-катышта. Р.-нын предмети "кооздолгон, шөкөттөлгөн" көркөм кеп ж-а аны жаратуунун жолдору.

Р-нын тарыхы 2 доорго ажырайт. Анын айрым бөлүмдөрүнө болгон кызыгуу байыркы маданий традицияларда, мис., Байыркы Индия трактат-тарында ритм жөнүндөгү окуу, орун алганына карабастан, Р. илим катары Байыркы Грецияда калыптанган. Б.з.ч. 5-к. Сиракуздун эки жашоочусу тара-бынан Р. боюнча окуу китеби түзүлгөн. Р-нын теоретиктери Исократ, Аристотель, Феопомп, галикарнасстык Дионисийдин эмгектеринин натыйжасында Р. б.з.ч. 3-2-кк. абдан өнүгөт. Б.з.ч. 2-к. ортосунан тартып Римде Цицерон, Квинтилиан сыяктуу чечендер ж-а Р.-нын теоретиктери пайда боло баштайт, Чечендердин практикалык иш-аракеттеринин ж-а эмпирикалык материалдарды талдоонун натыйжасында (Аристотель "Риторика", Цицерон "De oratore", "Orator", "De inventione", "Brutus", Квинтилиан "Institutio oratore" ж.б. чечендик өнөрдүн практикалык жыйынтыгын чыгарган ж-а анын мыйзамдары м-н эрежелерин иштеп чыккан өзгөчө илим пайда болот. Ар кыл чечендик адаттардын (манера) катар жашоо доорун басып өтүп, антика доорунун акырында Р. нормативдик дисциплинага айлана баштайт. Антикалык Р. төмөнкү бөлүмдөрдөн турган: 1) чечендиктин булактары (жөндөм, табигый шык; чеберчилик; көнүгүү; чечендиктин түрлөрү; чечендиктин милдеттери; кептин элементтери; б.а., материалды системалаштыруу, көп түрдүүлүктү жалпылоо, далилди бөлүп көрсөтүү, логикалык аргументтерди көрсөтүү; 2) материалды жайгаштыруу

(dispositio), анын композициясы; 3) сөздүк формада туюндуруу (elocutio) - чечендиктин негизги бөлүгү; 4) эске тутуу (memoria), чечендик эске тутуу жөнүндөгү окуу; 5) айтуу (actio), интонация, мимика, ишарат (жест) жөнүндөгү окуу. Чечендиктин критерийлери - тууралык, айкындык, иреттүүлүк, кооздук, сөздөрдү тандоо.

Р. орто кылымдарда "тандалган 7 илимдин" катарына кирген. Кайра жаралуу доорунда ж-а маньеризм, барокко, классицизм агымдарынын учурунда Р-га көп көңүл бөлүнгөн. 17-к. Р. Россияда да тарала баштаган (Макарий, Феофан Прокопович "De arte rhetorica libri X", М.В.Ломоносов "Риторика"). Практикалык Р. боюнча эмгектер 19-к. ортосуна чейин жарык көрүп келген. Ошентсе да, 18-к. Р-нын салттуу структурасы м-н көркөм прозанын жаңы үлгүлөрүнүн (анын ичинде чечендик өнөрдүн) ортосунда ажырым пайда болот. Р. поэтика м-н жакындашып, стилистиканын ичине сиңе баштайт. Романтизм доорунда Р.-нын нормативдик-дидактикалык тенденциялары керектен чыккан, эркин чыгармачылыкка бут тоскон канондор катары, ал эми Р.-нын өзү схоластикалык-католиктик дисциплина катары карала баштайт. Илим катары Р. 19-к. башында абдан төмөндөө, сенектик абалына келген. 20-к. 60-жж. тартып кайрадан активдүү түрдө өнүгүү м-н, жаңы илимий-идеялык контекстке ээ болот. Р-нын өнүгүүсүнүн бул мезгили "неориторика" же "жалпы Р." (retorique generale) деп аталган. Жаңы түрдөгү Р.-нын калыптанышы, эң алгач, лингвистикалык факторлор м-н шартталып, алар аркылуу Р. семиотикалык дисциплиналардын ж-а культурологиялык проблемалардын катарына кошулат. Лингвистиканын статусунун толук аныкталышы тилдин поэтикалык функциясын бөлүп көрсөтүүгө шарт түзгөн. Сүйлөмдөн жогору турган бирдиктерди изилдей турган тексттик лингвистиканын жаралышы да Р-нын өнүгүшүнө зор таасир тийгизген. Тексттин риторикалык структурасы тилдик мыйзамдардан келип чыккандыгына же чыкпастыгына (тилдик эрежелердин фразадан жогору турган бирдиктерге таралышы), тилдик структураны түшүнүү же

түшүнбөө м-н байланышына карабастан, Р-да изилденген объектилерде тилдик субстрат чечүүчү ролго ээ экендиги ж-а тексттин структурасын аныктоодо тилдик айрым элементтердин (М: сүйлөмдүн имманенттик структурасы) мааниси зор экендиги талашсыз. Бул көрүнүштөр тексттин лингвистикалык бүтүндүгүн шарттайт. Прозанын лингвистикалык теориясы фразадан жогору турган бирдиктерди талдоодо лингвистикалык ыкмаларды колдонуу мүмкүнчүлүгүн, Р. м-н лингвистиканын өз ара байланышын толугураак чагылдырып көрсөтөт. Азыркы семиотикада Р. катары фразадан жогору турган деңгээлде кепти жаратуунун (уюштуруунун) эрежелери, "поэтикалык семантиканын" мыйзамдары, б.а., кыйыр (өтмө) маанилердин түрлөрү ж-а "тексттин поэтикасы" каралат.

Р.-нын көп функционалдуулугу анын метатилдик аспектидеги лингви-стикалык негиздерин көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: Р.-нын дескриптивдик аппарат ж-а нормативдик жөнгө салгыч катары кызмат аткарышы аны "экинчилик" грамматика, метатекст иретинде саноого шарт түзөт. Ком-муникативдик формаларды ж-а кырдаалдарды конструкциялоонун тартибин сыпаттоо ж-а белгилөө м-н, Р. өзүнө "функционалдык тилди" түзүү милдетин алып, маданияттын тилдик ж-а коммуникативдик системасын жараткан маанилүү курал катары эсептелет. Тил илими сыяктуу эле Р. семиотикалык илимдердин катарына кирүү м-н, аларга тиешелүү жалпы проблемаларды да изилдейт: вариант ж-а инвариант, түрлөр ж-а типтер, жалпы ж-а жеке, универсалийлер, жалпы негизди издөө ж-а салыштыруу, чындыкты моделдештирүү ж.б. Тил илиминде эрежеден четтөөлөр ж-а парадокстор катары каралган көрүнүштөр Р-да талданып, анын лингвистика м-н ажырагыс байланышта экендигинин далили болуп келүүдө.

РИТОРИКАЛЫК СУРОО - түзүлүшү боюнча суроолуу, бирок жай сүйлөм сыяктуу кабарлоо милдетин аткарган сүйлөм. Р.С.-до формасы (суроолуу түзүлүш) м-н мазмунунун (кабарлоо мааниси) ортосунда карама-каршылык орун алат.

Р.С.-до кабарлоо ар дайым эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндуруу м-н байланышта болот да, Р.С. каршылык көрсөтүүнүн эмоционалдык реакциясы түрүндө пайда болот. Ошондуктан Р.С. үчүн бекемдөө (макул болуу) - тануу (жокко чыгаруу) белгиси боюнча да мазмундун карама-каршылыгы мүнөздүү. Формасы боюнча тануу иретиндеги сүйлөмдөр бекемдөөчү маанини билдирсе, макул болуу формасындагы сүйлөмдөр тануу маанисине ээ болот (М: *Мен анын ким экенин билбейт дейсиңби? Саадат кол ишлтеп койду: кеп түшүнбөгөн неме м-н сүйлөшкөндөн не пайда.*)

Ар кандай суроолуу түзүлүштөгү сүйлөмдөр сурама ат атоочтор м-н да, сурама бөлүкчөлөр м-н да, суроолуу сөздөр катышпаса да риторикалык түрдө колдонулушу мүмкүн. Р.С. жоопту талап кылбайт, бирок суроонун маанисине жараша сүйлөөчү тиешелүү реакцияны күткөнүн баамдоого болот. Кабарлоо мааниси суроолуу түзүлүштөгү негизги маани болуп эсептелбейт, аны туюндуруу үчүн интонация, контекст, сүйлөмдүн лексикалык курамынын метафоралык мааниси да чоң роль ойнойт. Мындай шарттарда суроо мааниси бейтарапташып, эмоционалдык түрдөгү кабарлоо мааниси пайда болот. Ошондуктан Р.С. дайыма жай сүйлөмгө синонимдеш болот.

Р.С. кеңири тарап, чечендик кепте көркөм ыкма катары жыш колдонулат. Р.С.-дон кийин суроо белгиси, кээде илеп белгиси коюлат, айрым учурда эки белгинин катарлаш коюлушуна жол берилет.

С

САЛЫШТЫРУУ – стилистикалык ж-а поэтикалык категория. С.-нун маңызы окшош же жакын белгилерге ээ эки же андан ашык предметтерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды салыштырып сыпаттоодо турат. Мында салыштырылып жаткан сөздөрдүн же сөз айкаштарынын семантикасы өзгөрүүгө дуушар болбойт. С. үч элементтен турат: салыштыруунун субъектиси, салыштыруунун объектиси ж-а салыштыруунун негизи. С-га негиз болгон белги берилген кептик кырдаал же контекст үчүн

гана актуалдуу болуп саналат. С. модалдуулук касиетине ээ, бирок бейтарап мүнөздө болбойт. Анда, сөзсүз, автордук - субъективдүү мамиле орун алат. С-нун көркөм андап билүүдөгү ролу чоң болгондуктан, адабиятта, поэтикалык кепте арбын колдонулат. Кыргыз тилинде салыштыруунун формалдык көрсөткүчтөрү катары *сыңары, өңдүү, сыяктуу, шекилдүү* деген сөздөр ж-а -дай мүчөсү эсептелет. Мындай башка синтаксистик ар түрдүү конструкциялар да С.-ну көрсөтүүчү каражат-бирдик катары милдет аткарат.

САЛЫШТЫРУУНУН ДАРАЖАЛАРЫ - берилген затты же кыймыл-аракетти мүнөздөөчү белгинин даражасын билдирүүчү грамматикалык категория. Кыргыз тилинде даража категориясы сын атоочторго ж-а так-тоочторго мүнөздүү. Сапаттык сын атоочтор туюнтуучу белгинин кадимки нормада, андан басаң же анча-мынча, болбосо өтө эле айырмалуу экендигине жараша жай даражада (ак), басаңдатма даражада (*агыш*), салыштырма даражада (*агыраак*), күчөтмө даражада (*аптак*) болушу мүмкүн. Ал эми тактоочтун даражалары кыймыл-аракетке тиешелүү белгини көрсөтүп, жай даражада (эрте), салыштырма даражада (*эртерээк*), күчөтмө даражада (эң эле эрте) болушу мүмкүн. Сын атоочтун да, тактоочтун да жай даражаларынын формалдык көрсөткүчү жок, ал эми басаңдатма, салыштырма, күчөтмө даражалар аффикстердин жардамы (*кыпкызыл, бозомук, жашыраак, тезирээк*) ж-а аналитикалык жол (эң жаш, өтө кызыл, чымкый көк, абдан кеч, араң-араң, ага караганда, бул өтө эле чоң) м-н жасалат.

САН АТООЧ - турмуштагы сандык зарыл түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр.

Байыркы доорлордо эле адам баласынын турмушунда буюмдарды эсептөөнүн, санды ж-а аларды атай турган сөздөрдү колдонуунун зарылчылыгы келип чыккан. Мындай зарылчылык тилде сандык түшүнүктөрдү белгилөөчү сөздөрдүн - С.А.-дун пайда болушуна алып келген.

Сандык түшүнүктү билдирүүчү сөздөр негизги сөздүк фондуга кирүүчү башка сөздөр сыяктуу эле өтө туруктуу келет.

Башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнө тиешелүү болгон белгилер м-н айырмаланат:

1. Семантикасы боюнча абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын, иретин билдирет.

2. Морфологиялык жактан С.А.-тун өзүнө гана мүнөздүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар. Бөлчөк сандын жасалыш жолдору да сан атоочторго гана мүнөздүү болгон морфологиялык белгилерге жатат.

3. Синтаксистик функциясы жагынан С. А-торго. негизинен, аныктооч-тук, баяндоочтук, бышыктоочтук милдетти аткаруу мүнөздүү. Мындан сырткары, ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара алат.

Сан атоочтор маанилериндеги айрым өзгөчөлүктөрүнө ылайык алтыга бөлүнөт: эсептик сан, иреттик сан, жамдама сан, чамалама сан, топ сан, бөлчөк сан.

САН КАТЕГОРИЯСЫ - грамматикалык категория. Ал заттардын, о.э. кыймыл-аракеттердин жалгыз же көп экендигин билдирет. Сандар жекелик ж-а көптүк түрдө турат. Жекелик сан бир текке, бир класска кирүүчү нерселердин ичинен кандайдыр бирөөнү туюндурат. Көптүк сандын жардамы м-н бир өңчөй нерселердин сан жагынан көп болушу туюнтулат (мис. *эгинден мол түшүм алынды*). Зат атооч сөздөр сүйлөмдө жекелик ж-а көптүк түрдө колдонулат. Жекелик сан заттын жалгыз экенин билдирсе, көптүк сан эки же андан ашык экендигин билгизет да, -лар мүчөсүнүн жардамы аркылуу уюшулат.

Кыргыз тилинде -лар мүчөсүнүн он эки варианты бар: -лар, -лер, -лор, лөр, -дар, -дор, -дер, -дөр, -тар, -тор, -тер, -төр (мис., *окуучу - окуучулар, адам - адамдар, дос - достор* ж.б.). Айрым учурда көптүк маани синтаксистик жол м-н да берилет (мис., *көп бала, мол түшүм алынды*). Кээ бир сөздөр -лар

мүчөсүз эле көптүк маанини туюндурат (мис., *эл жыйынга чакырылды, мал жайлоого айдалды* ж.б.).

СЕГМЕНТАЦИЯ (лат. *segmentum* - бөлүк) - тилде ар кандай кызмат аткарууда айтымдын бирдиктерге, тыбыштык ж-а маанилүү бирдиктик деңгээлге жиктелиши. Биринчи учурда *С*. ар кандай деңгээлдеги фонетикалык бирдиктин, айтымдагы тыбыштык узундук бирдиктердин - фонема, муун, сөз, синтагма, айтым (фраза) белгилери катары, экинчиде лингвистикалык ар кандай деңгээлдердеги бирдиктердин андан да майда бөлүктөрдөн тура тургандыгын далилдөө үчүн ажыратуу (ассоциативдик талдоо) ыкмасы катары каралат.

СЕМАСИОЛОГИЯ (грек тилинен *semasia* – маани, маңыз ж-а *logos* – сөз, окуу) – тил илиминин заттардын, кубулуштардын атын туюндуруучу, сөздүн, сөз айкашынын лексикалык семантикасын үйрөтүүчү, изилдөөчү бир тармагы. *С*. көпчүлүк учурда атоону изилдөөчү тармак катары ономасиологияга каршы коюлат.

СИНГАРМОНИЗМ (грек. *syn* - чогуу ж-а *harmonia* – үндөштүк) - бирдей тыбыштык (кээде консонанттык) морфологиялык түзүлүштөгү бирдикти пайда кылган фонетикалык кубулуш. Тилдеги сөздөрдүн көзкарандысыз доминанттык компоненти (адатта негиз) м-н көзкаранды компоненти (аффикс) структуралык жактан бөлүнүп турат. Ошондуктан *С*-ди негизги фонологиялык белгиси катары тембрдик *С*. (катарына жараша), лабиалдык *С*. (эриндешүүгө жараша), компактуулук *С*. (тилдин абалына жараша) деп бөлүштүрөт.

С., негизинен, агглютинативдик тилдерге мүнөздүү. Кыргыз тилинде *С*. тилге, эринге, жаакка карата айтылуу менен, жалпы эле тыбыштарга мүнөздүү кубулуш.

СИНЕКДОХА - бир нерсе жөнүндө маалымат, түшүнүк берүү үчүн аны ошол нерсенин бир белгиси, бөлүгү же бөлүктү бүтүндүн аты м-н атоо. Мисалы: улуу кишини *аксакал*, баланы *туяк* деп атоо ж.б.

СИНКРЕТИЗМ (грек. *synkretismos* – бириктирүү) - 1) тилдин өнүгүш про-цессинде функционалдык жактан ар кандай грамматикалык категориялардын ж-а формалардын маанилеринин окшошуусу. Мисалы, бир эле жөндөмө мүчөсү сыяктанган форма ар кандай жөндөмө мүчөсүнүн же түрдүк мүчөнүн, сандык, жактык мүчөнүн кызматын аткарышы кезигет. Айрым илимпоздор аны грамматикалык омоним дешсе, кээси көп функционалдуулугуна карай полисемияга жаткырышат. 2) Тилдик системада бири бирине карама-каршы коюлган же салыштырылган тилдик бирдиктердин дифференциялык структуралык ж-а семантикалык белгилеринин биригиши. Бул контаминациялык, аралыктык, диффуздук түзүлүштү пайда кылат.

СИНОНИМИЯ (грек. *synonymia* - атташ) - тилдик семантикалык бирдиктердин толук же жакын маанилеш келиши. С. тилдин лексикалык, фразеологиялык, грамматикалык, сөз жасоо системасына мүнөздүү.

Тилдеги кеңири тараган С-н түрү - лексикалык С. С.-дин семантикалык маңызы - анын лексикальж маанисинин көлөмүнүн эквиваленттүүлүгүндө (*адам - киши*), анын маанилеринин сема катары дал келишинде (*эшик - каалга*). Мындай салыштыруу аркылуу маанилик окшошуу С-ди толук ж-а толук эмес деп ажыратууга шарт түзөт. *Адам* да, *киши* да дээрлик бардык учурда семантикалык жактан дал келет, айрым коомдук аталышта *адам* активдешет. *Эшик* ж-а *каалга* дайыма бирин бири алмаштыра албайт, зат катары алмаштырып, *эшикти жап*, *каалганы жап* деп айтыла берет, бирок ич м-н тышты бөлүп турган аралык катары толук дал келе бербейт, *эшикке чыгып кетти* дейт, *каалгага чыгып кетти* дебейт.

С.-деш сөздөр семантикалык жактан бирдей же жакын болуу м-н, бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, сүйлөм тизмегинде бирдей милдет аткарат. Булардын маанилик жакындыгын айгинелейт. С. тилде өтө көп тараган семантикалык системаны түзөт. Ар бир сино-нимдик тизмектердин негизги

маани топтоочу семасы доминант деп аталат. Ал эми синонимдердин жалпы маанилик топтому С.-дик уя деп, анын ичинен өтө жакын семантикалык талааны түзүп турган С.дин топчосу к а т а р деп аталат. С.-дер текст түзүүдө атайын стилдик кызмат аткаруу м-н, көркөм эмо-ционалдык баалоочу-нарктоочу негизди пайда кылат. С. стилдик ыкмада "жогорку", "нейтралдык", "карапайым" деп бөлүштүрүүгө негиз берет. С.-дердин бир контекстте катары м-н колдонулушу С-дик градация деп аталат:

Кош, жан эркем, кош дейсиң деп таарынба,

Мени күтпө, мени эстебе, сагынба.

С.-дик градация тексттеги ойду даана, көркөм, так, эмоционалдуу ачып берүү үчүн кызмат кылат.

СИНТАГМАТИКА - 1) Тил системасын изилдөө аспектилеринин бири; ага ылайык реалдуу кеп агымында же текстте тилдик бирдиктердин өз ара айкашып, удаалаш жайгашуусунун натыйжасында келип чыккан өзгөчө, синтагмалык байланыштары талдоого алынат; тилди үйрөнүүнүн бул аспектиси парадигматикага каршы коюлат; 2) тилдик бирдиктердин ортосундагы байланыштын сызыктуу планын туюндурган "кептин же тексттин синтагматикалык планы" түшүнүгүнүн синоними; мында синтагматика бирдиктердин кепте же текстте бир мезгилде жүзөгө ашуусун иликтөөгө алат; 3) синтагма жөнүндөгү окуу же тилдик бирдиктердин "горизонталь боюнча" байланыштарынын синтагмалык типтери жөнүндөгү окуу.

Синтагмалык байланыштар тилдин түзүлүшүнүн бардык деңгээлдеринде орун алгандыктан, азыркы тил илиминде фонетикалык, фонологиялык, морфологиялык, лексикалык ж.б. синтагманы бөлүп кароого болот.

Кепте (текстте) тилдик бирдиктерди синтагмалык талдоо эки башка ба-гыт боюнча жүргүзүлөт: биринчиси валенттүүлүк анализинин методикасы ж-а тилдик бирдиктердин айкашуу

касиеттери м-н байланышта болсо, экинчиси дистрибутивдик анализдин методикасы м-н байланышта. Синтагмалык анализ тилдик удаалаштыктарды мүчөлөштүрүү ж-а алардын курамын аныктоо ыкмаларынан; бир бирдиктин башка бирдикке таасир этүүсүн же алардын өзара байланышын аныктоонун өзгөчө жолдоруна турат.

Синтагматика м-н парадигматика логикалык принциптери боюнча бири-бирине каршы коюлат: синтагма үчүн логикалык конъюнкция принциби, б.а., "ж-а ж-а" байланышы же реляция мүнөздүү, парадигматикага логикалык дизъюнкция принциби, б.а., "же-же" байланышы же корреляция тиешелүү.

С. м-н парадигматиканын салыштырмалуу аныктамасы тил илиминдеги эң татаал теориялык маселелердин бири болуп эсептелет ж-а алар тилдин бардык катмарларында орун алат. Синтагмалык ж-а парадигматикалык байланыштар тилдин түзүлүшүнүн бардык деңгээлдеринде орун алгандыктан, тандалып алынган бирдикке жараша тиешелүү дисциплинанын бөлүгү катары каралат (фонетикалык, фонологиялык, морфологиялык синтагматика) да, берилген деңгээлдеги синтагмалык байланыштарды сыпаттоого багытталат.

Синтаксисте С. өзгөчө мааниге ээ, себеби С-нын эрежелери синтаксистин бардык чөйрөсүнө тиешелүү. Мында С. синтаксистик конструкцияларда бирдиктердин өзара айкашуу эрежелеринин жыйындысы болуп эсептелет. Сөз синтагмалык да, парадигмалык да мүнөзгө ээ бирдик болгондуктан, анын С-лык мүнөзүн изилдөө да маанилүү. Сөздүн С.-сын сыпаттоо анын лексикалык маанисин аныктоонун негизги аспектиси болуп эсептелет.

СИНТАКСИС (грек. *syntaxis* - түзүлүш, ирет) - 1) конкреттүү тилге мүнөздүү болгон кеп бирдиктерин түзүүнүн каражаттары ж-а эрежелери; 2) грамматиканын бир бөлүмү, сүйлөмдүн ж-а айтымдын курулушун, сөз айкашынын жалпы касиеттерин изилдейт.

С.-тин объектиси болуп тилден кепке өтүүнү камсыз кылган механизмдер (фонетикалык, морфологиялык, композициялык ж.б.); тилдик баштапкы элементтерден (сөз формалары, сөз айкаштары, сүйлөмдөр) чексиз сандагы кептик чыгармаларды же айтымдарды уюштуруунун ыкмалары эсептелет. С. кеп жаратуунун эрежелерин иликтеп-аныктайт, ушуга байланыштуу С. үч бөлүктөн турат: 1) сөз түркүмдөрүнүн С. - сөз түркүмдөрүнүн айкашуу мүмкүнчүлүктөрү (сиптаксистик валенттүүлүк), аларды ишке ашыруунун жолдору (ээрчишүү, таандык, ыкташуу, башкаруу) ж-а алар туюндурган карым-катыш, байланыштар (атрибутивдик, релятивдик, композитивдик ж.б.) иликтенет. 2) Сүйлөмдүн С. – жөнөкөй ж-а татаал сүйлөмдүн ички түзүлүшү, коммуникативдик түрлөрү, предикативдүүлүк ж-а модалдуулук, семантикалык ж-а синонимдик өз-гөрүүлөр изилдөөгө алынат. О.э. предикативдик бүтүн бирдик катары татаал сүйлөмдү уюштуруучу байланыштар – багыныңкы ж-а багынычсыз байланыш сүйлөмдүн С.-де талданат. Сөз формалары ж-а сөз айкаштары сүйлөмдүн компоненттери катары каралса, сүйлөмдүн модалдык, мезгилдик ж.б. түрлөрү анын парадигмасын түзөт. 3) Актуалдык С. же тексттин С. - сүйлөмдүн тексттеги актуализациясы, модификациялары; контекстке (эллипсис, сөздөрдүн орун тартибинин өзгөрүшү, метатексттик киринди сөздөрдүн колдонулушу ж.б.) ж-а кептик кырдаалга (аталыштардын референциясы, айтымдын авторлошуусу, адрестелүүсү) ыңгайлашуусу изилденет. Жогорудагы маселелердин бардыгы тең синхрондук ж-а диахрондук аспектиде каралат.

Синтаксистик талдоонун негизги методдору болуп синтез ж-а анализ саналат. Синтез методу сөздүн валенттүүлүк мүмкүнчүлүктөрүн, башка сөздөр м-н синтаксистик байланыштарынын түрлөрүн ж-а жолдорун аныктайт. Анализ методу сүйлөмдүн сегментациясын, аны түзүүчүлөргө ажыратууну, сүйлөмдөгү синтаксистик функциялардын иерархиясын аныктайт. Сүйлөмдүн ар бир мүчөсү белгилүү бир синтаксистик позицияны ээлейт. Ушуга ылайык, тигил же бул

синтаксистик орунду ээлөөгө жөндөмдүү сөздөрдү же конструкцияларды алардын биринин ордуна экинчисин колдонуу мүмкүнчүлүгүн аныктоо үчүн субституция методу колдонулат. Транспозиция методу сөздөрдү ж-а сөз айкаштарын бир синтаксистик позициядан башка позицияга которуу - сөздүн формасы м-н анын синтаксистик функциясынын ортосундагы байланышты сыпатоого мүмкүндүк берет. Сүйлөмдүн модели изилдөөнүн түрдүү аспектилерин же тилдин ж-а С.-тин түрдүү концепцияларын чагылдырышы мүмкүн.

Формалдык ж-а структуралык грамматиканын жактоочулары С.-ти сөздүн комбинатордук (валенттик, реляциялык, дистрибутивдик) мүмкүнчүлүктөрү жөнүндөгү окуу катары карашат (синтагматикалык С.). Дескриптивисттер сөздүн айтымда же текстте орун алуусун аныктоо С-тин милдетин түзөт дешкен (дистрибутивдик С.) К.Л.Пайктын тагмемикасы дистрибутивдик С-тин бир варианты катары эсептелип, анда синтаксистик позиция түшүнүгүнө көңүл бурулат. 20-к. 50-ж. тартып сүйлөмдүн С. трансформациялык ж-а жаратуучу грамматикалар теориясында борбордук орунду ээлейт. Ал эми 60-ж. баштап С-тин негизги объектиси катары кептин бирдиги болгон айтымдын грамматикалык ж-а семантикалык кесиптери эсептелет. Ушул эле мезгилде логиктер м-н философтор сүйлөмдүн коммуникативдик түзүлүшүнө көңүл бурушуп, иликтөө чөйрөсүнө кептик айтымдардын функционалдашуу шарттары, аларды (айтымдарды) түрдүү кептик маанилерде ж-а коммуникативдик максаттарда колдонуу мүмкүнчүлүктөрү да киргизилет. Айтым түшүнүгү кептик ишмердик түшүнүгүнө чейин кеңейтилет. Айтымдардын кептеги милдетин сыпаттоо С-ти грамматиканын чегинен алып чыгып, прагматика м-н коммуникация теориясынын чөйрөсүнө киргизген.

20-к. 60-80-жж. С-тин өнүгүшүндө төмөнкүдөй тенденциялар орун алган: 1) синтаксистик бирдиктердин формасын изилдөөдөн алардын мазмунун изилдөөгө өтүү; 2) сүйлөмдүн чегинен чыгып, дискурс, текст чөйрөсүнө өтүү; 3) гилден кепке өтүү (кептик чыгармаларды колдонуунун

коммуникативдик шарттарын аныктоо); 4) сүйлөмдүн объективдүү мүнөздөмөсүнөн айтымдын субъективдүү интерпретациясына өтүү; 5) статикалык С-тен динамикалык С-ке өтүү (С-тик бирдиктердин кызмат аткаруу ж-а өзгөрүү процесстерин үйрөнүү); 6) айкашуу (формация) эрежелеринен жаратуу (трансформация) эрежелерине өтүү. Аталган тенденциялар С.-тин сөз жасоо, логика, прагматика, стилистика, коммуникация теориясы м-н болгон байланышын бекемдеген.

Азыркы учурда С.-тик иликтөөлөрдүн негизги чөйрөсүн С.-теги сис-темалык байланыштар, кубулуштардын ж-а бирдиктердин функционалдык мүнөздөмөлөрү; сүйлөмдүн структуралык, коммуникативдик аспектилери; автономдуу синтаксистик структуралар, синтаксистик деривациянын эрежелери, оозеки кептин С.-нин мыйзамченемдүүлүктөрү, тилдердин синтаксистик типологиясы түзөт. С.-тин логикалык ж-а коммуникативдик аспектилери аны тилдин структурасындагы универсалдуу бөлүк катары кароого негиз болот. Ошентсе да сүйлөм структурасында синтаксистик байланыштарды чагылдыруу улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Ушуга байланыштуу сүйлөмдүн структурасы тилдерди типологиялык классификациялоодо негизги критерий катары алынат.

СИНТАКСИСТИК КОНСТРУКЦИЯ - сөздөрдүн (сөз формаларынын) синтаксистик бирдик катары каралган тизмеги; бүткөн ойду билдирген айтым. С.К. синтаксистеги кеңири түшүнүктөрдүн бири, ал түрдүү мүнөздөгү синтаксистик түзүлүштөрдү камтыйт: 1) түзүлүшү боюнча минималдуу, б.а., түгөйлөрдүн минимумунан турган конструкциялар (жөнөкөй сөз айкаштары); 2) татаал конструкциялар (татаал сөз айкаштары, сүйлөмдөр); 3) аралаш конструкциялар (жөнөкөй конструкциялардын биригүүсүнөн пайда болгондор, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүү же атоочтук, чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөр, тике бөтөн сөздөр). С.К-га парадигмалык өзгөрүүлөр мүнөздүү. Кээде бир өңчөй мүчөлөр С.К. катары каралат.

С.К. түшүнүгү абстракттуу тилдик моделге карата да, ошол модель боюнча уюшулган тилдик конкреттүү бирдикке карата да колдонулат. Буга ылайык, С.К. предикативдик ж-а предикативдик эмес, минималдуу ж-а та-таалдашкан түрдөгү, эркин ж-а эркин эмес (фразеологиялык), активдүү ж-а пассивдүү түрдө болушу мүмкүн.

"С.К." термини сөз айкашынан ж-а сүйлөмдөн кичине бирдиктерге карата колдонулбайт, мис., сөз айкашы болбогон синтагмалар, өзүнчө сүйлөмдү түзө албаган сөз формалары.

СИНТЕТИЗМ (синтез) (грек. sunthesis - биригүү, түрзүлүү) - тилдин типологиялык-структуралык жактан бир сөз ичинде бир канча морфемалар аркылуу лексикалык, сөз жасоо, сөз өзгөртүү жолу м-н түзүлүшү. С. түшүнүгү морфологиялык формаларда уңгунун грамматикалык категория м-н байланышкан форманттарында кеңири учурайт, грамматикалык категория болуп саналат.

СИНХРОНИЯ (грек. synhronos - бир учурга дал келген) – 1) тилдин бир учурдагы өзара карым-катышында өзара шартташкан тилдик системалык элементтеринин абалы, пикир алышуу мезгилинде реалдуу чындыктын бир учурунда колдонулуучу тилдик фактылардын жыйындысы; тилдин өнүгүш мезгилин изилдөөдө кандайдыр бир шарттуу түрдө атайын бөлүп караган үзүндү учуру; 2) тилди изилдөөнүн белгилүү бир абалында үйрөнүү, б.а., тилдик фактыларды мезгилдик же тилдик өзгөрүүнүн системасы катары кароонун ыкмасы. Ушундан улам «синхрондук лингвистика» термини «статистикага» же «сыпаттама лингвистика» деген термин «диахрондук лингвистикага» каршы пайда болгон.

Тилди С.-дук изилдөөнүн максаты - аны система катары изилдөөнүн принциптерин аныктоо, тилдин туруктуу ж-а кыймыл учурундагы абалын, динамикалык ж-а статикалык абалындагы системалык бирдиктерди ж-а эре-желерин тактоо. Тилдин өнүгүү законченемдеринин азыркы гана абалын карабастан, белгилүү бир учурдагы тарыхый шартын (тилдин

кыска мөө-нөттөгү же узак учурдагы өнүгүшүн) да изилдеп, аныктайт.

СӨЗ - ар бир тилге мүнөздүү семантикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилерге ээ болгон, заттар, кубулуштар, окуялар ж.б. жөнүндөгү түшүнүктү атап берүүчү негизги семантика-структуралык бирдик. С.-гө лексика-семантикалык бүтүндүк, бөлүнүп турган, кепте даяр материал катары кайрадан колдонуучулук белгилер мүнөздүү. Фонетикалык жактан тыбыштык кубулуштардын биригишип, тыбыштык бүтүндүк түзүшү, морфологиялык жактан морфемалык, семантикалык жактан маанилик бүтүндүк түзүшү, структуралык жактан айырмаланып тургандык С-дүн негизги белгилери болуп эсептелет. С-дүн лексикалык ж-а грамматикалык маанилери өзара айырмалуу. С-дүн жеке керт башына тиешелүү болгон, атап берүү кызматын аткарган мааниси **лексикалык** мааниси болуп, ал эми формалдык жактан грамматикалык формалар аркылуу түзүлүп, пикир алышуу каражатын түзгөн маани **грамматикалык маани** деп аталат. С-дөр айтуу жагынан **лексема**, маңыздык жагынан **семантема** деп ажыратылат.

Тиешелүү даражада грамматикалык формалар С. формаларын түзөт. Муну м-н С.-дүн тубаса ж-а туунду формалары пайда болот. Семантикалык ж-а грамматикалык белгилерине жараша адам аң-туюмунун сөздүк эквиваленти катары бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот, грамматикалык маанилерди түзөт (мис., зат атоочко тиешелүү затты, кубулушту, окуяны атоо м-н, жак, сан, жөндөмө категориялары аркылуу өзгөрүүчү белгилери бар).

С. маанилерине жалпы улуттук аң-сезимдеги таанып-билүүчүлүк батырылат, калыптанган түшүнүк чагылдырылат. Структуралык планда бир же бир канча морфемалардан туруп, сүйлөм куруу каражаты үчүн кызмат аткарат.

С. лингвистикада ар тараптан изилденип келет ж-а адамдардын аң-сезиминде стихиялуу түрдө жашайт. Лингвистикадагы изилдөөлөрдө айтуунун (фонетикалык ж-а грамматикалык

структура) ж-а маанилик маңыздык (лексикалык, грамматикалык мааниси) тарабы аныкталып келген. Тил илиминдеги иликтөөлөрдө жогорку эки аспект ар тараптан, ар кандай мезгилде, түрдүү багытта изилденген.

СӨЗ АЙКАШЫ - багыныңкы байланыштын ыкташуу, таандык, башкаруу жолдору аркылуу байланышкан толук маанилүү эки же андан көп сөздөрдүн грамматикалык ж-а маанилик жактан биригүүсү аркылуу пайда болгон синтаксистик конструкция. Грамматикалык ж-а семантикалык жактан багындыруучу сөз С.А.-нын негизги түгөйүн, багыныңкы сөз - анын көзкаранды (багыныңкы) түгөйүн түзөт. Негизги түгөйүнө карай С. А. субстантивдик (негизги сөз - зат атооч), адъективдик (негизги сөз - сын атооч), этиштик ж-а тактоочтук болуп бөлүнөт.

С.А. номинативдик каражат катары кызмат кылып, негизги түгөй предмет, кубулуш, процесс, сапат-белгини билдирсе, ал эми багыныңкы түгөй толуктоочу, тактоочу, конкреттештирүүчү милдет аткарат (Мис., *билимдүү адам, аппак кар*). С.А. сөздөрдүн категориялык белгилерине негизделген грамматикалык үлгүлөр боюнча түзүлөт. Мис., *"билимдүү адам", "аппак кар"* С.А.-тары "сын + зат" модели боюнча түзүлгөн. Сөздүн башка сөздөр м-н айкашуу мүмкүнчүлүктөрү ж-а жолдору ошол сөздүн грамматикалык белгилеринен ж-а лексикалык маанисинен көзкаранды (*билимдүү адам, адамдын эмгеги, адамга айт* ж.б.).

С.А. мүнөзү боюнча эркин ж-а туруктуу болот. Эркин С.А.-да аны түзгөн түгөйлөрдүн бардыгы өзүнүн лексикалык маанисин жоготпойт, элементтердин ортосундагы синтаксистик байланыш жандуу болот (*баканга илүү*) ал эми туруктуу С.А.-да компоненттердин биринин же бардыгынын лексикалык өзалдынчалыгы абдан начарлап же жоголуп кетет (*бакан ооз*). Тилде туруктуу С.А.-нын санын эсептөөгө болот, ал эми эркин С.А. чексиз санда.

С.А. номинативдик бирдик катары кабарлоочу бирдик болгон сүйлөмдөн айырмаланып, модалдуулук, убакыт, жак,

интонация сыяктуу синтаксистик категорияларга ээ эмес. Ошол эле учурда С.А. сүйлөмдүн курамында орун алып, аны м-н тыгыз байланышта турат. С.А. м-н татаал сөздөрдү айырмалай билүү керек. Татаал сөздөрдүн бардык түгөйлөрү биригип бир лексикалык маанини билдирет, анын түгөйлөрүнүн ордун алмаштырууга болбойт же бир түгөйүн башка сөз м-н алмаштырууга да болбойт. С.А. теориясы, анын структуралык классификациясы, С. А. м-н сүйлөмдүн өзара байланышы ж.б. маселелер, негизинен, советтик тил илиминде изилденип келген. Ал эми чет өлкөлүк лингвистикаларда С.А. түшүнүгү көп учурда "синтагма", "фраза" түшүнүктөрү м-н алмашылып колдонула берет.

СӨЗ БИРИКТИРҮҮ – эки же андан ашык уңгуну (негизди) бириктирүүгө негизделген сөз жасоо ыкмасы. С.Б.-нүн натыйжасында татаал сөз же ком-позит пайда болот. С.Б. тилдеги бирдиктердин айкашуусунун морфологиялык ж-а синтаксистик ыкмаларынын ортосундагы аралык абалды ээлейт. Татаал сөздөрдүн айрым түрлөрү структурасы боюнча сөз айкаштарына жакын болуп, бүтүндөй сөздөрдүн комбинациясынан турат. Татаал сөздөргө бүтүндүк белгилери мүнөздүү: 1) 1-компоненттин грамматикалык маанисинин жоголушу (Мис., *кыркаяк* – 1-компоненти сан атооч болсо да, татаал сөз зат атоочту билдирет); 2) компоненттердин жайгашуусунун белгилүү бир тартиби (*темир жол* ж-а *жол темир*); 3) бир негизги басымдын болушу: *бакажалбыр'ак*; 4) морфологиялык өзгөчөлүктөр; 5) татаал сөздүн бирге же дефис аркылуу жазылышы.

Татаал сөздөр составындагы компоненттеринин өзара байланышына карай 2 түргө бөлүнөт 1) тең байланыштагы – тең укуктуу компоненттердин комбинациясы; 2) багыныңкы байланыштагы - компоненттердин бири синтаксистик жактан негизги роль ойнойт, башка компоненттер ага көз-каранды болот. Компоненттердин байланышуу жолдору боюнча С.Б. 2 ге бөлүнөт: а) С.Б. уңгулардын ж-а негиздердин фонетикалык эч

кандай өзгөрүүгө учурабай биригиши, б) уңгулардын фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурап биригиши.

СӨЗ ЖАСОО - 1) тилдеги үлгүлөргө ж-а моделдерге ылайык туунду же татаал сөздөрдү жасоо. 2) Тил илиминде туунду ж-а татаал сөздөрдүн жасалуу, кызмат аткаруу, түзүлүш, классификацияланыш аспектилерин изилдеп үйрөнүүчү бөлүм. С.Ж. номинация процессин жүзөгө ашыруу м-н, сөздүк составды толуктоонун ж-а ар башка сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы байланыштын негизги каражаты болуп эсептелет. Жаңы аталыштарды жаратуу жөнүндөгү окуу катары С.Ж. ономазиологиянын бир бөлүгү болуп эсептелет. Ал туунду ж-а татаал сөздөрдү динамикалык ("сөздөр кантип жасалат") ж-а статикалык ("сөздөр кантип жасалган") аспектилерде, диахрондук ж-а синхрондук карым-катышта изилдейт.

Колдонулган формалдык каражаттарга жараша С.Ж. сөз жаратууга аф-фикстер ж-а префикстер аркылуу, сөз бириктирүүгө толук маанилүү эки же андан көп бирдиктер аркылуу, конверсияга (сөздөрдүн бир сөз түркүмүнөн экинчисине өтүүсү аркылуу), аббревиацияга (сөздөрдү кыскартуу аркылуу жаңы сөз жасоого) бөлүнөт. Формалдык каражаттардын жардамы м-н жаңы сөз жасоо кээде деривация деп да аталат.

С.Ж. теориясынын калыптанышы бир нече этаптан турган: 1) морфологиялык этапта анын минималдуу бирдиги катары морфема каралып, бардык С.Ж. көрүнүштөрү морфология аркылуу түшүндүрүлгөн; 2) структуралык-семантикалык этапта туунду сөздүн структурасы ж-а семантикасынын карым-катыш маселеси борбордук орунда туруп, С.Ж. маанисин аныктоого ж-а анын табиятын түшүндүрүүгө аракет жасалган. 70-жж. тартып С.Ж-ну үйрөнүүдө 3 багыт орун алат: 1) синтаксистик (трансформациялык) - түрдүү дериваттардын семантикасын ж-а структурасын түрдүү синтаксистик конструкциялар аркылуу түшүндүрүү же баштапкы синтаксистик конструкциялардын

дериватка айлануусу (мис., *Ал түрк тилдерин изилдейт ж-а Ал – түрколог*); 2) ономазиологиялык - С.Ж-ну сүйлөөчүнүн номинативдик иш-аракетинин же номинация теориясынын көзкарашынан изилдөө; 3) функционалдык-семантикалык - кепте ж-а текстте туунду ж-а татаал сөздөрдүн жасалышын, семантикасын, функциясын изилдөө.

СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮ деп ар бир маани берүүчү сөздүн парадигма б-ча өзгөрүшү аталат. Сөз жасоодон айырмаланып С.Ө.-дө сөздүн түпкү лексикалык мааниси өзгөрбөйт, б.а., бир эле сөз ар түрдүү грамматикалык формада жолугуу мүмкүнчүлүгүндө болот. С.Ө. тилде атайын мүчөлөрдүн жардамы м-н ишке ашат. Алар сөз **өзгөртүүчү мүчөлөр** деп аталат. Аларга жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү кирет. Кээде көптүк сандын мүчөсү да киргизилип жүрөт. 80-жж. чейинки кыргыз тилинин айрым грамматикаларында С.Ө. мүчөлөргө азыркы форма жасоочу деп эсептелген мамиле, ыңгай, чактын мүчөлөрү, чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтун мүчөлөрү, сан атоочтун *-нчы* мүчөсү, сын атоочтун (*-омук, -ыш, -гылт* ж.б.) мүчөлөрү, *-ыраак* мүчөсү, зат атоочтун кичирейтип эркелеткендикти билдирген (*-ча, -чак, -ке*) мүчөлөрү киргизилип келген. Мунун негизги себеби мүчөлөр функциясына карай айрым окумуштуулар тарабынан экиге гана бөлүнүп (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү болуп) каралса, айрымдары тарабынан үчкө (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү, форма жасоочу деп) туура бөлүнүп жүргөндүгүндө.

С.Ө. мүчө жалганган сөзүнүн лексикалык маанисин өзгөртө албай, жеке грамматикалык маанисин ж-а формасын гана өзгөрткөнү м-н, алар, эң негизгиси, сүйлөмдөгү сөздөрдү өзара байланыштырууда синтаксистик каражат катары кызмат аткарышат. Мис., *Апам м-н айылга бардым* деген сүйлөмдөгү жолуккан *-ым, -га -ым* мүчөлөрүн алып салсак, сөздөр синтаксистик жактан өз ара байланышпай, айтылып жаткан ой ыраатын жоготот. Демек, С.Ө. мүчөлөрү кепке ырааттуу мүнөз берүү үчүн колдонулат. Ал эми бир сөздүн түрдүү грамматикалык формалары сөз формалары деп аталат. Мис., *Кыз* деген сөздүн жөндөмө, таандык, жак боюнча өзгөргөн түрлөрү

сөздүн сөз формаларын түзөт. Демек, бир эле сөзгө сөз өзгөртүүчү түрдүү мүчөлөрдү жалгоодон ар башка сөздөр түзүлбөстөн, бир сөздүн ар түрдүү формалары гана түзүлөт.

СӨЗ ФОРМАСЫ – белгилүү бир грамматикалык формада алынган сөз (лексема). С.Ф. - эки жактуу бирдик. Анын сырткы жагы - фонемалардын удаалаш жайгашуусу ж-а басым; ички жагы - бир нече элементардык мааниден турган татаал мааниси. Ар бир С.Ф. белгилүү бир синтаксистик касиеттерге, б.а., башка С.Ф. м-н айкашуу жөндөмдүүлүгүнө ээ. С.Ф.-нын синтаксистик белгилеринин жыйындысы анын синтактикасын түзөт. Синтаксистик белгилер м-н маанинин элементтеринин ортосундагы байланыштар абдан татаал ж-а көп санда. Сыртынан айырмаланган, ал эми ички мааниси дал келген С.Ф.-лары варианттар деп аталат (*бейкүнөө - күнөөсүз, үмүткөр - үмүттүү, найүмүт -үмүтсүз*, ж.б.). Кээде С.Ф.-да омонимия да байкалат ("*кара*" - этиш, "*кара*" - сын, "*кара*" - зат). Сөздүн (лексеманын) бардык С.Ф.-нын жыйындысы ошол сөздүн парадигмасын түзөт.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ - грамматикада негизги орундардын бирин С.Т. ээлейт. С.Т. деп сөздөрдүн лексика-грамматикалык белгилери боюнча бири-бирине так ажыратыла турган топтору, түркүмдөрү аталат. С.Т. морфологияда каралуу м-н бирге, негизинен, тилдин тарыхы м-н байланыштуу изилденүүчү маселе. Анткени ар бир сөз түркүмү белгилүү бир тарыхый мезгилде пайда болуп өнүгөт. Мис., тил илиминде тактоочтор м-н байламталар башка С.Т.-нө караганда кийинчерээк пайда болуп өнүккөндүгү белгилүү.

Сөздөрдүн С.Т.-нө бөлүштүрүү түркологияда бир жарым кылым мурда башталып, алардын саны 8ге чейин белгиленип келсе, кийинчерээк 1930-жж. бүгүнкү мезгилге 8ден 12ге дейре жеткен, азыр 12 С.Т. бар экендиги аныкталган. Тилдеги сөздөрдү лексика-грамматикалык белгилерине карай топтоштуруу сөздөрдү С.Т.-нө бөлүштүрүүнүн атайын принциби м-н ишке

ашат. Алар: семантикалык, морфологиялык, синтаксистик принциптер.

1. Семантикалык принцип - эң байыркы принцип. Сөздөрдү жалпы категориялык маанилери боюнча топтоштуруу бул принциптин негизги мазмунун түзөт. Анткени жалпы категориялык маселелер сөздөрдүн лексикалык маанилерин абстракциялап, жалпылаштырып, аларды ошол категориялык маанилик окшоштук белгилери боюнча топтоштурат. Буларга зат атоочтун заттык, сын атоочтун белгилик, сан атоочтун сан-өлчөмдүк, этиштин кыймыл-аракеттик маанини билдириши кирет.

2. Морфологиялык принцип сөздөрдү С.Т.-нө бөлүштүрүүдө сөз өзгөртүү системасын жетекчиликке алат. Т.а., сөздөр жөндөмө, таандык, сан, жак, мамиле, ыңгай, чак, даража ж.б. грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүү же өзгөрбөө өзгөчөлүктөрүнө жараша түркүмдөргө бөлүнөт. Айрым бир сөздөрдүн кайсы С.Т.-нө жатаарын семантикалык принцип аныктай албаса, морфологиялык принцип жардамга келет.

3. Синтаксистик принцип сөздөрдүн башка сөздөр м-н айкашуу мүмкүнчүлүгүн, андай айкашуунун формаларын (синтаксистик байланыштын түрлөрүн), сөздөрдүн сүйлөмдөгү ордун, алардын синтаксистик функцияларын негиз кылып алат. Ушул белгилери боюнча өз ара жалпылыкты түзгөн сөздөр, башка сөздөрдөн өзгөчөлөнүп, бир С.Т. катары эсептелет.

Жогорудагы үч принципти жетекчиликке алуу м-н, кыргыз тилиндеги С.Т.-үн үч чоң топко бөлүүгө болот:

1 . Маани берүүчү же негизги С.Т.: зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч.

2. Өзгөчө С.Т. же кошумча С.Т. тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, модалдык сөздөр

3. Кызматчы С.Т. : жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр,.

Жогоруда 12 С.Т-нүн ар бири өзүнчө категория катары саналып, семантикалык, грамматикалык белгилерге ээ.

СӨЗДҮК – 1) лексика, сөздүк состав, диалект, социалдык топтун, жеке жазуучулардын ж.б. сөздүк составы. 2) сөздү (морфеманы, сөз айкашын, идиомаларды ж.б.) белгилүү бир алфавиттик тартипте жайгаштырган, ал тилдик бирдиктер жөнүндө түшүндүрмө берген же башка тилге которгон же тиешелүү денотат жөнүндө тиешелүү маалымат берген китеп. С. лингвистикада лексикография деп аталат. Лексикография эки мааниге ээ, биринчиден, С. түзүүнүн теориялык жоболору, илимий-теориялык изилдөөлөрү болсо, экинчиден, тилдик материалдарды камтыган С-түн жалпы жыйындысы.

С.-дүн негизги тибине алфавит тартибинде жайланышкан бир тилдүү түшүндүрмө сөздүк жатат. С.-тө сөз маанилери, маанилеринин колдонулушу, сөздүн грамматикалык ж-а фонетикалык өзгөчөлүгү белгиленет. С. элдин тилинин белгилүү бир этабына ылайыкталып түзүлөт да, анын өнүгүшүнүн тарыхый шартын чагылдырат ж-а ошол ар бир этапты берүүдө тилдин тарыхый-этимологиялык шартын эсепке алат, анткени тил коом м-н бирдикте өнүгүү, өзгөрүү абалында кыймылда болот.

С-түн жазылуу ыкмасы боюнча сөздүн ар кандай аспектилерин ж-а катышын чагылдыруучу этимологиялык, сөз жасоо, морфемалык, грамматикалык, орфографиялык, орфоэпиялык, синонимдик, антонимдик, омонимдик, фразеологиялык, паронимдик, жыштык, кери (тегири) ж.б., сөздүн колдонулуу доору боюнча тарыхый С., тилдин саны боюнча котормо С.-дүн тиби болот.

Ар бир тилдин лексикографиясында түшүнүктөрдү талдап берүү үчүн өзгөчө метатил пайда болот. Мындай метатил формулаларынан тышкары, макалаларды түшүндүрүү, белгилер, кыскартуулардын түрлөрү, шарттуу белгилер (фразеологизмдерди берүү үчүн ромб), ар кандай шрифттер, таблицалар, графикалык иллюстрациялар колдонулат. Ар кандай

С. камтыган концепциясына, тибине, көлөмүнө жараша мүнөздөлөт. Анын аспектилерине карата сөздөр тандалып, түшүндүрмөлөрү ишке ашат. Тиешелүү элдин тилдик өзгөчөлүгүнө, лексикографиялык каадасына, С-түн тибине, максатына лексикографтын көзкарашына жараша түзүлөт.

Максатына карата С. энциклопедиялык ж-а лингвистикалык болуп бөлүнөт. Энциклопедиялык С. илимий-реферативдик мүнөздө болот, тармагына жараша иллюстрациялык материалдары катары схемалар, сүрөттөр, карталар, ар кандай фотоматериалдар ж.б. колдонулат. Лингвистикалык С. тибине сөздөрдүн табиятына жараша түшүндүрмө (семантикалык мүнөздөгү), котормо ж.б. кирет. С-тө сөздөрдүн жайланышы анын формасына жараша болот. С-тө полисемия м-н омонимиянын белгилениши да маанилүү. Полисемиялык маанилердин жайланышы иерархиялык же кеңири тараган мааниден азыраак колдонулушуна карай жайланышы мүмкүн.

С-түн белгилери (карапайым, оозеки, өтмө., арх., тар., эск., поэт. ж.б.) сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсүнө, стилдик өзгөчөлүгүнө карата аныкталат. Тилдик мисалдар сөздүктө тигил же бул сөздүн бар экендигин, маанилеринин бир колдонуудан экинчи мааниге өтүүсүн, жеке ж-а контексттеги маанилерин тактап, таанып-билүүгө көмөк берет.

СӨЗДҮН МААНИСИ - жөнүндөгү илим - тил илиминде семасиология деп аталат. Адам аң-сезимине таасир эткен түшүнүктөрдүн бардыгы атоого муктаж. Ошондуктан таанып-билүүдөн улам түшүнүк пайда болот. Денотаттык атоо номинация деп аталат. Заттар, окуялар, кубулуштар ж.б. аталганда көз алдыга алардын элеси тартылат да, жалпыланган түшүнүк келип чыгат. *Жалбырак* десек, дарак, өсүмдүктөрдүн негизги бутагынан бөлүнүп турган, жылыга алмашып туруучу, жалпак нерсе жөнүндө түшүнүк пайда болот. Ал эми *эрмендин, беденин, арчанын, карагаттын, жүгөрүнүн жалбырагы* десек, анда конкреттүү элес тартылат. Мындан улам, тилдеги сөздөрдүн

адам психикалык кабылдоосунун негизинде бириктирүүчү ж-а ажыратуучу (интеграциялык ж-а дифференциялык) мааниси да келип чыгат, натыйжада, семантикалык системадагы маанилик талаалар түзүлөт. Лексикалык бирдиктин семантикалык аспектиси сөздүн түшүнүк, денотат м-н байланыштуу каралышын туюндурат. Сөз түшүнүктөн келип чыгат (*сигнификат*), ошол түшүнүктү атап берүүчү кеп каражаттары м-н байланышта каралат. Лексикалык кор семантика м-н карым-катышта, анткени ар бир сөздүн маанилик табиятын иликтөөдө сөздүн семантикалык типтерин, сөз маанилеринин лексикологиялык категорияларын аныктоодо, лексикалык бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүгүн тактоодо (моносемия, полисемия, конкреттүү, абстракттуу, тике ж-а өтмө маани ж.б.), логикалык ж-а экспрессивдик жактан чагылдырууда сөз лексикалык бирдик катары каралат.

С. М-нин *конкреттүү ж-а абстракттуу* маанилери да адам туюмуна, денотаттык түшүнүктүн табиятына байланышкан. Конкреттүү заттардын, абстракттуу түшүнүктөрдүн атына жараша ажыратылат: *тиш, темир, суу, тоо, көпүрө, нан* ж.б. конкреттүү маанилер, *аба, жааштык, сулуу, өмүр, карылык, ажал* ж.б. абстракттуу маанилер.

Семантикалык маанилер номинативдик ж-а коннотативдик маанилерге ажырайт. Номинативдик маани денотат м-н тикеден-тике байланышса, коннотация номинатив м-н байланышкан, бирок туунду мүнөздө болот. Ал туунду ж-а өтмө маанилерди камтыйт. Бизди курчап турган чөйрөдөгү заттар, кубулуштар, окуялар бири-бирине окшош, типтеш болгондуктан, адам акылында ошол белгилерине карата анализ ж-а синтезден өтүү м-н окшоштор бирдей аталышка ээ болот да, коннотациялык маанини пайда кылат.

Номинация - контекстке көз каранды эмес, денотат м-н байланышкан атоо, номинациялык маани семантикалык башат катары коннотациялык ма-анилерди топтоштурат. *Коннотациялык маани* - номинациялык маани м-н байланыштуу,

окшоштук белгилерине карата пайда болгон туунду ж-а өтмө маанилердин тобу, булардын натыйжасында сөздүн полисемиялуу маанилери пайда болот: *казан* – 1. катуу металлдан тамак бышыруу үчүн жасалган, ысык температурага ылайыкташкан идиш; 2. *казандагы тамак, казан асылды* десек, тамак бышырууга көрүлгөн кам; 3. өтмө маанисинде, тамак бышуучу процесс, убакыт. Бул жерде 1-мааниси номинациялык, 2, 3-маанилери коннотациялык маанилер болуп эсептелет.

Сөздүн лексикалык ж-а грамматикалык маанилери бар. Лексикалык мааниси түшүнүк м-н тикеден байланышкан, контекстке көзкарандысыз маани. Ал адам туюмуна таасир эткен түшүнүктөрдү атап берүү үчүн кызмат кылат. Тилде канча түшүнүк болсо, ошончо сөз болот, алар сөздүктөргө батырылат. Сөздүн жеке өз алдынча турган ж-а грамматикалык кызматынын ченинде анын грамматикалык мааниси келип чыга тургандыгы аныкталат. Ошонун негизинде сөздүн грамматикалык категориялары, грамматикалык формалары тастыкталып, сөздүн грамматикалык ж-а семантикалык маанисин тактоого шарт түзүлөт. Эгерде *китеп* десек, анын лексикалык мааниси окуу үчүн даярдалган, барактардын топтомунан турган кандайдыр бир типографиялык басылма, бул - лексикалык маани; *китеп сатып алдым* десек, зат атооч, жекелик санда, конкреттүү зат атооч, толуктооч экендиги анын грамматикалык кызматын айгинелеп турат, грамматикалык маанисин аныктоого шарт түзөт. Ошентип, лексикалык ж-а грамматикалык каражаттар сөздүн лексико-грамматикалык талаасын түзөт (сандык, мезгилдик ж.б. туюндуруу).

СТИЛДЕШТИРҮҮ - белгилүү бир коомдук чөйрөнүн, тарыхый доордун, адабий агымдын, жанрдын, жазуучунун жеке манерасынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген тилдик материалдын ж-а кептик белгилердин негизинде көркөм баяндоону атайылап уюштуруу. Объектиге жараша С. элдик оозеки чыгармачылыкка, белгилүү бир тарыхый доорго ж-а диалектилик өзгөчөлүктөргө ж.б. багытталышы мүмкүн.

С. түрдүү идеялык-эстетикалык максатта (тарыхый баяндоо, коомдук катмарлардын турмушун чагылдыруу, сатира, пародия) колдонулат. Баяндоонун милдетине карай С.-дө белгилүү бир тилдик элементтер ж-а ыкмалар актуалдаштырылат (М: тарыхый чыгармаларда лексика-семантикалык, фразеологиялык жактан эскирген сөздөр актуалдашат). Жанрдык С.-дө биринчи планга тексттердин композициялык-кептик түзүлүшүнүн принциптери, синтаксистик курулушунун өзгөчөлүктөрү чыгат. Коомдук-кептик С.-дө тандалып алынган коомдук чөйрөнүн кебинин фонетикалык, лексика-фразеологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрү актуалдашат. С.-нүн варианты болуп пародия эсептелет.

СТИЛИСТИКА - тил илиминин стиль изилдөөчү тармагы; тилдик бирдиктердин (категориялардын) тил м-н пикирлешүүнүн ар кайсы тармактарында колдонулуш жолдорун ж-а формаларын изилдеп-үйрөнөт. С.-нын милдети стилдерди изилдөө м-н гана чектелбейт: стилдердин эволюциясын адабий тилдин тарыхы м-н байланышта кароо, көркөм адабияттын тилинин эволюциясын иликтөө, адабий чыгармалардын тилдик курулушунун универсалдуу ыкмаларын (поэтика ж-а лингвопоэтика м-н бирдикте) ж-а баарлашуунун жанрларын (прагматика м-н бирдикте), тилдин экспрессивдүү каражаттарын, тропторду ж-а кептик фигураларды изилдөө да С.-нын милдетине кирет.

20-к. 20-жж. баштап жалпы элдик тилдин С.-сы көркөм адабияттын тили ж-а көрүнүктүү жазуучу-акындардын чыгармачылыгы м-н байланышта карала баштаган. Бул багыт көркөм адабияттын тилинин С.-нын предметин түзүп, поэтика м-н жуурулушуп кеткен.

Бүгүнкү күндө С. функционалдык С.-га, тилдик бирдиктердин С-на, тексттин С-на, көркөм же поэтикалык кептин С-на (көркөм адабияттын тили) бөлүнөт. Функционалдык С. стилдердин системасын, анын ички структуралык түзүлүшүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдейт. Функционалдык С-да негизги функционалдык-стилдик биримдиктердин типологиясынын,

классификациясынын ж-а бөлүнүшүнүн принциптери иштелип чыгат; стиль жаратуучу экстралингвистикалык факторлор, белгилүү бир функционалдык-стилдик биримдиктин тилдик элементтерин колдонуу ж-а тандап алуунун ыкмалары аныкталат.

Көркөм кептин С. бүтүндөй көркөм чыгарманын контекстинде тилдик бирдиктердин эстетикалык мааниге ээ болуусу м-н байланышкан маселелерди иликтейт. Көркөм кептин С-нын проблематикасын "автордун образы" проблемасы, тексттин түзүлүш проблемасы (структуралык поэтиканын предмети) ж-а адресат проблемасы түзөт. Көркөм текстти интерпретациялоонун бир түрдүү эместиги да өзгөчө маселе болуп эсептелет.

СТИЛЬ (лат. *stilus, stylus* - жазууда колдонулуучу учтуу таякча) - белгилүү бир функционалдык милдетине жараша бириктирилген тилдик элементтердин системасы, аларды тандоонун, колдонуунун, өз ара айкашуусунун ж-а карым-катышынын ыкмалары, адабий тилдин функционалдык түрү.

Стилдин композициялык-кептик структурасы (б.а., өз ара байланыштагы жана аракеттеги тилдик элементтердин жыйындысы) адамдын ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир чөйрөсүндөгү кептик коммуникациянын коомдук милдеттери м-н шартталат. Стиль - функционалдык стилистикадагы ж-а адабий тилдеги негизги түшүнүктөрдүн бири.

Азыркы кыргыз тилинин функционалдык-стилдик системасы көп кырдуу. Аны уюштурган функционалдык-стилдик биримдиктер (функционалдык стилдер, кептик стиль, оозеки сүйлөшүү кеби, көркөм адабияттын тили ж.б.) кептик коммуникацияда алган орду ж-а тилдик материалды камтуусу жагынан бирдей эмес. Стиль м-н катар функционалдык-стилдик чөйрөнү бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул түшүнүк стиль түшүнүгү м-н карым-катышка ээ болуп, ага окшош. Адабий тилде стилдин аткарган кызматы кептик баарлашуунун атайын милдеттери м-н шартталса, функционалдык-стилдик чөйрө коммуникациянын коомдук милдеттеринин жыйындысы ж-а кептин формасы (оозеки ж-а жазуу) м-н мүнөздөлөт. Функционалдык-стилдик чөйрө бир нече стилден турушу мүмкүн.

"С." термини функционалдык-стилдик биримдиктердин жанрдык айыр-мачылыктарын көрсөтүү үчүн да колдонулат: Мисалы: иш кагаздарынын С., мамлекеттик документтердин С., (расмий-иштиктүү стилдин чегинде); баш макаланын С., очерктин С., репортаждын С. (публистикалык С-дин чегинде); роман С., аңгеменин С., тамсилдин С., жазуучунун С. (көркөм адабияттын тили үчүн) ж.б.

СУБСТАНТИВАЦИЯ (лат. substantivum - зат атооч) - башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдүн заттык мааниге, зат атооч классына өтүшү. С. ар кандай даражада болот: толук С. (сөздү заттык мааниден башка мааниде колдонууга мүмкүн эместик - *кесинди, талапкер, замандаш*); толук эмес С. (сөздү заттык мааниде да, өзүнүн нагыз лексикалык маанисинде да колдонуу мүмкүнчүлүгү— *акылдуу, намыскөй*); окказионалдык С. (сөздү конкреттүү кырдаалда же конкреттүү контекстте гана заттык мааниде колдонуу). Толук ж-а толук эмес С. тилдик көрүнүштөр, окказионалдык С. кептик көрүнүш болуп саналат.

С. сөз жасоонун морфологиялык-синтаксистик түрүнө кирет, конверсия процесси ишке ашат, мында субстантивдер (С-нын натыйжасында пайда болгон зат атоочтор) атайын сөз жасоочу аффикске ээ болбойт.

Кыргыз тилинде сын атоочтор, сан атоочтор, атоочтуктар көбүрөөк субстантивдешет.

СУБСТРАТ (лат. sub – астында, stratum - катмар) – тигил же бул тилдин ички мыйзамдарына туура келбеген ж-а белгилүү лингвогеографиялык аймакта мурда таралган тилге мүнөздүү, тиешелүү болгон тилдик белгилердин жыйындысы. С. кабыл алуу, өздөштүрүүлөрдөн айырмаланып, жергиликтүү эл м-н келгиндердин этникалык аралашуусун ж-а тилдик ассимиляциясын көрсөтөт. Жеңүүчү тил катары тектеш тил да, тектеш эмес тил да саналышы мүмкүн. С.-тын көрүнүштөрү тилдик системанын бардык деңгээлдеринде: фонетикадан лексикага чейин тилге кирген бирдиктер ж-а категориялар түрүндө же жеңүүчү тилдин системасында жеңилген тилдин

диахрондук мыйзамдары м-н шартталган тарыхый өзгөрүүлөрүнүн спецификалык процесстери түрүндө кездешет. С. теориясына 19-к. Я.Бредсдорф тарабынан негиз салынып, Г.И.Асколи, Г.Шухардт, андан кийин В.Брендалем, А.Мейе, О.Есперсен, Б.А.Таррачини, И.А.Бодуэн де Куртэне, А.А.Шахматов тарабынан өнүктүрүлгөн.

С. теориясы индоевропеистиканын тарыхында көрүнүктүү роль ойногон. Азыр да башка тил топторун изилдөөдө кенири колдонулат. Кээде "С." термини тар мааниде адабий тилдин вариантын же идиолектини мүнөздөөдө пайдаланылат.

"С." түшүнүгү лингвистикада суперстрат ж-а адстрат түшүнүктөрүнө караганда кеңири колдонулууга ээ.

СУБЪЕКТ (лат. subjectum) - ой жүгүртүүнүн негизинде турган предметти билдирген логикалык термин. Предикат м-н карым-катышта. Логикалык теорияларда С. объектинин чагылдырылышы же чындыктагы объектинин өзү катары түшүндүрүлөт.

Грамматикалык традицияларда "С." термини ойдун (ой жүгүртүүнүн) предметин билдирүүчү сүйлөм мүчөсүнө карата колдонулган. Көптөгөн тилдерде бул термин калька м-н алмаштырылып (кыргыз: "ээ", орус: "подлежащее"), логикалык ж-а грамматикалык категориялардын терминологиялык жактан аралашып кетүүсүнө жол берилген эмес. Батыш европа синтаксистик терминологиясында ойдун негизин ээлеп турган сүйлөм мүчөсү "С." термини м-н белгиленип келе жатат.

С. грамматикалык (сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнө тиешелүү болуп, ээни билдирет), семантикалык (сүйлөмдүн маанисине тиешелүү болуп, кыймыл-аракетти же белгини алып жүрүүчү), коммуникативдик (кабардын темасы, маалымат), психологиялык (баштапкы элес), логикалык (сүйлөмдүн ой жүгүртүүнүн субъектисине дал келген бөлүгү) болуп бөлүнөт. С. сүйлөмдүн семантикалык жактан уюшулушунда маанилүү роль ойнойт. Анын негизги семантикалык функциясы болуп

чындыктын сөз болуп жаткан предметин идентификациялоо эсептелет. Бул функцияны аткаруу үчүн денотативдик мааниге ээ сөздөр: шилтеме ж-а жактама ат атоочтор, энчилүү аттар ж-а айрым жалпы аттар кызмат кылат. Өзүнүн мааниси (сигнификат) боюнча С. предикатка багытталат. Мындан сырткары, С. предметти аспектилөө (анын тектик же жекелик белгилерин көрсөтүү) ж-а анафора (кептин предмети жөнүндө буга чейин белгилүү болгон маалыматтарды билдирүү) функцияларына ээ. Бул үч функция: идентификациялоо, аспектилөө, анафора конкреттүү сүйлөмдүн С.-не тиешелүү. Жалпы ой жүгүртүүлөрдүн калыптануусуна ж-а предметтик чындыктан алыстоосуна жараша С-нин ролу өзгөрөт да, аныктоочу ролго идентификациялоочу функция эмес, предикаттык багыт ээ болот.

СУПЕРСТРАТ (лат. super - үстүндө, stratum - катмар) – тигил же бул берилген тилдин ички мыйзамдарына туура келбеген ж-а ошол тилге, жергиликтүү элге ассимиляцияланып кеткен келгин этникалык топтордун тилинин сиңип кетүүсүнөн келип чыккан тилдик белгилердин жыйындысы. "С." түшүнүгү В.фон Вартбург тарабынан (1936-ж.) субстрат түшүнүгүнө антоним катары киргизилген. С. субстрат сыяктуу эле көбүрөөк фонетикадан ж-а грамматикадан, бир аз деңгээлде лексикадан байкалат. "Субстрат" түшүнүгүнө караганда "С." түшүнүгү лингвистикада сейрек колдонулат.

СУППЛЕТИВИЗМ (лат. suppletivus - толуктоочу, кошумчалоочу) - бир сөздүн бир эле формасынын ар башка уңгулардан жасалышы. Мындай сөз формаларынын уңгу морфалары формалдык (фонематикалык) жакындыкка ээ эмес, ошондуктан бир морфемага бириктирүүгө болбойт. С. ыкмасы м-н жасалган сөз формалары супплетивдүү болушат. Кыргыз тилинде супплетивдүү формалар сейрек түрдө зат атоочтордун, жактама ат атоочтордун жекелик ж-а көптүк сандарында (*мен, биз, сен - силер*), жактама ат атоочтордун айрым жөндөмө формаларында (*мен - мага, сен - сага*) гана кездешет. Кыргыз тили агглютинативдүү тил болуп, бир сөздүн формаларынын бардыгы бир уңгудан жасалгандыктан, супплетивдүү формалар

грамматикалык системада эрежеден сырткаркы өзгөчө көрүнүштөр катары каралат.

Супплетивдик формалар алгач түрдүү парадигмаларга тиешелүү болгон формалардын кийин бир парадигмага биригишинен ж-а уңгу морфаларынын баштапкы фонематикалык жакындыгынын бузулушунан келип чыккан фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон. С. флексивдүү тилдерде көбүрөөк кездешет, ал эми агглютинативдүү тилдерге анчалык мүнөздүү эмес.

СУРООЛУУ СҮЙЛӨМ - айтылыш максатына карай суроо иретинде айтылып, белгилүү бир жооптун болушун талап кылган сүйлөм.

СҮЙЛӨМ - синтаксистин изилдей ж-а үйрөтө турган негизги маселелеринин бири. Ал коомдук турмушта пикир алышуунун, б.а., байланыш, катнаштын эң негизги каражаты болуп эсептелинет.

С. ар кандай эле сөздөрдүн жыйындысынан түзүлө бербейт. Ал лексикалык-семантикалык маанилери боюнча жакындыгы бар, ошонун негизинде грамматикалык жактан байланышкан синтаксистик чакан бирдиктерден, б.а. сөз тизмектеринен ж-а сөздөн түзүлөт. Грамматикалык ж-а интонациялык жактан уюшулган, белгилүү өлчөмдө жыйынтыктуу ойду билдирген сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат. Бирок кадыресе сөз ж-а сөздүн айкашынан айырмаланып, сүйлөмдүн өзүнө гана мүнөздүү белгилери бар. Сүйлөмдүн эң негизги белгилеринин бири - предикативдүүлүк, б.а., сүйлөмдүн жалпы мазмунунун чындыкка болгон карым-катышы.

Предикативдүүлүктүн грамматикалык жалпы мааниси модалдуулук, синтаксистик чак ж-а жак аркылуу берилет. Грамматикалык бул категориялардын ажырагыс биримдиги пикир алышуунун эң негизги каражаты болгон С.дүн жаралышын шарттайт.

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ – сүйлөм тутумунда гана пайда болуучу, калып-тануучу ж-а анын бөлүктөрүнүн ортосундагы катыштарды билдирүүчү синтаксистик категория. Сүйлөм С.М.-нүн негизинде гана кандайдыр бир информацияны туюндура алат, т.а., С.М.-нүн бири-бирине болгон семантикалык айкашуусунун негизинде гана сүйлөм белгилүү бир ой-пикирди, информацияны туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Сүйлөмдүн түзүлүшүндө С.М. абдан чоң ролго ээ ж-а, негизинен, эки чоң топко бөлүнөт. 1. Баш мүчө. 2. Айкындооч мүчө.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү - ээ ж-а баяндооч. Айкындооч мүчөлөрүнө аныктооч, толуктооч, бышыктооч кирет. Баш мүчөлөр сүйлөмдүн негизги структуралык, семантикалык уюткусун түзүп, айкындооч мүчөлөрдү өзүнө семантикалык, грамматикалык жактан баш ийдирип турат.

Айкындооч мүчөлөр – баш мүчөнүн бирине таандык болуп айтылып, алардын ар кандай кырдаалын туюндуруп, баш мүчөгө кошумча маани берип, аларды аныктап, толуктап, бышыктап турган сүйлөм мүчөлөрү. Сүйлөмдү түзүүдө айрыкча баш мүчөлөр чоң роль ойнойт. Анткени сүйлөмдө айтылуучу ойдун негизи баш мүчөлөрдүн жардамында туюндурулат, т.а., сүйлөмдө туюндурулуучу ойдун негизи баш мүчөлөр аркылуу берилет, ал эми ошол айтылуучу негизги ойдун кошумча жагдайлары айкындооч мүчөлөр тарабынан толукталат, аныкталат, бышыкталат, айкындооч мүчөлөр айтылуучу негизги ойду конкреттештирет, деталдаштырат. Мына ушул жагдайлар сүйлөмдүн уюштурулушунун принцибин түзөт. Сүйлөмдүн уюшулушунда ар бир С.М.-нүн өз орду, салмагы, үлүшү болот. Баш мүчөлөрдүн экөөнүн тең болушу - эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги структуралык белгиси. Бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык негизин да баш мүчө түзөт. Бирок анда бир гана баш мүчө болот, Мүчөлөнбөс сүйлөмдөрдү (сөз-сүйлөм, атама сүйлөм) эске албаганда, бир

составдуу сүйлөмдөрдүн структурасын, грамматикалык борборун, негизинен, баяндооч түзөт.

С.М.-үн аныктоодо анын грамматикалык маанисин ж-а морфологиялык табиятын эске алуу керек. Сөздүн белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү, башка сөздөр м-н граматикалык байланышы структуралык-маанилик жактан биримдиктеги сөз тизмектерин түзөрү белгилүү. Сөз сүйлөм тутумуна киргенде гана жаңы сапатка ээ болот, синтаксистик белгилүү милдет аткарат. Демек, сүйлөм тутумунда анын грамматикалык өзөгүн түзүп, сүйлөмдө синтаксистик милдет аткарып, кандайдыр бир суроого жооп берип, бири-бири м-н байланышта турган бирдиктер С.М. деп аталат.

СҮЙЛӨМДҮ АКТУАЛДУУ МҮЧӨЛӨШТҮРҮҮ. Сүйлөм өзүнүн комму-никативдик максатына ылайык эки бөлүккө бөлүнөт: тема ж-а рема. Тема - айтылып жаткан ойдун баштапкы бөлүгү. Айтылган ойдун баштапкы бөлүгү (тема) көпчүлүк учурда угуучуга белгилүү болот же болбосо жалпы ситуациядан, же контексттен белгилүү болуп турат. Рема - тема жөнүндө билдирилген кабар, жаңылык. Рема айтылып жаткан ойдун негизги коммуникативдик максатын түзөт. Сүйлөм тутумунда тема көбүнчө ремадан мурун орун алат: Сүйлөмдү тема ж-а ремага бөлүштүрүү актуалдуу мүчөлөштүрүү деп аталат, себеби сүйлөөчү же жазып жаткан адам үчүн мына ушул контекстте же ошол конкреттүү ситуацияда (жагдайда) сүйлөмдү ошондой мүчөлөштүрүү актуалдуу, маанилүү болуп эсептелинет. Актуалдуу мүчөлөштүрүүнү билдирүүчү негизги каражаттар - сөздөрдүн орун тартиби ж-а интонация (фразалык басым). Бул экөө дайыма бирге, өзара тыгыз байланышта кызмат кылат.

Кыргыз адабий тилинде С.А.М.-дө, биринчиден, сөздөрдүн орун тартиби кызмат кылат. Адатта тема биринчи орунда, рема кийинки орунда айтылат. Эгерде сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби өзгөрсө, аны актуалдуу мүчөлөштүрүү да өзгөрүлөт. С.А.М.-нүн экинчи маанилүү каражаты - интонация (фразалык басым). Фразалык басым сүйлөмдүн

башкы коммуникативдик бөлүгү болуп эсептелген ремага түшүрүлүп айтылат. Эгерде рема бир нече сөздүн тизмегинен турса, фразалык басым реманын акыркы компонентине түшөт: *Касым / Жалалабат областына кетти*. Тема кетөрүңкү тон м-н айтылат: *Зуура / "Артекке" барган. Артекке барган / Зуура*. Мында биринчи сүйлөмдө Зуура кетөрүңкү тон м-н айтылат, экинчисинде ... барган кетөрүңкү тон м-н айтылат. Актуалдуу мүчөлөштүрүүнү билдирүүчү каражат болуп эсептелген сөздөрдүн орун тартиби ж-а интонация бири-бири м-н өзара тыгыз байланыштуу. Ошондуктан алардын бирин экинчисинен ажыратып кароого болбойт.

СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫ - адабий тилдин сөздүк курамынын стили-стикалык жактан шөкөттөлгөн, сүйлөшүү кебинин функционалдык-стистикалык категориясы м-н карым-катышта турган катмары. Сөздүк составдын стилистикалык жактан шөкөттөлгөн башка катмарлары сыяктуу эле С.Л. бейтарап лексикадан өзгөчөлөнүп турат.

Оозеки сүйлөшүү сөздөрү адабий тилдин лексикалык курамына кирет, бирок, негизинен, оозеки кепте, күндөлүк тиричиликте колдонулат. С.Л-нын сөздөрүнө эркин колдонулуу, фамильярдуулук мүнөздүү. Оозеки сүйлөшүү сөздөрүнүн иштиктүү же илимий кепте атайын максатсыз колдонулуп калышы адабий тилдин стилистикалык нормаларынан четтөө катары каралат. Ал эми көркөм адабиятта, публицистикада көркөмдүк максатта кеңири колдонулат. С.Л-нын катмары өзүнүн курамы боюнча бир түрдүү эмес, ага ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү, кеңири семантикалык алкактагы ж-а эмоционалдык-экспрессивдик боекко ээ болгон сөздөр, лексикалык эллиптизмдер, айрым айрым бейтарап сөздөрдүн өтмө маанилери кирет: (*Мис., балакай, байкеси, кыйын болбо, валерьянка, зачетка-зачеттук китепче, базар-вокзал, ызы-чуу, өчүп калуу, унчукпай моюн сунуп же таң калып калуу ж.б.*).

Азыркы мезгилде С. Л. бейтарапташып, адабий тилдеги бейтарап, китептик лексика м-н С. Л-нын чеги айырмаланбай бара жатат.

СЫН АТООЧ - заттардын сын-сыпатын өңү-түсүн (*көк, сары, жашыл*), даамын (*таттуу, ачуу, кычкыл*), тулкусун, формасын (*тоголок, сүйрү, жалпак*), көлөмүн, ченемин (*чоң, кичине*) көрсөтүп, "кандай?" "кайсы?" деген суроолорго жооп берет. С. А.-торду өзүнчө сөз түркүмү катары көрсөтүп турган мүнөздүү белгилери бар: 1) С. А.-тор даража категориясы боюнча өзгөрөт. *кызыл, кызылыраак, кызгылт, кызгылтым, өтө кызыл, кыпкызыл* ж.б.; 2) С. А.-тордун өзүнө гана тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү бар: -луу: *ойлуу*; -сыз: *күчсүз*; -дай: *суудай*; -гыч: *сезгич* ж.б.; 3) накта өз маанисинде турганда С.А.-ко сан, жөндөмө, жак ж-а таандык категориялар мүнөздүү эмес, б.а., накта С.А. маанисинде колдонулган учурда С.А. сөздөр таптакыр өзгөрбөйт; 4) сүйлөмдө С.А.-тор аныктоочтун милдетин аткарат, аныктоочтук милдет анын маңызы, кээде баяндоочтун милдетин аткарат, табиятында С.А. эч качан этиш менен тизмектешпейт, демек, бышыктоочтук милдет аткара албайт. С. А.-тор тутумуна карай жөнөкөй ж-а татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй С. А.-тор бир гана уңгудан турат: *ак, жакшы, адилеттүү* ж.б. Татаал С.А.-тор эки же андан көп уңгудан туруп, заттагы, нерседеги бир гана белгини, касиетти, сапатты билдирет: *каратору, улуу-кичүү, бийик-бийик* ж.б.

С. А.-тор маанилик ж-а грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карай сапаттык С. А.-тор, катыштык С. А.-тор болуп бөлүнөт. Сапаттык С.А.-тор заттардагы табигый белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди түздөн-түз билдирет. Алардын мындай мүмкүнчүлүгү башка сөздөрдүн жардамысыз эле ишке ашат. Сапаттык С.А.-тор дээрлик тубаса С.А.-тор болуп эсептелет: *ак, кең, курч, түз* ж.б. Сапаттык сындар С.А.-дун негизги уюткусун түзөт. Себеби сөз түркүмү катары С.А.-догу өзгөчөлүктөр ушул сапаттык сындардын табиятынан табылат. Булар көпчүлүк туунду С.А.-дун ж-а даража формаларынын жасалышына негиз болот. Катыштык С.А. заттардагы

белгилерди, касиеттерди, өзгөчөлүктөрдү башка заттар, нерселер, түшүнүктөр аркылуу билдирет, т.а., заттардагы сапат, белгилер башка сөздөрдүн катыштыгы м-н түшүндүрүлөт. Катыштык С.А., демек, морфологиялык каражаттардын жардамы м-н башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн жасалат.

Заттардагы белгилердин баары эле өзгөрүлүп туруу же бир калыпта болуу жагынан бирдей эмес. Б.а., сапаттык С.А. аркылуу аныкталуучу заттагы белгилердин ар түрдүү даражада (кадимки нормада, же андан басаң, же анча-мынча, же абдан айырмалуу) экендигин туюндурган грамматикалык категория С.А.-дун даражалары деп аталат. Кыргыз тилинде С.А.-дун төрт даражасы бар: 1) Жай даража; 2) Салыштырма даража, -ыраак; 3) Басаңдатма даража, -ылтыр, -гыч, -гылт, -гылтым; 4) Күчөтмө даража.

С.А. аныкталгычтын ордуна колдонулганда заттанат (субстантивдешет). Б.а., зат атоочтун категориялары боюнча (жөндөмө, таандык, жак, сан) өзгөрө берет. С.А.-дун көпчүлүгү туунду С.А. болгондуктан, алар сөз жасоонун морфологиялык ж-а синтаксистик жолдору м-н жасалат. С.А.-дун морфологиялык жол м-н жасалышы атооч уңгулар м-н этиш уңгуларга С.А. жасоочу өнүмдүү, аз өнүмдүү, өнүмсүз мүчөлөрдүн жалгануусу аркылуу ишке ашат. Синтаксистик жол м-н жасалган С.А. татаал С.А. д.а.

СЫРДЫК СӨЗДӨР - морфологиялык жактан өзүнүн өзгөрбөстүк, бөлүнбөстүк абалын толук сактап, синтаксистик жагынан башка сөздөр м-н байланышпай обочолонуп туруу аркылуу, сүйлөмдүн жалпы мазмуну м-н маани ж-а интонациялык жактан ажырагыс байланышта туруп, адамдын окуя, затка, нерсеге карата болгон ички ой-сезимин, туюмун, эрктик ж-а турмуш-салттык мамилесин билдирет. С.С. айтылып жатканга байланыштуу кептин бүткүл тулкусуна экспрессивдик, эмоционалдык түс берүү м-н, анын көркөмдүүлүгүн күчөтөт да, ага кандайдыр бир ачыктыкты, тактыкты ж-а жандуулукту киргизип, адамдын чындыкка карата болгон эмоционалдык ички

сезимин, эрктик мамилесин билдирип турат. С.С. фонетикалык жактан музыкалуу, ыргактуу, ритмикалуу келет да, адам баласынын ички дүйнөсү аркылуу берилүүчү ой-сезимдин, эрктик ж-а турмуштук мамиленин мүмкүн болгон мамилелеринин бардыгын билдирүүгө жөндөмдүү.

С.С. негизги сөз түркүмдөрүнөн төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланып турат: 1) С.С. үчүн атоо (номинация) кызматы мүнөздүү эмес, аларга билдирүү функциясы мүнөздүү; 2) С.С. негизги сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болгон морфологиялык категориялар м-н дээрлик өзгөрбөйт; 3) С.С. сүйлөм тутумунда синтаксистик жактан сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбайт ж-а башка сөздөр м-н грамматикалык жактан байланышпайт; 4) С.С.-дүн мааниси интонация ж-а тынымга көзкаранды болот.

С.С. маанисине карай сезимдик, эрктик, турмуштук болуп үчкө бөлүнөт.

С.С. түзүлүшүнө карай тубаса ж-а туунду болуп бөлүнөт.

Интонациялык жактан С.С. сөздөр башка сөз түркүмдөрүнүн бирөө да ээ болбогон зор бөтөнчөлүккө ээ. Себеби сүйлөм тизмегинде турган С.С. ин-тонациялык жактан негизги орунду ээлейт, анткени сүйлөмдөгү басым ага түшөт да, тон (үн) башка сөздөргө караганда анда күчтүү сезим м-н айтылып, көтөрүңкү чыгат. Интонациянын ар түрдүүчө болушунун натыйжасында, С.С. адамдардын бирөөгө, же бир нерсеге, окуяга же кубулушка карата болгон ички сезимдерин ар кандай мааниде билдирет.

СЦЕНИКАЛЫК КЕП - көркөм адабияттын тилинин сценада, экранда, радио-телеберүүлөрдө актерлор тарабынан үн аркылуу жүзөгө ашырылышы. С.К. бир канча компоненттен турат: кептик фон, каармандардын кептик мүнөздөмөсүнүн каражаттары (кептик мүнөздөөчү каражаттар), каармандардын кепин эмоционалдуу, экспрессивдүү мүнөздө берүүнүн каражаттары ж.б.

С.К. нормалаштырылган адабий сүйлөөгө негизделет, аткарылып жаткан чыгарманын көпчүлүк каармандарынын сүйлөшүүсү, б.а., кептик фон адабий нормага ылайык болот. Чыгарманын сюжеттик-композициялык, көркөмдүк бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу адабий нормага ылайык келбеген элементтер да кездешүүсү ыктымал. Бир түрдүү кептик фондо нормадан четтөөлөр айкын байкалып, каармандын мүнөзүн ачууда көркөмдүк күчкө ээ болот.

Каармандын кебин экспрессивдүү, эмоционалдуу туюндуруунун каражаттары болуп интонация, эмфатикалык басым, тыбыштарды, сөздөрдү так-даана айтуу эсептелет.

Т

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ – заттардын, нерселердин кимдир бирөөгө таандык болуп айтылыш маанилерин билдирет. Кыргыз тилинде таандык категориясы үч ыкма аркылуу берилет. 1. Морфологиялык жол. Сөздөргө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат ж-а жакчыл таандык ж-а жалпы таандык болуп экиге бөлүнөт. 2. Синтаксистик жол. Илик жөндөмөлүү ат атооч м-н таандык мүчөсүз зат атоочтун айкашы аркылуу уюшулат. 3. Морфологиялык-синтаксистик жол. Илик жөндөмөдөгү атоочтор м-н таандык мүчөлүү зат атоочтун айкашы аркылуу туюндурулат.

Таандык категориясынын бул ыкмасында кээде аныктагычтын илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп да колдонулат: *айыл өкмөтү, Кыргыз жери, бак мөмөсү.*

ТАБУ - ар кандай жагдай-шарттын, мифтик ишенимдердин, диний түшүнүктөрдүн, ырым-жырымдардын натыйжасында, айтууга тыюу салынган, б.а. табууланган сөздөр, сөз айкаштары.

Айлана чөйрөдөгү кубулуштар, көрүнүштөр өз аты м-н аталбастан, башка сөздөр м-н аталат.

Кыргыз тилинде Т.-ланган түшүнүк катары оорулардын, жаратылыш кубулуштарынын, тоо-таштардын жапайы жырткыч

айбандардын, улуу адамдардын аттары эсептелген. М: *чечек* - улуу тумоо, *кызылча* - кызамык, *келте* - каратумоо, *учук* - көкүрөкоору, *котонжара* - жаманжара, *каражама* - оозжара, *бөрү*, *карышкыр* - ит-куш, улума.

ТАКТООЧ - кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрүлбөгөн, этиштер м-н гана айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарган сөз түркүмү.

Т-тордун башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган белгилери бар:

1. Лексикалык жактан кыймыл-аракеттин, ал-абалдын түрдүү кырдаалын билдирет.

2. Морфологиялык жактан жөндөмө, таандык, сан, чак, жак категориялары м-н өзгөрбөйт. Айрымдары гана сенек жөндөмө формасында айрымдары даража б-ча (Мис.: *эрттерээк*, *өтө тез*) өзгөрөт.

3. Синтасистик жактан такай этиштер м-н айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук гана милдет аткарат.

Т.-тор лексика-грамматикалык маанилерине карай эки чоң топко бө- лүнөт: 1) бышыктагыч Т.-тор; 2) аныктагыч Т.-тор.

ТАТААЛ СҮЙЛӨМ - эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн маанилик ж-а грамматикалык жактан биригип, интонация же байламталар аркылуу байланышкан синтасистик конструкция. Интонациялык ж-а грамматикалык жактан ар бири өз алдынча семантикага ээ болсо да, Т.С. абалында бирдиктүү ой калыптанат.

ТЕРМИН (лат. terminus – чек, чекара) - илим-билим, техника, өндүрүш тармактарына тиешелүү атайын түшүнүктү так белгилөө үчүн алынган сөз же сөз айкашы. Ал башка сөздөрдөн бир маанилүүлүгү, экспрессиянын жоктугу, стиль жактан бейтараптуулугу, колдонуш жактан чектелгендиги, контекстке көзкаранды эместиги м-н айырмаланат. Т.-дин пайда болуу

жолдору: 1) башка тилден кабыл алынышы; 2) сөз жасоо жолдору м-н жасалышы. Т.-дер тилдин тыбыштык ж-а грамматикалык эрежелерине толук баш иет.

ТЕРМИНОЛОГИЯ - 1) тил илиминдеги атайын терминдер жөнүндөгү түшүнүктөрдү, көзкараштарды, теориялык жоболорду, категорияларды излдөөчү илимий тармак. 2) терминдик аталышта колдонулган сөз ж-а сөз тизмектеринин жыйындысы. Демек, Т. жеке терминдердин жыйындысы эле эмес, белгилүү бир илимий көзкараштардын да системасы. Ошондуктан Т-ны тартипке келтирүү деген маселе такай көтөрүлөт да, ал терминдердин колдонушун иликтөө, терминдердин сөздүгүн түзүү ж-а аларды чечмелөө сыяктуу маселелерди камтыйт. Булар чечилгенде гана катар жарыша колдонулуп жүргөн терминдерден арылууга ж-а Т.-ны тартипке салууга болот.

ТОЛУКТООЧ - кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп, этиштик же атоочтук баяндоочтор м-н байланышып, алардын маанилерин толуктоо иретинде айтылган айкындооч мүчө. Сүйлөм тутумунда сүйлөмдүн баяндоочунун зонасынан орун алат, баяндооч билдирген кыймыл-аракет багытталган заттын, окуянын атын билдирет, анын маанисин толуктайт.

Т. кыймыл-аракет багытталган объектиге карата байланышына жараша тике ж-а кыйыр Т. болуп экиге бөлүнөт.

ТОПОНИМИКА (гр. topos - жер, onuma - ат) - 1) жер-суунун энчилүү аталыштарынын жалпы жыйындысы; 2) ономастиканын жер-суунун энчилүү аттарын изилдөөчү тармагы.

ТРАНСКРИПЦИЯ (лат. transcriptio - көчүрүп жазуу) – оозеки ж-а жазуу кебинин тутумундагы сөздөрдүн тыбыштык жагын так жазуу үчүн атайын иштелип чыккан ж-а колдонулган шарттуу белгилердин системасы. Ал фонетикалык Т. ж-а фонологиялык Т. болуп экиге бөлүнөт. Фонетикалык Т-да айтылган сөздүн тутумундагы ар бир тыбыш өз-өзүнчө тамга м-н белгиленет да, кашаага алынат. Фонологиялык Т.-да айтылган сөздүн

тутумундагы тыбыштар эмес, фонемалар белгиленет. Т.-нын дагы бир түрү - практикалык Т. Негизинен чет сөздөрдүн айтылышын сөздүктөрдө туура берүүдө, энчилүү аттарды жазууда колдонулат.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР – жандуу же жансыз нерселерден, кубулуштардан чыккан үндү, дабышты туурап, алардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, сырткы көрүнүшүн элестетип көрсөтөт.

Кыргыз тилинде Т.С. өтө көп. Алар оозеки кепте, көркөм адабиятта жыш колдонулат. Т.С. морфологиялык, фонетикалык ж-а синтаксистик жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат. Т.С.-дө лексикалык маани болбойт, алардын мааниси угулган добушту угулгандай, көрүнгөн элести көрүнгөндөй туурап берүүсү м-н байланыштуу. Ошондуктан алар өзгөчө сөз түркүмү деп аталат.

Т.С. түзүлүшүнө карай жөнөкөй ж-а татаал болот, маанисине карай табыш Т.С., элес Т.С. болуп бөлүнөт.

У

УЗУС (лат. usus – колдонуу, пайдалануу, салт) – тилдик бирдиктердин, каражаттардын алардын окказионалдык же жеке, убактылуу эле колдонулушунан айырмаланып жалпы коомчулук, ошол тилде сүйлөгөн жалпы эл тарабынан кеңири, салттуу колдонулушу. Тилдик каражаттарды У.тук колдонуу элдик салтта көндүм адат, тигил же бул бирдик-каражаттардын көптөн бери колдонулгандыгы аркылуу мүнөздөлөт. Ошондуктан тилде жаңы жаралган көрүнүштөр, кубулуштар тил колдонуу өңүтүнөн караганда У.тук колдонуу боло албайт. Мындай касиетке неологизмдер да жатпайт. Тилдик колдонуунун ушул өзгөчөлүгүнө ылайык У. түшүнүгү тилдик системанын нормасы, тилдик структуранын нормасы жана норманын кодификациясы м-н тыгыз байланышта болот. Демек, тилдик тигил же бул бирдик-каражаттын У.тук колдонулушу ар кандай типтеги, мүнөздөгү сөздүктөрдө берилет, б.а., У.тук колдонулуш адабий норманын эрежесинин талабына ылайык колдонулуш катары аныкталат.

УЛУТТУК ТИЛ – тарыхый-социалдык категория катары белгилүү бир улуттагы калктын өзара карым-катыш, байланыш, пикир алышуусун тейлеген тил. Ал, негизинен, эки формада жашайт:

оозеки ж-а жазуу формасында. У.т. улут калыптанганда кошо жаралат, ошол эле учурда У.т. улуттун калыптанышы үчүн өбөлгө жана шарт катары да кызмат өтөйт, бир жагынан, ал эми экинчи жагынан, ошол процесстин, б.а., улуттун калыптануу процессинин туундусу ж-а жыйынтыгы да болуп саналат. Анткени бир жагынан, улут жаралышы үчүн улуттук тили болуш керек, экинчи жагынан, улуттун жаралышы м-н кошо У.т. жаралат. Бул эки категория – бири-бирисиз жашабаган, эки жактуу карым-катышта турган категориялардан.

У.т. өзүнүн функционалдык жана ички структуралык мүмкүнчүлүгү боюнча жалпы элдик тилдин кийинки өнүгүшү катары аныкталышы шарт. Анткени кандай гана У.т. болбосун анын жаралышы үчүн маңыз-мааниси ар дайым туруктуу болуп, бирок эволюциялык мүнөздө өнүгүп-өзгөрүп келген, маңыз-мааниси өркүндөөнүн натыйжасында жогорку деңгээлге жеткен, У.т. болгонго чейин эле муун м-н муунду байланыштырып, ошол тилде жаралган маданий-тарыхый дөөлөттөрдү, баалуктарды сактап келген жалпы элдик тил жашайт. У.т. ошол жалпы элдик тилдин негизинде, анын базасында жаралат. Бул жалпы философиялык негизде өзгөрүлмөлүүлүк м-н туруктуулуктун, жаңынын жаралуусу м-н айрым “эскинин” жоголуусунун, бирок мурункунун сакталуусу, улануусу сыяктуу категориялар аркылуу шартталган.

У.т. түшүнүгү тилдин ички структурасына, маңыз-мазмунуна функциясына анча таасир деле этпеген, бирок тилдин жашоо, атоо формасын көрсөткөн түшүнүк. Тил ар кандай атоо, жашоо формасында колодонулушу мүмкүн. Маселен, уруу тили, элдик тил, адабий тил, улуттук тил дегенибизде, У.т. термини тилдин сырткы гана формасын, анын жашоо, атоо гана формасын чагылдырып турат. Бул жерде, албетте, уруу тилине караганда элдик тилдин мүмкүнчүлүгү жогору, ага караганда адабий тилдин мүмкүнчүлүгү жогору. Бирок тилдердин ички маңызы бири-биринен анча өзгөчөлөнбөйт.

Тилдин У.т. формасынын жаралышы анын структуралык, семантикалык, функционалдык өнүгүшүнүн жогорку деңгээли катары аныкталат. Анткени У.т. базасында У. адабий тил жаралат. У.т. сыяктуу эле улуттук адабий тил да өзгөчө, өзүнчө тил эмес,

уруу тилинин, жалпы элдик тилдин нормалаштырылган, иштетилген, өркүндөтүлгөн, кодификацияланган гана жогорку формасы, сапаттык өнүгүүгө учурап, колдонулуу алкагы кеңип, стилдик жиктелүүсү артып, ийкемдүүлүктө колдонулган формасы.

У.т. түшүнүгү тигил же бул улуттун баардык “тилдеринин” концентрациясы. Ар бир У.т. аймактык, этностук диалект түрүндөгү “тил”, “жалпы элдик тил”, “адабий тил” деген түшүнүктөр туюнткан “тилдерди” курамына камтыйт. Мунун далили У.т.де жазылган кандай гана көркөм туундуларды албайлы анда говордук, диалектилик көрүнүштөрдөгү элементтер да, адабий тилдик нормага жатпаган элементтер да, кодификацияланбаган бирдиктер да учурай берет.

Кыргыз У.т. кыргыз улуту жаралганда кошо жаралды, бирок кыргыз адабий тили оозеки формада да, жазуу формасында да андан алда канча мурда жаралган. Бул өндүү карым-катыштарды изилдөө У.т. проблемасынын так аныкталышына өбөлгө болоору шексиз.

УҢГУ – сөздүн лексикалык маанисин туюнтуп, тыбыштык түзүлүш м-н маанилик түзүлүштүн ажырагыс биримдигин түзүп, сөз тутумунда андан аркы майда бөлүктөргө бөлүнбөй, морфологиялык деривацияга учурабай турган өзөк морфема, б.а. сөз формасынын же лексеманын мүчөлөр м-н өзгөрбөй турган баштапкы формасы.

Тилдин тарыхый өнүгүшү У.нун табиятына белгилүү даражада таасирин тийгизет. Ошондуктан У. түшүнүгүнүн табиятын аныктоо, структуралык жактан жиктөө, тарыхый жактан иликтөө бир топ оорчулукту жаратат. Тилдин бүгүнкү өнүгүш абалында У. түрүндө турган морфема, тилдик өнүгүүнүн мурунку абалында У. болбой туунду сөз болуп калган фактылар тилде өтө арбын. Тилде уңгу сөзгө караганда туунду сөз өтө көп. Бул У.нун тилдин сөз өзгөртүү, сөз жасоо системасы м-н тикеден-тике карым-катышта экендигин көрсөтөт.

У. сөз тутумундагы эң кичине маанилик бирдик болгон морфемалардын бири катары лексикалык маани туюнтуу м-н калган лексикалык маани туюнткан да, андай маани туюнтпаган да морфемалардан өзгөчөлөнөт. Мис., оку-уу-чу-лук-тун. Мында оку –

негизги өзөк морфема катары унгуга дал келет. Калгандары – уу-чу-лук-тун баары көмөкчү морфема катары У.га улануу аркылуу этиш У.дан кыймыл атооч туунду сөз жасап, лексикалык маани уюштурду. -чу көмөкчү морфемасы кыймыл атоочтон зат атооч жасап, лексикалык маани уюштурду. Калган эки кошумча морфемалар -лук, -тун лексикалык жаңы сөз жасабастан, сөз өзгөртүү системасына мүнөздүү грамматикалык маани уюштурушту.

Демек, У. бир эле сөздүн бир нечелеген формаларын жасоого негиз болуу м-н, сөз жасоо, сөз өзгөртүү системасындагы өзөк категория катары лексиканын баюу, толукталуу мүмкүнчүлүгүн арттырат.

Ү

ҮН ТУУРОО - тилдин пайда болушу жөнүндөгү теория. Тигил же бул түшүнүктү атоого андан чыккан дабышты тууроо негиз болгон.

ҮНДҮҮЛӨР - 1) Ү., өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы тоскоолдукка учурабай, ооз көңдөйүнөн эркин чыгышы ж-а үн түйүндөрүнүн дирилдеши аркылуу жасалат, 2) Ү. жалаң гана тондон турат, 3) колдонулушу жактан Ү. тыбыштар тилдеги эң кичинекей айтым бирдиги болгон муундун өзөгүн түзөт. Ошондуктан Ү. муун түзүүчү тыбыш деп эсептелет.

Кыргыз тилинде 14 Ү. тыбыш бар, аларды бөлүштүрүү оппозициялык 4 белги аркылуу ишке ашырылат:

1) **созулма-кыскалык белгиси:** созулма Ү. - *aa:, ee:, oo:, өө:, уу:, үү;* кыска Ү. - *а, е, о, ө, ы, и, у, ү;*

2) **кең-кууштук белгиси:** кең Ү. - *а:, е:, о:, ө:, aa, ee, oo, өө, кууш Ү. - уу:, үү:, ы, и, у, ү;*

3) **эринсиз-эриндүү белгиси:** эринсиз Ү. - *а:, е:, aa, ee, ы, и, эриндүү Ү. - о:, ө:, у:, ү:, oo, өө, уу, үү;*

4) **жоон-ичкелик белгиси:** жоон Ү. - *а:, о:, у:, aa, oo, ы, уу, ичке Ү. - е:, ө:, ү:, ee, өө, и, үү.*

Бул белгилердин ичинен созулма-кыскалык белгиси Ү.-дүн созулуп же кыска айтылышына; кең-кууштук белгиси жаактын кең

же кууш ачылып, тилдин төмөн же жогору көтөрүлүшүнө; эринсиз-эриндик белги Ү.-дүн эрин катышып же катышпай айтылышына; жоон-ичкелик белгиси тилдин артка тартылып же алдыга жүткүнүп, Ү.-дүн жоон же ичке болуп айтылышына негизделет.

ҮНСҮЗДӨР - өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ооз көңдөйүндө тоскоолдукка учурап, ал тоскоолдукту күч м-н жарып же ага сүрүлүп өтүүдөн пайда болот. Үнсүз тыбыштар негизинен шыбыш аркылуу жасалат да, бири-биринен өзүнө мүнөздүү шыбышы аркылуу айырмаланат. Кыргыз тилинде 20 үнсүз бар: *б, п, г, к, х, д, з, с, ж, ш, ч, м, н, ң, л, р, й, в, ф, т*. Алар артикуляциялык аспектиде төмөнкүчө классификацияланат:

Сүйлөө органдарынын чыңалышынан пайда болгон тоскоолдукту аба агымы күч м-н (алсыз) жарып чыгышына карата 1) каткалаң (күчтүү) үнсүздөр: *п, т, с, ш, ч, к, ф, х*; 2) жумшак (алсыз) үнсүздөр: *б, в, д, з, ж, г*; 3) уяң (сонант) үнсүздөр: *л, м, н, ң, р, й* болуп бөлүнөт. Ү. каткалаң-жумшактыгы м-н корреляцияны түзүшсө, уяңдар бул корреляцияга кирбейт. Уяң үнсүздөр акустикалык жактан үндүүлөргө жакын турат, бирок муун түзүү жөндөмдүүлүгүнө ээ эмес.

Тоскоолдукту пайда кылган сүйлөө органдарына ж-а тоскоолдуктун ордуна карай эринчилдер ж-а тил-тишчилдер болуп бөлүнөт. Эринчилдер өзара кош эринчил (*б, п, м*) ж-а эрин-тишчил (*в, ф*) болуп бөлүнөт. Тилдин катышуусу м-н үнсүздөр тилдин арткы, түпкү, ортоңку бөлүктөрүндө ж-а учунда жасалат. Уччулдар тилдин учунун астыңкы тиштин бүйлөсүнө тийишинен (*с, з, т, д, н*); тилдин учунун катуу таңдай м-н бүйлөгө тийишинен (*л, ж*) ж-а тилдин учунун бир аз жогору көтөрүлүшүнөн (*ш, р*) болуп бөлүнөт. Артчулдар тилдин арткы бөлүгү жумшак таңдайга тийишүүдөн жасалса (*к, г, х, ң*); орточулдар тилдин ортоңку бөлүгү жогору көтөрүлүп, катуу таңдайга тийишүүдөн жасалат (*ч, й*); ал эми түпчүлдөр жумшак таңдайдын төмөн түшүп, тилдин түбүнө тийишүүсүнөн пайда болот (*кь, гь*).

Ү. жасалуу ыгы боюнча жарылмалар, жылчыкчулдар, дирилдемелер болуп үчкө бөлүнөт.

Ф

ФОНЕМА (гр. phonema - тыбыш, үн) – тилдин лексикалык ж-а грамматикалык маани берүүчү бирдиктери болгон морфемалардын, сөздөрдүн тыбыштык курамына кирүүчү ж-а аларды өзара бири-биринен мааниси боюнча айырмалоочу, башка бардык фонемаларга сапаттык жактан карама-каршы коюлуучу, тилдин өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү тарыхый жактан калыптанган, андан ары бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбой турган эң кичине тыбыштык бирдик. Ф. морфемаларды ажыратуу ж-а айырмалоо үчүн кызмат кылган тилдеги тыбыштардын түзүлүш бирдиги, морфемалардын тутумуна минималдык сегменттик компонент катарында кирип, сөздөрдү өзара бири-биринен ажыратуу жана анын өзүнчө сөз экендигин көрсөтүү үчүн кызмат кылат.

ФОНЕТИКА (гр. phonetikos - үнгө, тыбышка тиешелүү) – тил илиминин тилдин тыбыштык жагын изилдеп үйрөтүүчү бир бөлүмү. Тил илиминин башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, Ф.-да тыбыштык каражаттардын тилде аткарган кызматы эле эмес, алардын акустикалык мүнөздөмөлөрү, сүйлөө органдарынын иштеши да иликтөөгө алынат. Азыркы Ф.-да кеп агымындагы тыбыштар тилдик, артикуляциялык, акустикалык ж-а перцептивдик төрт өңүттөн каралат. Тилдин тыбыштык жагынын акустика-артикуляциялык ж-а лингвистикалык мүнөзүнө ылайык Ф. нагыз Ф-га ж-а фонологияга жиктелет.

Ф-лык изилдөөлөрдүн натыйжалары тилдин жазуу системасын түзүү, эне тилдин же чет тилдин айтылыш нормаларына үйрөтүү, кеп борборунун бузулушун аныктоо, кепти таанып билүү системаларын иштеп чыгуу ж.б. учурларда колдонулат.

ФОНОЛОГИЯ (гр. phone - тыбыш, logos - сөз, окуу) - тил илиминин фонемалык бирдиктердин түзүлүшүн ж-а алардын тилде аткарган кызматын изилдеп үйрөтүүчү бөлүмү. Бул жагынан тилдеги тыбыштык бирдиктердин акустикалык ж-а артикуляциялык касиеттерин изилдөөчү фонетика тармагынан айырмаланат да, кээде функционалдык фонетика деп аталат.

Ф.-да тыбыштык бирдиктердин жалпылыгы ж-а айырмачылыгы алардын тилде аткарган үч башка кызматына шайкеш каралат: 1) дистинктивдик кызмат – сөз ж-а сөз мүчөсүн тыбыштык ж-а маани жактан ажыратат. 2) делимитативдик кызмат – сөз ж-а сөз мүчөсүнүн чегин көрсөтөт. 3) кумулятивдик кызмат – сөз м-н сөз формасынын фонетикалык бүтүндүгүн камсыз кылат. Ал көбүнчө басым ж-а үндөштүк м-н ишке ашырылат.

Ф.-да тыбыштык элементтер сегменттик ж-а суперсегменттик бирдиктер болуп экиге бөлүнөт. Булардын биринчисине тыбыш, фонема ж-а муун кирсе, суперсегменттик бирдиктер просодия деп да аталат.

Сегменттик Ф.-нын негизги бирдиги – фонема. Фонемалар парадигматикалык катыштын негизинде тилдик системада, синтагматикалык катыштын негизинде кепте жашайт.

Ф.-лык белги дифференциалдык ж-а интегралдык болуп экиге жиктелет: дифференциалдык белги фонемаларды бири-биринен айырмаласа, интегралдык белги аларды бириктирип жалпылаштырат. Мис., *бал-бел-бил* сөздөрүндөгү $|a-e-u/$ үндүүлөрүнүн кең-кууштук белгиси $|a-e/$ ж-а $|u/$ фонемалары үчүн дифференциалдык белги болсо, $|a-e|$ фонемалары үчүн интегралдык белгиге жатат.

ФРАЗЕОЛОГИЯ (гр. *frasis* - туюнтма ж-а *logos* - сөз, илим) - 1) тилдин фразеологиялык курамынынын бүгүнкү абалын ж-а тарыхый өнүгүшүн изил-дөөчү тил илиминин бир бөлүмү; 2) ошол тилдин фразеологизмдеринин жыйындысы ж-а фразеологиялык курамы.

Ф.-нын предмети болуп бир тилдеги жалпы фразеологизмдер жана алардын лексикологиялык бирдик катары табиятын изилдөө, ошондой эле аларды кепте пайдалануунун законченемдүүлүктөрүн, көркөм сөз каражаты катары маңыз-маанисин аныктоо саналат.

Айрым учурларда Ф.-ны тар ж-а кең түшүнүккө бөлүп карашкан жагдайлар да кездешет. Тар түшүнүктө фразеологизмге идиома м-н фразеологиялык айкаштарды гана кошуп, алардын

маанилерин сөздүн мааниси м-н гана байланыштырышып, ал аркылуу лексикология м-н жа-кындаштырышат, ал эми кең түшүнүктө ар кандай семиотикалык функцияларга ээ туруктуу тизмектерди изилдөөнү да Ф.-нын предмети катары карашкан.

Ф. фразеологизмдердин табиятын, б.а., бир нече ажырагыс компоненттерден туруп, өтмө жаңы мааниге ээ болгон туруктуу сөз айкаштарынын табиятын изилдейт. Ошону м-н эле бирге фразеологизмдер м-н жеке сөздөрдүн ортосундагы системалык байланышты аныктоо жана фразеологиялык бирдиктердин бөлүнүш принциптерин, аларды окуп-үйрөнүүнүн ыкмаларын, бөлүнүштөрүн ж-а сөздүктөрдө берилишин иштеп чыгуу.

ФУЗИ (лат. fusio - эрүү) - жанаша келген морфемалардын морфонологиялык жактан биригип, ширелишип кетүүсү. Мындай учурда морфологиялык, т.а. морфемалык чекти табуу мүмкүн эместей болуп калат, бүгүн, быйыл ж.б.у.с.

Ц

ЦИТАТА - айтуучу же жазуучу (автор) өзүнүн оюнун тууралыгын далилдөө же түшүндүрүү үчүн башка бирөөнүн сөзүн сөзмө-сөз колдонушу. Башкача айтканда, тике сөздү колдонуунун бир түрү. Мындай учурда тике сөз м-н автордун сөзү аралашат да, экөөнүн айкалышуусунан айтылуучу ой толукталып, тереңдейт. Демек, цитата аркылуу айтылуучу ой-пикир айтылып жаткан ой-пикир м-н түздөн-түз байланышта болот.

Ц. түрүндөгү тике сөз өзүнүн мүнөзү боюнча, негизинен, илимий эмгектерде, саясий-публицистикалык чыгармаларда колдонулат ж-а аны колдонуунун жолдору ар кандай болот:

1. Бүтүндөй бир абзац, же сүйлөм түрүндө: 1) *«Түнгө жылдыз, талаага гүл кандай көрк берсе, акылдуулук да адамга ошондой көрк берет», - деп айткан Д.Бокаччо.* 2) *Эне тилсиз улуттун болушу мүмкүн эмес, ашондуктан "элди түбөлүк эл кылып турган – анын тили" боло тургандыгын Ч.Айтматов таасын көрсөткөн.*

2. Ц. катары сүйлөмдүн айрым бир тийиштүү бөлүгү гана алынып, ал толук колдонулбаса, анда калтырылып кеткен сөздүн же

сүйлөмдүн орду көп чекит м-н көрсөтүлөт: "... Тил м-н эмгек эмнени жаратпайт. Египеттик улуу пирамидалардан тартып, ХХ кылымдын таң каларлык жетишкендиктери - тил м-н эмгектин натыйжасы", - деп жазат А. Токомбаев.

3. Көбүнчө илимий эмгектерде Ц. түрүндөгү тике сөздү колдонууда анын ким тарабынан айтылганы (автордун аты-жөнү), Ц. алынган чыгарманын же китептин аты, беттери, жарык көргөн жылы, басылмасы толук, так көрсөтүлөт. Ошондуктан цитата тике сөздүн бир түрү катары өзүнүн жогоркудай өзгөчөлүктөрү боюнча анын башка түрлөрүнөн айырмаланат.

Ч

ЧАГАТАЙ ТИЛИ - Чынгызхандын Чагатай уулу ээлик кылган кеңири аймакта анын атынан аталган Орто Азия түрк жазма адабий тили. Ал - Тимурилер мамлекетинин (XV-XVI к.) официалдуу тили. Ч.Т.-де А.Навои, С.Бабурдун чыгармалары ж.б. поэтикалык, прозалык, тарыхый эмгектер жаралган. Ч.Т.-деги чыгармалар учурунда түрк элдерине кеңири тарап, акын-жазуучулардын чыгармачылыгына, айрыкча, тилдик курулушуна күчтүү таасир эткен. Ч.Т. лексикалык бирдиктери, анын сөздөрүнүн көпчүлүгү бүгүнкү кыргыз тилине өтө жакын. Бул атайын изилдөөнү талап кылган актуалдуу маселе.

Ы

ЫКТАШУУ - сүйлөм тутумунда сөздөрдүн багыныңкы байланышуу жолдорунун бири, синтаксистик байланыштын бир түрү. Сөздөрдүн өз ара байланышында багыныңкы түгөй багындыруучу түгөйгө семантикалык жактан баш ийип, эч кандай грамматикалык категорияны талап кылбастан, түз орун тартиби аркылуу маанилик катышы боюнча байланышат: *кызыл жоолук, арпа жарма, келишимдүү адам, Жогорку Кеңеш, Убактылуу өкмөт ж.б.у.с.* Ы. аныктооч м-н аныкталгычтын, кээде ээ м-н баяндоочтун ортосундагы катыш катары да аныкталат.

Э

ЭВФЕМИЗМ (грек. euphemismos eu - "жакшы" – phemi - "сүйлөймүн") - адамдардын пикир алышуусунда орой маанидеги,

тигил же бул шарттар бо-юнча айтууга мүмкүн болбогон, ылайык келбеген предметтин, кыймыл-аракеттин, белгинин ж.б. аттарын жумшартып, сылык, сыпайы сөз менен алмаштырып айтуу, б.а. табуланган сөздүн ордуна колдонулган сылык, жумшак варианты.

Маселен *өлдү* деген сөздү адамга карата айтуу өтө оор ж-а жа-гымсыз. Ошондуктан бул түшүнүк көбүнчө *көз жумду, дүйнөдөн кайтты, көзү өттү, үзүлдү, учуп кетти, чарчады* ж.б. сөздөр м-н алмаштырылат.

ЭКСПРЕССИВДҮҮЛҮК (лат. *expressio* - билдирүү, айтылыш, сүйлөм) - пикир алышууда сүйлөөчүнүн мазмунга же угуучуга болгон мамилесин билдирүүсүн камсыз кылуучу тилдик бирдиктердин семантика-стилистикалык белгилеринин жыйындысы.

Тилдин экспрессивдик каражаттарынын актуалдашуусу, алардын айкашуусу, өзара аракеттенүүсү тилдик бирдиктердин Э.-кө ээ болуусун шарттайт. Пикир алышууда тилдин экспрессивдик каражаттары м-н бирдикте сөздүн экспрессивдүүлүгүн арттыруучу көптөгөн паралингвистикалык каражаттар (үндүн тембри ж-а бийиктиги, кептин темпи, мимика, жест) кол-донулат. Э. тилдик бирдиктин бир өзгөчөлүгү катары эмоционалдык баалоо категориясы ж-а жалпы эле адамдын эмоциясынын чагылдырылышы м-н тыгыз байланышта келет.

Тилдик система аркылуу түптөлгөн экспрессивдик каражаттар, троптор ж-а кептик формалар, ошондой эле ыр түзүүчү ыкмалар генетикалык жактан кептеги эмоционалдык түс берүүчү (аффективдүү) сөздү жасалгалоо өзгөчөлүгүнөн келип чыккан. Э. м-н эмоционалдуулук категорияларына окшоштук мүнөздүү. Конкреттүү тилдердеги экспрессивдүү каражаттарды изилдөө, адаттагыдай эле, фонетиканын, грамматиканын, лексиканын ж-а стилистиканын тийиштүү бөлүмдөрүндө жүргүзүлөт.

ЭЛИЗИЯ (лат. *elisió* - чыгарып салуу, түртүп чыгаруу) - сөздүн акырындагы үндүүнүн үндүү м-н башталган сөзгө жанаша келгенде түшүп калышы; Мис., *кара өрүк > карөрүк, сары ала > сарала*. Лингвис-тикада ушул эле мааниде "эктлипсис" деген термин да колдонулат. Ал эми карама - каршы сөздүн баш тыбышынын

өзүнөн мурунку сөздүн акыркы тыбышынын таасири м-н түшүп калыш процесси аферезис деп аталат.

ЭЛЛИПСИС - түшүнүгүнүн так мааниси - түшүп калуу, калтырып кетүү, колдонбой калуу, б.а., белгилүү бир шартка, кептик кырдаалга, контекстке, стилдик өзгөчөлүккө, үнөмдөө кубулушуна байланыштуу бул же тигил сүйлөм мүчөсүнүн түшүп калышы, колдонулбай калышы, бул же тигил сүйлөм мүчөсүн атайын калтырып кетүү дегенди билдирет. Мис., *Сен эртең келесиңби? Келем. Сен эртең келесиңби* - толук сүйлөм. *Келем* - кемтик сүйлөм. *Сен эртең келесиңби* деген толук сүйлөм аркылуу гана *Мен эртең* деген Э.-н бар экендигин, *Мен эртең* деген сөз айкашы сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүндө түшүп калган, айтылбай калган (эллиптированный) синтаксема экендигин билебиз.

Э. кубулушу, биринчиден, кемтик сүйлөмдөрдүн пайда болушунда, уюштурулушунда, өсүп-өнүгүшүндө негизги шарттардын бири болсо, экинчиден, тилдик каражаттарды ырааттуу колдонуу, аларды үнөмдөө, ушунун негизинде ар кандай тилдик кайталоолордон, чиеленүүлөрдөн четтөө сыяктуу стилдик муктаждыктар м-н байланыштуу болот да, пикир алышуу учурунда ой-пикир так, кыска, түшүнүктүү болуп, информациянын көркөмдүүлүгү артат, кеп эвфониялуулукка жетишет.

ЭМОЦИОНАЛДУУЛУК - (франц. emotion - ички сезим, толкундануу). Эмоционалдык маанидеги сөздөр жаратылыштык көрүнүштөргө, нерселерге же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр болуп, өздөрү катышкан сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошот, сүйлөмдүн субъективдик мазмунун түзөт. Мындай сөздүн мааниси лексикалык ж-а эмоционалдык маанилердин бирдигинен турат. Анын лексикалык мааниси нерсе же көрүнүштөрдү атап көрсөтүүгө негизделсе, эмоционалдык мааниси сүйлөөчүнүн ошол нерсе же көрүнүштөргө карата болгон субъективдүү мамилеси, баалоосу аркылуу аныкталат.

Эмоционалдык маанидеги сөздөр маани жагынан өтө бай, б.а., алар эр-келетүү, кубануу, өкүнүү, сүйүнүү, жек көрүү,

кайгыруу, жактырбоо, каалоо, аёо, чочуу, шылдындoo, каргоо, кубаттоо ж.б. сыяктуу адамдагы ар кыл сезимди билдирет.

ЭНАНТИОСЕМИЯ - өзүнүн жаралыш, пайда болуш негиздери, андагы каршы маанилердин өзара семантикалык катышы ж-а функционалдык мүнөзү боюнча айырмаланган, бир эле сөздүн карама - каршы маанилерине негизделген антонимдердин өзгөчө бир түрү, б.а. бир эле сөз маанисинин өзара антонимдик катышта колдонулушу деген түшүнүктү билдирет. Мис., **ал** - I "кандайдыр бир нерсеге ээ болуу": *Кыргыз жеринде туз алынуучу Кочкор ж-а Шамшыкал кендери бар.*; **ал** - II ажыроо. жок болуу: *Устара м-н сакал-мурутун, чачын алды. Түш - түш, бир учурда ичине кир, экинчи учурда тышка чык дегенди билдирет.*

ЭНЧИЛҮҮ АТ (оним, грек. ономa, опума – ат, аталыш) - бир текке кирүүчү заттардын ичинен бирөөнү атайын бөлүп айырмалап атоо, идентификациялоо үчүн кызмат кылган сөз, сөз айкашы же кээде бүтүндөй сүйлөм. Э.А.-тарга: антропонимдер, топонимдер, теонимдер, зоонимдер, фитонимдер, космонимдер, хрононимдер, ж.б. кирет. Бир эле энчилүү ат антропоним, топоним, зооним ж.б. болушу мүмкүн: Шекер - адамдын ысымы, айылдын аты, дүкөндүн аты ж.б.

ЭПЕНТЕЗА - сөз ичине кандайдыр бир тыбыштын кошулуп айтылуусу. Э. учурлары кыргыз говорлоруна илгери мүнөздүү болбогон муундар м-н айтылган кабыл алынган сөздөрдө байкалат. Кыргыз диалектилеринде андай муундардан турган үнсүз тыбыштардын арасына, сөздүн кайсы жеринде учурабасын, үндүү тыбыштар (көбүнчө, кууш үндүүлөр) кошулуп айтылат. Мис., 1) сөз башындагы удаа үнсүздөрдүн ортосуна үндүүнүн кошулушу: *т(ы)рактыр < ор. трактор; к(у)луп < ор. клуб, п(ы)лан < ор. план, к(е)ребет < ор. кровать, к(у)ржок < ор. кружок.*

2) сөз аягындагы удаа үнсүздөрдүн арасына үндүүнүн кошулуп айтылышы: *пик(и)р ∞ бик(и)р < ар. фикр; зик(и)р < ар. зикр; өм(ү)р < ар. умр; ас(и)л < ар. асл ж.б.*

ЭПИТЕЗА - сөздүн аягына тыбыштын кошулуп айтылышы. Мис., *танк – танка, Томск – Томски.*

ЭТИМОЛОГИЯ (грек, etimologia, etymon - чындык ж-а logos — сөз, окуу) – 1) тил илиминин сөздүн келип чыгышын изилдей турган бөлүмү. 2) сөздүн келип чыгышын ачып берүүчү ыкмалардын жыйындысы; 3) сөздүн келип чыгышы. “Этимология” термини 19-к. тил илиминде “грамматика” маанисин да туюндурган.

Э-нын предмети катары тилдик кордогу сөздөрдүн байыркы булактарынан тарта азыркы күнгө чейин келип жеткен абалы, калыптанышы, өнүгүшү эсептелет. Ар бир тилдин лексикасында формасы жагынан азыркы учурда түшүнүксүз болуп калган сөздөр бар, алардын колдонулушун, пайда болушунун структуралык модели изилдөөгө муктаж. Андай сөздөр качан, кайсы тилдин сөз жасоо моделдеринин негизинде пайда болгон, алгачкы мааниси эмнени туюндурган, кайсынын натыйжасында өзгөрүүгө учураган же сакталган, алгачкы фор- масынын өзгөрүшү, анын маанисинин азыркы учурга дал келгени же келбе- гени сыяктуу маселелерди ичине камтуу м-н Э.-нын предмети пайда болот.

Мис.; *буудай* сөзү: көпчүлүк түрк тилдеринде *бугдай* түрүндө айтылган сөз кыргыз тилинде *буудай*, өзбек тилинин диалектилеринде *бугдаг* түрүндө айтылат. Булардын ичиндегилеринин өзбек тилиндеги диалектилериндегиси **бугдаг** түрү байыркы калыбына жакын дешке болот. Анткени бул сөз **буг** же **бугу** “буу, байла” этишинен ж-а -дак мүчөсүнөн турат. *Буг/бугу* этиши азыркы буу этишинин маанисинде болгон, ага зат атооч жасоочу -*дак* мүчөсү жалганган. Азыркы *куурдак*, *шырдак* сөздөрү куур, шыры деген этиштерге -дак мүчөсү уланып жасалган сыяктуу эле **бугдак|бугудак** сөзү сыртынан көйнөкчөсү каптап тургандыгынан ушундай аталып калган. Буудай башкалар же арпа сыяктуу даны ачык турбастан, сыртынан кабыкча м-н капталып турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карап, ал бугдак “буулма дандуу эгин” деген аталышка ээ болгон.

Этимологиялык талдоого алуудагы негизги кыйынчылык маанилердин арасындагы байланышты, сөздүн алгачкы маанилеринин өнүгүшүн ж-а өзгөрүшүн тактоо болуп эсептелет. Бул семантикалык өзгөрүү ж-а ар түрдүүлүк, номинациялык принциптер м-н шартталат: Кыргызча *моюн* түрүндө айтылган сөз

байыркы түрк жазууларында *бойун* ж-а *буйун* түрүндө болгон. Ал сөз **бог+ун** бөлүктөрүнөн куралган. **Бог** этиши азыркы кыргызча “**буу**” ж-а “**муунт**” этишинин маанисинде колдонулган. Мына ошол зат атооч жасоочу **-ын** мүчөсү жалганып, **богу/бугун** сөзү келип чыккан. Ал “байлап, бууп коюучу жер” же “муунтуп койчу жер” дегенге жакын маани берген. Азыркы муузда этишинин негизин түзгөн **мууз** сөзү да байыркы кезде **богаз** же **богуз** түрүндө айтылып, **бог** этишинен жасалган. Сөздүн башындагы **б** тыбышы **м** тыбышына өтүү муузда ж-а моюн сөздөрүнүн экөөндө тең орун алат, ошону **м-н** бирге моюн сөзүндө **г** тыбышы **й** тыбышына алмашса, **мууз** сөзүндө биротоло түшүп калган.

ЭТИМОН (грек. *etymon*) - сөздүн алгачкы мааниси ж-а формасы. Э. табуу - этимологиялык изилдөөнүн эң негизги максаты. Сөздүн баштапкы маанисинин жоюлушу дестимологизациянын натыйжасында, т.а., фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизинде бир уңгулуу сөздөрдүн байланышынын үзүлүшүнөн (“*алтыгана*” - тикен сыяктанган бүчүрлөрү бар, алтын түстүү, жалтырак кабыктуу бадал. Анын аты түсүнө жараша берилген. Алтын деген сөзгө гана мүчөсү уланганда уңгунун аягындагы **н** тыбышы түшүп, алтыгана болуп калган); семантикалык байланыштардын жаңыдан түзүлүшү (*чакча* - чак - ча бөлүктөрүнөн турат. Чак уңгусу иранча шах “**мүйүз**” деген сөзгө туура келет, ага түркчө кичирейтүүчү **-ча** мүчөсү уланып, **чакча** сөзү келип чыккан. Алгач чакча сөзү мүйүзчө дегенге барабар маани берген. Кийин андай түз мааниси унутулуп, насыбай салгычты туюнтуп калган. Мурдагы чакчалар мүйүздөн жасалса, азыр насыбайды ар кандай материалдан жасалган идиштерге салат. Бирок алар чакча атала берет.); кээде татаал сөздөрдүн жаңы бөлүктөргө бөлүнүшүнөн (*казанбак*— көчүп конгондо казан сынбасын ж-а булганбасын үчүн аны талдан согулган себетке же капка салып койгон. Ал идиш казан кап аталган. Кийин бул эки сөз биригип, кап сөзү метатезаланып, бак болуп өзгөргөн. Натыйжада казанбак сөзү келип чыккан).

ЭТИШ - кыймыл-аракетти же болбосо зат, нерселердин ал абалын процесс катары белгилеген сөз түркүмү. Кыймыл-аракеттин (*арала, иште, жаз*) ошондой эле мейкиндикте орун алмашууну, ички сезимдик абалды, ал-абалдын өзгөрүшүн ж.б. кыймыл-аракет

түрүндө көрсөткөн маанилерди камтыйт. Бул маанилер этишке мүнөздүү мамиле, ыңгай, чак ж-а жак категориялар аркылуу берилет. Этиштердин жакталуучу ж-а жакталбаган формалары бар. Жакталуучу этиштер сүйлөмдө баяндоочтун кызматында болсо, жакталбаган этиштер сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн функциясын аткара берет. Жакталбаган этиштерге чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтор кирет.

Этиштер түзүлүшү боюнча жөнөкөй ж-а татаал болуп бөлүнүшөт, жө-нөкөй этиштер бир гана сөздөн турат да, өз ара унгу (*жам, айт, тур* ж.б.) ж-а туунду (*ырда, бийле, дарылан, кабарла* ж.б.) этиштерге ажырайт. Татаал этиштер эки же андан ашык сөздөрдүн айкалышынан турат. Жалпы жонунан татаал этиштерди эки топко бөлүүгө болот. Тил илиминде кыймыл-аракеттин объектиге болгон мамилесине карата этиштерди өтмө ж-а өтпөстөргө бөлүү салтка айланган. Эгерде этиштер затка тике багытталган кыймыл-аракетти билдирсе, анда алар өтмө этиштер болуп саналат да, кыймыл-аракет багытталган зат көбүнчө табыш жөндөмөсүндө турат. Өтпөс этиштер катары тыбыштан башка жөндөмөлөрдү талап кылуучу этиштерди эсептөөгө болот. Анткени алардын кыймыл-аракети бирдемени иштөө үчүн затка багытталбайт.

ЭТНОНИМИКА (грек. *ethnos* - уруу, эл ж-а *онома* - ат, аталыш) - этнонимдердин келип чыгышын, таралышын ж-а түзүлүшүн изилдөөчү ономастиканын бөлүмү. Этнонимдер тарыхый лексиканын өзгөчө тобун түзүшөт, булар: этникалык жалпылыктардын ар кандай түрлөрүнүн: улуттардын, элдердин, уруулардын, уруулардын бирикмесинин ж.б. аттары. Этнонимдер макроэтнонимдер ж-а микроэтнонимдер деп экиге бөлүнөт.

Макроэтнонимдер - ири этностордун же кеңири түшүнүктөгү ар түрдүү этносторду кошуп алуучу этникалык жалпылыктардын аталышы (сал. "орустар", "америкалыктар", "арабдар", "кытайлар" ж.б.), ал эми микроэтнонимдер - чакан этникалык топтордун, уруу аттарынын белгилениши (саяк, солто, сарыбагыш ж.б.у.с.). Этнонимдерди аталыш тегине карай дагы экиге ажыратышат: автоэтнонимдер (эндоэтнонимдер) - элдердин ж-а уруулардын өз аталышы; аллоэтнонимдер (экзоэтнонимдер) -

башка элдер тарабынан берилген аталыштар, мис., жалпы славяндыктар коңшу герман урууларын "немецтер" деп аташат, ал эми алар өздөрүн Deutschen деп аташат, бардык жерде "финндер" аталгандардын чыныгы аты siomalainen.

ЭЭ – сүйлөм тутумунда сөз болуп жаткан жак, нерсе, кубулуш, окуя ж.б. атоо маанисинде айтылып, логикалык субъект катары сүйлөмдөгү ойдун негизин ээлеп, сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык жактан багынбастан, багындырып турган, баяндооч тарабынан туюндурулган бардык белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө ээ деп аталат. Ээнин милдетин зат, ат атоочтор, заттанган сын, сан атоочтор, тактоочтор, этиш ж-а анын формалары аткарат.

Сүйлөмдө сөз болуп жаткан логикалык субъектиге карата ойдун чор-донун ээлеп турган абалында ким?, эмне?, кимдер?, эмнелер?, кимиси?, эмнеси? деген сыяктуу суроолор берилип, дээрлик көпчүлүк учурда сүйлөмдүн башталышында орун алат. Баяндооч м-н предикаттык катышты түзүп, анын грамматикалык жактан сан, жак боюнча ээрчишүүсүн талап кылат. Сүйлөм ээсинин грамматикалык формасы - атооч жөндөмөсү, б.а., сүйлөм тутумундагы ушул жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч ж.б. зат ордунда колдонулган башка сөз түркүмдөрү ээ боло алат.

ЭЭРЧИШҮҮ – сөз тизмектердин түгөйлөрүнүн ортосундагы багыныңкы байланыштын түрү кыргыз тилинде ээрчишүү байланышы сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн (ээ м-н баяндоочтун) бири-бири м-н болгон грамматикалык карым-катышында колдонулат. Ээрчишүүнүн принциби боюнча сүйлөм ээси жак, сан, кээде түр боюнча кандай формада турса, баяндооч да ошондой формада болуп, ээни ээрчип турууга тийиш.

АДАБИЯТТАР

- Арабай уулу Эшенаалы. Жазуу жолунда саамалык. – М., 1925.
- Ахматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. – Б., 2003.
- Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. ч. I., - Ф., 1968.
- Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика, лексика.-Ф., 1990.
- Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. – Ф., 1978.
- Ахматов Т.К. Кыргыз адабий айтышынын негиздери. – Б., 2000.
- Ахматов Т.К. Азыркы кыргыз тили (лексика, фонетика). -Б., 2001.
- Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-4-бөлүк. -Б., 2000-2002.
- Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып. I-III. Казань-Фрунзе, 1939, 1940.
- Батманов И.А. Части речи в киргизском языке. -Ф., 1936.
- Грамматика современного киргизского литературного языка. – Ф., 1987.
- Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Ф., 1950.
- Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке.- Ф., 1964.
- Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. 2 т. – Б., 1992.
- Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф., 1979. 16.
- Жусаев Ж. - Грамматические средства выражения категории модальности в современном кыргызском языке. - Б., 2000.
- Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. - Ф., 1959.
- Иманов А. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. – Ф., 1976.
- Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Б., 1995.
- Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. -Б., 1998.
- Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги таандык категориясы. -Ф., 1961.
- Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. -Ф., 1957.
- Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке.-Ф., 1957.

- Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. -Ф., 1979.
- Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. -Ф., 1960.
- Кыргыз тилинин грамматикасы. -Ф., 1964.
- Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Ф., 1980.
- Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. -Б., 1999.
- Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. -Ф., 1990.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. - Б., 1998.
- Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. 2- басылышы.-Ф., 1976.
- Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби. I бөлүк. -Б., 1998.
- Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. -Б., 1999.
- Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. -Б., 2000.
- Мусаев С.Ж. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. -Б., 2004.
- Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. -Ф., 1987.
- Орузбаева Б.Ө. Формы прошедшего времени в киргизском языке. -Ф.,1955.
- Орузбаева Б.Ө. Сөз. Слово. –Б., 1994.
- Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке. -Ф., 1964.
- Орузбаева Б.Ө. Сөз курамы. –Б., 2000.
- Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. -Ф., 1972.
- Өмүралиева С. Текст: семантика, структура. -Б., 2002.
- Өмүралиева С. Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин айрым маселелери. -Ф., 1986.
- Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии.-Ф., 1987.
- Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. -Ф., 1987.
- Сартбаев К.К. Классификация частей речи в киргизском языке. -Ф., 1975.
- Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксиси. -Ф., 1957.
- Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б., 1997.

- Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. -Ф., 1934.
- Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Ф., 1936.
- Тыныстанов К. Эне тилибиз (Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп) -Ф., 1928.
- Тыныстанов К. Эне тилибиз. II китеп. -Ф., 1931.
- Тыныстанов К. Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин имласы. -Ф., 1934.
- Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтордун кээ бир маселелери. – Ф., 1968.
- Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. -Ф., 1978.
- Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы. -Ф., 1959.
- Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. -Ф., 1960.
- Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. I бөлүк -Ф., 1976.
- Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. – 1969.
- Уметалиева Б. Имя прилагательное в современном киргизском языке. -Ф., 1965.
- Усубалиев Б. Кыргыз тилиндеги антонимдерди окутуу. -Ф., 1987.
- Чечейбаева Н. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. -Ф., 1978.
- Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. -Ф., 1955.
- Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. -Ф., 1971.
- Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. -Ф., 1985.
- Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. ч.1 (Развитие корневых слов) Ф., 1959.
- Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. -М., 1940,1965.

АТООЛОР, ТЕРМИНДЕР, КАТЕГОРИЯЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

А

Аббревиатура
(кыскартылган сөздөр)
Абзац
Агглютинация
Адабий тил
Адвербализация
Адстрат
Адъективация
Айкашуу
(тизмектешүү)
Айкындооч мүчөлөр
Айтылыш
Айтым
(высказывание)
Аккомодация
Актант
Акустика
Акцент
Акцентология
Алиппе
Аллитерация
Аллофон
Алтай тилдери
Альвеолярдуулук
Алфавит
Альтернация
Аналитизм
Аналогия
Анафора
Анафористик мамиле
Анахронизм
Аномалдык кеп
Антоним

Антропонимика
Аныктооч
Апокопа
Апеллятивдик лексика
Араб жазмасы
Арабизмдер
Аралашма говор
Арго
Ареал
Ареалдык лингвистика
Артикуляция
Артикуляциялык база
Архаизмдер
Архетип
Аскадагы жазуу-
чиймелер
(петроглифтер)
Ассимиляция
Ат атооч
Атама сүйлөм
Атоочтук
Атоочтук түрмөк
Атооч сүйлөм
Афазия
Африкаталар
Аффикс (мүчө)

Б

Баба тил (праязык)
Багыныңкы байланыш
Багыныңкы сүйлөм
Багынычтуу
(багыныңкы

байланыштагы) татаал
сүйлөм
Багынычсыз
байланыш
(паратакисис,
координация)
Багынычсыз (тең
байланыштагы) татаал
сүйлөм
Байламта
Баш мүчө
Баш сүйлөм
Башкаруу
Баяндооч
Бир өңчөй мүчө
Бир тутумдуу сүйлөм
Бириккен сөздөр
Бихевиоризм
Бөлүкчөлөр
Бөтөн сөз
Бышыктооч
Буйрук сүйлөм

В

Валенттүүлүк
Варваризм
Варианттуулук
Веляризация
(каткаландашуу)
Вульгаризм

Г

Гаплоглогия
Гемината (кош үнсүз)
Генетивдик ат

Гипонимия
Гипотаксис
Глоттогенез
Говор
Грамматика
Грамматикалык
бирдиктер
Грамматикалык
категория
Грамматикалык маани
Грамматикалык форма
Граммема
Графема
Графика

Д

Дейксис
Денотат
Деривация
Детерминант
Дешифровка
Диакритикалык белги
Диалект
Диалектизм
Диалектология
Диалектологиялык
атлас
Диалектилик сөздүк
Диалог
Диахрония
Дивергенция
Диглоссия
Диграф
Диереза
Дискурс
Диссимилиация
Дифтонг

Дифференциациялык
принцип

Е

Енисей жазуулары

Ж

Жазма эстеликтер
Жазуу
Жай сүйлөм
Жайылма сүйлөм
Жак категориясы
Жаксыз сүйлөм
Жакталыш
Жалаң сүйлөм
Жалпы тил илими
Жалпы ат
Жалпы элдик тил
Жалпылагыч
категория
Жандама мүчө
Жандооч
Жаргон
Жардамчы сөздөр
Жеке тил илими
Жест тили
Жогорку фразалык
бирдик
Жөндөмө категориясы
Жөндөлүш
Жөнөкөй сөз
Жөнөкөй сүйлөм
Жумшаруу
З
Зат атооч
Зооним

И

Идеограмма
Идеографикалык
жазуу
Идиолект
Идиома
Идо (эсперанто)
Изафет
Изоглосса
Илептүү сүйлөм
Иллокуция
Инвариант
Инверсия
Интерференция
Интонация
Ички кеп
Ички лингвистика
Ички флексия

К

Какшык лексикасы
Каламбур
Калька
Канцеляризмдер
Каратма сөз
Катализ
Катафора
Категория
Квантитативдик
лингвистика
Кемтик сүйлөм
Кеп
Кеп агымы
Кеп ишмердүүлүгү
Кеп маданияты
Кеп темпи
Кеп этикети

Кесиптик лексика
Кинесика
Кирилл алфавити
Киринди сөз
Киринди сүйлөм
Койне
Коммуникация
Конвергенция
Конверсия
Коннотация
Контаминация
Контекст
Кореференттүүлүк
Корреляция
Көөнөргөн сөздөр
Кызматчы сөздөр
Кыйыр сөз
"Кыргыз тили жана
адабияты"
Журналы

Л

Лабиялизация
(эриндешүү)
Латын жазуусу
Лексема
Лексика
Лексикалашуу
Лексикалык маани
Лексикография
Лексикология
Лигатура
Лингвистикалык
география
Лингвистикалык
поэтика
(лингвопоэтика)

Лингвистикалык
статистика
Лингвистикалык
терминология
Лингвистикалык
энциклопедиялар
Логограмма
(идеограмма)

М

Мамиле категориясы
Метатеза
Метатил
Метафора
Метод
Методология
Метонимия
Модал сөздөр
Модалдуулук
Монофтонг
Морфема
Морфемика
Морфология
Морфонология
Мурундашуу
Муун
Мүчө

Н

Негиз
Неологизм
Номинативдик маани
Номинация
Норма

О

Объект

Оксюморон
Омограф
Омонимия
Омофон
Омоформа
Ономасиология
Ономастика
Орфография
Орфоэпия

Ө

Өздөштүрүү

П

Палеография
Палеонтология
Парадигма
Парадигматика
Паралингвистика
Паратаксист
Паронимия
Паронимдер
Парономазия
Парцелляция
Перифраза
Пиктография
Плеоназм
Полисемия
Поэтика
Прагматика
Предикат
Протеза
Психоллингвистика

Р

Редукция
Редупликация

Реконструкция
Рема
Референт
Ритм
Риторика
Риторикалык суроо

С

Салыштыруу
Салыштыруунун
даражалары
Сан атооч
Сан категориясы
Сегментация
Семасиология
Сингормонизм
Синекдоха
Синкретизм
Синонимия
Синтагматика
Синтаксис
Синтаксистик
конструкция
Синтетизм
Синхрония
Сөз
Сөз айкашы
Сөз бириктирүү
Сөз жасоо
Сөз өзгөртүү
Сөз формасы
Сөз түркүмдөрү
Сөздүк
Сөздүн мааниси
Стилдештирүү
Стилистика
Стиль

Субстантивация
Субстрат
Субъект
Суперстрат
Супплетивизм
Суроолуу сүйлөм
Сүйлөм

Сүйлөм мүчөлөрү
Сүйлөмдү актуалдуу
мүчөлөштүрүү
Сүйлөшүү лексикасы
Сын атооч
Сырдык сөз
Сценикалык кеп

Т

Таандык категориясы
Табу
Тактооч
Татаал сүйлөм
Термин
Терминология
Толуктооч
Топонимика
Транскрипция
Тууранды сөздөр

У

Узус
Улуттук тил
Уңгу

Ү

Үн тууроо
Үндүүлөр
Үнсүздөр

Ф

Фонема
Фонетика
Фонология
Фразеология
Фузия

Ц

Цитата

Ч

Чагатай тили

Ы

Ыкташуу

Э

Экспрессивдүүлүк
Элизия
Эллипсис
Эмоционалдуулук
Энантиосемия
Энчилүү ат (оним)
Эпентеза
Эпитеза
Этимология
Этимон
Этиш
Этнонимика
Ээ
Ээрчишүү

МАЗМУНУ

Баш сөз	3
Кыргыз тили.....	7
Фонетика	13
Лексикология.....	23
Морфология.....	39
Синтаксис.....	49
Атоолор, терминдер, категориялардын түшүндүрмөсү.....	58
Адабияттар.....	248
Атоолордун, терминдердин, категориялардын тизмеси.....	251

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК МААЛЫМДАМАСЫ

*Компьютерге терген: З.И. Темирбекова
Калыпка салган: Д.Ч. Маликович*

Басууга 09.11.2015-ж. кол коюлду. Форматы 84x60 1/16
Көлөмү 8 б.т Нускасы 575.

«Аврасия Пресс» басмаканасында басылды
Шабдан-Баатыр көч.,1а. Тел: 299 300
www.avrasyapress.com